

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Вацеба Ростислав Миролюбович

Гриф

Прим. № _____

УДК 94(=367:430):[321.1/.5+35.071+323.2]“07/09”

ДИСЕРТАЦІЯ

**Ранні держави дружинного типу у Слов'янському Полаб'ї
(кінець VIII – перша третина X ст.):
система влади і її трансформації**

Спеціальність: 07.00.02 – Всесвітня історія

Галузь знань: 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Р. М. Вацеба.

Науковий керівник: професор Войтович Леонтій Вікторович, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Вацеба Р. М. Ранні держави дружинного типу у Слов'янському Полаб'ї (кінець VIII – перша третина X ст.): система влади і її трансформації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія» (032 – Історія та археологія). – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2018.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню системи влади у політичних утвореннях Слов'янського Полаб'я і реконструкції причин та характеру її трансформацій від кінця VIII до перших десятиліть X ст. Основною суттю цих змін було раннє державотворення, яке розглянуто в контексті моделі формування та ієрархізації ранньої держави дружинного типу. Робота побудована на основі співставлення інформації писемних джерел з сучасними опрацюваннями археологічного матеріалу, яке спорадично супроводжується залученням напрацювань історичної географії та лінгвістики.

В контексті осмислення етно-політичних умов політогенезу у Слов'янському Полаб'ї переглянуто уявлення про етнокультурну структуру регіону і висунуто гіпотезу про участь білих хорватів в етногенезі слов'янського населення Верхньої та Нижньої Лужиці. Встановлено первинний Полаб'я на 3 частини: західнолехітську – на півночі, білосербську – на південному заході та білехорватську – на південному сході. Виявлено, що південновелетські та нижньолужицькі землі–князівства сформувались навколо зон активної міжкультурної взаємодії, якими стали сербо-лехітське (басейн р. Гаволи, межиріччя Нижньої Гаволи і Середньої Ельби) та хорвато-лехітське (Нижня Лужиця) пограниччя.

З метою пошуку археологічних індикаторів державотворчих процесів розглянуто оборонні ландшафти Полаб'я у VIII – першій третині X ст. Запропоновано критику попередніх інтерпретацій функціональних особливостей

малих перстеноподібних градів північної частини регіону. З залученням порівняльного матеріалу з Великопольщі, Нижньої Саксонії та Данії показано, що на ободритських та південновелетських землях поява малих городищ засвідчує централізацію гетерархічних утворень верховними князями і формування більш ієрархічної управлінської системи.

При дослідженні трансформації політичного устрою полабських слов'ян почергово розглянуті утворення білих сербів, велетів та ободритів. Стосовно кожної з груп пошукова робота була спрямована на те, щоб з'ясувати питання політичної єдності і наявності центральної влади, локалізувати князівства тогочасних слов'янських володарів, що згадані у франкських наративах, охарактеризувати їхнє внутрішньополітичне становище, механізми влади і засади взаємин з локальними очільниками та суспільством, реконструювати характер владних інституцій на нижчих шаблях територіально-політичної структури і визначити ступінь її загальної ієрархізації, відстежити хронологічні зміни політичної системи впродовж заданого часового проміжку.

Ключовим аспектом устроєвих змін була поява понад з вождівською організацією ранньодержавної. Поняттям “вождівство” у роботі окреслено форму суспільної організації, за якої етно-потестарне утворення очолює князь-суддя, а безпосереднім виконавцем його волі є загал суспільства. Натомість дружинну державу створює князь-другтіназ (тобто, очільник дружини – групи професійних воїнів, що перебували на його утриманні і були пов'язані з ним присягою особистої вірності) шляхом узалежнення князів-суддів чи інших князів-другтіназів (гетерархічна дружинна держава), або безпосереднього підпорядкування їхніх територій, принаймні, на рівні складених вождівств (ієрархічна дружинна держава). Князь-другтіназ нерідко був, водночас, і князем-суддею у рідному вождівстві, проте саме дружина відігравала ключову роль у забезпеченні його влади над загалом території ранньодержавного утворення.

Щодо Ельбо-Заальського межиріччя і Сербища проведені дослідження вказали на існування на початку IX ст. гетерархічного князівства на чолі з Милодухом. Слов'янська етніміка зберегла тут ознаки давнішого кланового

устрою, який сам по собі засвідчує початки державотворчих процесів. Територію цього утворення пов'язано з пізнішим “regio, que vocatur Sorbi” “Баварського географа”. Сербські “regiones” цього ж джерела ототожнено з клановими областями, “civitates” – з жупами. З точки зору політичної антропології, кланові області еквівалентні складеним (компаундним) вождівствам, жупи – простим вождівствам, князівство Милодуха – ранньодержавному утворенню. Влада верховного князя (“rex supérbus”) над очільниками кланових областей (“ceteri reges”) мала ще гегемонічний характер, а останні всередині своїх князівств володіли подібними повноваженнями, що й Милодух всередині свого. Загибель Милодуха призвела до колапсу інституції верховного князя у сербів. Натомість кланові князівства продовжували функціонувати і одним з-поміж їхніх очільників був Тунгло. Держава Цемисла була значно меншою за Милодухову, зате більш ієрархізованою. Висунуто припущення, що коледицькі “castella” слугували місцями перебування князівських дружинників (“витязів”), а існування цих оборонних об'єктів забезпечувало коледичам в особі їхнього “короля” владу над сусідніми кланами. Подібний устрій могло мати і князівство Чистибора. Про існування хоча б гетерархічної форми дружинної держави на землях білих сербів в останній третині IX – на початку X ст. ніщо не свідчить.

Дослідження історії велетів-вільців підтвердило наявність виразного поділу на північну (прибалтійську) і південну (надгаволянську) частини, які у VIII–X ст. мали абсолютно відмінні траєкторії розвитку. У роботі підтримано локалізацію князівства Драговіта і Люба на землях гаволян-стодорян. Наявність етнокультурного пограниччя і ймовірна конфронтація велето-лехітського та білосербського населення над Нижньою та Середньою Гаволою, у поєднанні з політикою Карла Мартелла чи Карла Великого, створила тут умови для формування ранньої держави дружинного типу. Встановленню гегемонії Драговіта над загалом гаволянських князів чи подальшому зміцненню інституції верховного князя, вірогідно, сприяло захоплення ним частини суміжних сербських територій, яке санкціонував франкський правитель. За часів князювання Драговіта політична система Гаволяно-Сторорянського князівства

мала ще гетерархічний характер і за розподілом повноважень між верховним князем і множиною залежних від нього князів нижчого рангу (“reges“ Лорських анналів та “Хроніки Муассака” і “primores” т. зв. “Ейнгардових” анналів) була близькою до тої, що існувала у Сербському князівстві Милодуха.

Запропоновано модифіковану реконструкцію маршруту походу Карла Великого на велетів у 789 р. Висунуто тезу про подвійну спрямованість експедиції: на південних велетів – гаволян, з метою отримання гарантій їхньої неучасті у можливому повстанні саксів, і на північних велетів, задля припинення їхніх нападів на союзних франкам ободритів. Спершу очолюване Карлом Великим франко-саксонське військо, до якого долучилися серби і фризський флот, атакувало князівство гаволян-стодорян. Верховний князь цих земель – Драговіт підкорився без особливого спротиву і, ймовірно, взяв участь у продовженні походу на непідконтрольні йому північновелетські землі. В ході другої фази походу союзницьке військо франків, саксів, фризів, гаволян-стодорян та ободритів здобуло перемогу над слов'янським населенням басейну р. Пене.

Висунуто тезу про відносно ієрархічний характер устрою Гаволяно-Сторорянського князівства у IX – перших десятиліттях X ст. і часткове запозичення його інституційних елементів чеськими Пржемисловичами. Впродовж IX – перших десятиліть X ст. централізаційні трансформації на південновелетських землях, вочевидь, характеризувалися змінами у територіально-політичному поділі князівства та створенням інституцій, що забезпечували більш безпосереднє великокнязівське управління на рівні колишніх складених вождівств. Цей процес супроводжувався розбудовою малих перстенеподібних градів, які запропоновано вважати місцевими осередками центральної влади. У другій половині IX ст. описані централізаційні перетворення поширилися на землі сусідніх спрев'ян. На рівні жуп локальна родова знать (князі-судді), очевидно, все ще володіла давнім політичним впливом, а контрольоване нею віче зберігало за собою право вибору та детронізації верховного князя. З іншого боку, спадкові права великокнязівського роду на мережу градів слугували запорукою збереження верховної влади над цією

відносно ієрархізованою дружинною державою в руках однієї династії. Порівняння траєкторій розвитку політичних систем басейну р. Гаволи і Чеської котловини у першій третині X ст. дозволило висунути припущення, що поширена на південновелетських землях система великокнязівських градів послужила прототипом для пізнішого каштелянського устрою Чеського королівства.

Твердження про внутрішню кризу велетського суспільства у другій половині IX – першій третині X ст. підтверджено лише щодо басейну р. Пене. Обґрунтовано її зумовленість економічним чинником. Занепад північнополабських емпоріїв у другій половині IX ст., який подекуди супроводжувався помітним скороченням кількості поселень, позбавив місцевих князів важливого джерела доходів. У поєднанні з серією військових поразок у конфліктах 929–955 рр. це призвело до руйнування складніших суспільно-політичних структур і виникнення в середині X ст. Лютицького союзу – об'єднання “*civitatum*”–“*regionum*” редарів, толенсів, черезп'ян та хижан, яке функціонувало на засадах вождівської конфедерації з аристократичним устроєм.

Суттєво розвинуто уявлення про внутрішньополітичний розвиток раннього Ободритського князівства Осередок державотворчих трансформацій в ободритів наприкінці VIII – у першій половині IX ст. злокалізовано у Старграді-Ольденбурзі – столиці князівства Дращка і Чедрога. Період правління Дращка вирізнявся активною співпрацею з Карлом Великим, завдяки якій у 804 р. старградський князь отримав верховну владу над східноободритськими очільниками. В подальшому аналогічне становище посідали наступники Дращка – Славомир, Чедрог і Гостомисл. До кінця IX ст. на східноободритських землях, залучених раніше через емпорій Рерик до економічної системи Данського королівства, зберігалася ще гетерархічна система влади, на заході розпочалася її централізація. Навколо Старграду розвинулася мережа малих перстенеподібних градів – свідчення трансформації гетерархічної системи управління в ієрархічну. Внутрішня політика Дращка і Славомира не мала загальної підтримки у суспільстві, а її реалізація ставала можливою завдяки наявності великокнязівської дружини, що частково змінилося лише за часів Чедрога, коли на теренах пізнішої

Вагрії була створена незалежна від норманських емпоріїв торгово-економічна мережа з осередком у Старграді. Ліквідація тут центральної влади Людовіком Німецьким у 844 р. в підсумку не дала очікуваного ефекту. У першій третині X ст. старградські князі, вочевидь, компенсували економічні втрати від кризи балтійської торгівлі за рахунок ієрархізації системи влади на теренах властивих ободритів і варнів.

За результатами дослідження встановлено, що процес зародження, розширення та ієрархізації дружинних держав активізували: а) наявність перманентної зовнішньої загрози, що виникала насамперед з пограничного територіального положення (як зовнішні окраїни слов'янського світу, так і зони контакту між різними слов'янськими етнокультурними масивами), б) залучення відповідної території до системи зовнішньої торгівлі за умови, що осередки торгового обміну, де з часом розвивалося спеціалізоване ремісниче виробництво, мали внутрішньослов'янську генезу, а кінцевими організаторами їхнього функціонування були очільники полабських політичних утворень, і в) спрямована політика підтримки державотворчих тенденцій зовнішніми силами (вплив Франкської імперії).

Ключові слова: полабські слов'яни, ободрити, велети-вільці, білі серби, Полаб'я, державотворчі процеси, система влади, вождівство, рання держава, дружинна держава.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в українських фахових і закордонних виданнях:

1. Вацеба Р., Генріх Готшалкович – “король” слов'ян і нордальбінгів: політичний портрет правителя і його держави. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Історичні науки*. Чернігів, 2015. Вип. 134. С. 145–154.

2. Вацеба Р., Внешняя торговля Полабья в VIII–IX веках. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.* Минск, 2016. Вып. 8. С. 7–15.

3. Waceba R., Dryżyna książęca w systemie ustrojowym państwa obodrzyckiego (IX–XII wiek). *Wojna–Wojsko–Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki: studia i materiały* / red. A. Aksamitowski, P. Chrobak, R. Galaj-Dempniak, D. Okoń, A. Smoliński, H. Walczak, A. Wojtaszak. Szczecin, 2017. T. 2. S. 305–317.

4. Вацеба Р., Проблема формування держави у полабських слов'ян: концептуальний вимір історіографії. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. Миколаїв, 2017. Вип. 19. С. 20–28.

5. Вацеба Р., Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 329–341.

6. Вацеба Р., Північні велети у IX–X ст. і формування політичних інституцій Лютицького союзу. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2018. Вип. 137. С. 98–103.

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Вацеба Р., Південнополабські слов'яни у IX ст.: зовнішньополітичний аспект історії. *Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2014. С. 228–231.

8. Вацеба Р., Етнополітична структура Південного Полаб'я наприкінці VIII – у першій третині X ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 4. С. 7–21.

9. Вацеба Р., Славянская этнонимика Ельбо-Заальского междуречья как источник исследования ранней государственности у белых сербов. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Материалы XXVIII Международной научной конференции*. Москва, 2016. С. 151–153.

10. Вацеба Р., Похід Карла Великого на велетів (789 р.) у світлі знахідок ранньокаролінзьких мечів зі Слов'янського Полаб'я. *Проблеми історії та*

археології України: Матеріали X Міжнародної наукової конференції. Харків, 2016. С. 46–47.

11. Вацеба Р., Скандинавсько-, фризько- та франко-слов'янська торгівля на території Полаб'я (VIII–IX ст.) *Записки Львівського медієвістичного клубу / редкол.: Ю. Овсінський (голова), Д. Димидюк, О. Друздєв, С. Козловський, Т. Оліярчук, Р. Тарнавський. Львів, 2016. Вип. 1. С. 50–59.*

12. Вацеба Р., Розселення племен Слов'янського Полаб'я у VIII–X ст. *Записки НТШ. Т. 271: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 603–623.*

ANNOTATION

Vatseba R. M. The early dryht-type states in Slavic Polabya (the late 8th - first third of the 10th century): political system and its transformations. – Qualifying scientific work published on the rights of the manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of candidate of historical sciences (Ph.D. in History) in specialty 07.00.02 "World History" (032 - History and Archeology). – Lviv National Ivan Franko University. – Lviv, 2018.

The dissertation deals with political system of the Slavic Polabya political units and touches upon the issue of causes and nature of its transformations between the end of the 8th and first decades of the 10th century AD. The main essence of those changes was the emergence of early state, considered within the framework of the early dryht-type state formation and hierarchization model. The work is based on a comparison of the information of written sources with contemporary works on archaeological material; also, it is sporadically accompanied by the use of developments in historical geography and linguistics.

In the context of comprehension of the ethno-political conditions in the Slavic Polabya, the idea of ethnocultural structure of the region was revised and a hypothesis about the participation of the White Croats in the ethnogenesis of the Slavic population of Ober- and Niederlausitz was presented. It has been shown that the region of Polabya was originally settled by three major groups of the Slavic people: the West Lechites in

the North, the White Serbs in the South-West and the White Croats in the South-East. In addition, two zones of interaction emerged in course of migration: one – in Havel basin, where the Veleti settlers met the people of the White Serbian descent, and second, the Lechite-Croatian, – in Niederlausitz.

In order to find archaeological indicators of state-building processes, the defensive landscapes of Polabya in the 8th – the first third of the 10th century are considered. The criticism of the previous interpretations of the functional features of small “lowland” ringforts in the Northern part of the region is proposed. With the involvement of comparative material from Greater Poland, Lower Saxony and Denmark, it has been shown that the appearance of small settlements in the Obotrite and South Veleti lands testifies to the centralization of the heterarchical formations, deliberately carried out by high princes and directed towards the formation of more hierarchical administrative system.

The study considers the transformation of the political system of the Polabya Slavs, and, alternately, the formation of White Serbs, Veletis and Obotrites. For each of the groups, the research work was aimed at finding out the issues of political unity and presence of central government; at localizing the principalities of the then Slavic rulers mentioned in the Frankish narratives; at describing their internal political situation, mechanisms of power and principles of relations with local leaders and society; at reconstructing the nature of power institutions at the lower levels of the territorial-political structure and determining the degree of its general hierarchy; and at tracking the chronological changes of the political system within the specified period.

The emergence of the early state alongside with the clan organization was a key aspect of organizational changes. The notion of "chiefdom" in the work outlines the form of a public organization, in which ethno-paternal structure is headed by a prince-judge, and the immediate executor of his will is the general society. Instead, the dryht is organized by a prince-dryht (i.e., the head of a dryht – a group of professional warriors who were sustained by him and were connected with him by the oath of personal loyalty), who subordinated princes-judges or other princes-dryhts (heterarchical dryht-type state) or subjugated their territories, at least, at the level of combined chiefdoms

(hierarchical dryht-type state). The prince-dryht was often, at the same time, a prince-judge in his native chiefdom, but his dryht played a key role in securing his power over the entire territory of early state formation.

The author argues that between the Elbe&Saale rivers the heterarchical dryht-type state existed during the reign of Miliduch (before 806). The local society of the White Serbs was of clan character, which is an indicator of state-forming processes. The territory of this formation is associated with the later "regio, que vocatur Sorbi" of the "Bavarian geographer." The Sorbian "civitates" are equal to simple chiefdoms, the particular clan regions correspond with complex chiefdoms. The authority of the high king ("rex superbus") over the heads of the clan regions ("ceteri reges") was hegemonic, and the latter within their principalities possessed similar powers as the Miliduch within its own. The death of Miliduch led to the collapse of the Sorbian institution of the high kingdom. Instead, clan principality continued to function and one of their leaders was Tunglo. The state of Czimislav was much smaller than that of Miliduch, but more hierarchical. The author argues that Colodici's "castella" served as places of residence of prince's warriors ("knights"), and the existence of these defensive objects provided Colodici residents, in the person of their "king," the power over neighboring clans. Such a system could have been in the principality of Chistibor. Nothing testifies to the existence of at least a heterarchical form of dryht-type state on the lands of the White Serbs in the last third of the 9th – beginning of the 10th century.

The obtained results make it possible to conclude that the northern (sub-Baltic) and the southern (the Havel basin) part of the Veleti land in the 8th–10th centuries passed through quite different trajectories of political development. The principalities of Dragovit and Liub were localized on the Hevelli-Stodorans territory. The author suggests, the appreciable ethno-cultural diversity of the Middle and Lower Havel region with a major ethno-cultural border passing across its territory, as well as Charles Martel's or Charlemagne's policy could have a significant influence on the early state development of the Hevelli principality with its presumably military background and unifying tendencies. The establishment of Dragovit's hegemony over most Hevelli princes or the further strengthening of the institution of the high king was likely to be

facilitated by the seizure of parts of the adjoining Sorbian territories, which was approved by the Frankish ruler. During the reign of Dragovit, the political system of the Hevelli-Stodoran principality was still of a heterarchical nature, and in the distribution of powers between the king and a set of dependent lower-ranking princes was close to that which existed in the Sorbian Principality of Miliduch. It has been found the Charlemagne's Veleti military expedition of 789 has a dual focus: primarily directed upon the South Veleti -Hevelli to obtain guarantees of their indifference regarding the possible Saxon uprising, it subsequently turned against the North Veleti to prevent their raids on the Obotrites, who at the time were the main Frankish allies in the region. Firstly, the Franco-Saxon army led by Charlemagne, joined by the Serbs and the Friesian fleet, attacked the principality of the Hevelli-Stodorans. The high king of these lands – Dragovit – obeyed without much resistance and, probably, took part in the continuation of the campaign towards the north-Hevelli lands, which he didn't control. In the second phase of the campaign, the allied army of the Franks, Saxons, the Friesians, the Hevelli-Stodorans, and the Obotrites won the victory over the Slavic population in the Peene river basin.

There is considerable evidence for the political structure of the Hevelli principality becoming more hierarchic in the 9th – first decades of the 10th century, while the centralizing transformations, which also spread over the neighbouring Spreva area, changed the traditional internal political subdivisions. This process was accompanied by the development of small ringforts, which are proposed to be considered as local centers of the central government. On the local level the petty kings and aristocracy still possessed their old influence. They also played a major role during the proceedings of the assembly, which at least until 820s preserved the right to elect and depose the high king. On the other hand, hereditary rights of the high king's heirs on the forts network ensured the persistence of the high rule over this relatively hierarchic *dryht*-type state in the hands of one dynasty. It also appears that in the first half of the 10th century the governmental mode of the Hevelli-Stodorans principality heavily influenced the political organization of the early Premyslid state, providing a prototype for their later castellany system in Bohemia. The study demonstrates, the crisis of the North Veleti

society at the end of 9th – in the first half of 10th century and destruction of more complex power structures in the area of the later Lutician federation formation, were caused by collapse of north trading centers combined with a series of military defeats during the conflicts of 925–955. The results of analysis of the assembly in Radgosc functioning principles suggest that the Lutician federation of the mid-10th -early 11th century can be typologized as chiefdom confederacy with aristocratic form of government. The author states that during the late 8th – first half of the 9th century the main center of state formation in the Obotrite lands was Starigard-Oldenburg – the capital of Thrasco's and Ceadrag's principality. Thrasco's reign was characterized by efficient cooperation with Charlesmagne, which in 804 enabled him to obtain the supremacy over the Eastern Obotrite petty kings. In the aftermath the same position was possessed by Thrasco's successors – Slavomir, Ceadrag and Goztomuizl. Once being involved to the danish economic system through the emporium of Reric, the Eastern Obotrite lands persisted in heterarchical mode of government until the late 9th century, while the political system of the West Obotrite lands passed through gradual centralization. Around the city of Starigard a network of small ringforts developed as an evidence of transformation of the hierarchical governmental system into a hierarchical one. The domestic policy of Thrasco and Slavomir did not have general support in society, and its realization became possible due to the presence of the prince's military retinue (*dryht*), which partially changed only during the time of Ceadrag, when, in the later land of Wagri, the independent from north emporia and centered in Stargrad trade network was established. The liquidation of the central power here by the Ludwig the German in 844 ultimately did not give the expected effect. In the first third of the 10th century the Starigard's princes, apparently, made up the economic losses from the general crisis of the Baltic trade through establishing more hierarchical political system in the Obotrites proper and the Warnower lands.

According to the results of the study, it has been discovered that the process of origin, expansion and hierarchy of *dryht*-type states has intensified: a) existence of permanent external threat that arose primarily from the border territorial position (both the outer margins of the Slavic world and zones of contact between different Slavic

ethno-cultural masses); b) involvement of relevant territory into the system of foreign trade, provided that the centers of trade exchange, which eventually developed specialized craft production, had inner Slavic genesis and their end-organizers of functioning were the heads of the Polabya political entities; and c) directed policy in support of state-forming trends by external forces (impact of the Frankish Empire).

Key words: Polabian Slavs, the Obotrite, the Veleti, the White Serbs, Polabya, state formation, chiefdom, system of power, early state, dryht-type state.

ЗМІСТ

Вступ	16
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	24
1.1. Історіографія.....	24
1.2. Огляд джерел	56
1.3. Методологічні основи дослідження.....	58
Розділ 2. Етнокультурна структура Слов'янського Полаб'я у VII–X ст... 65	
2.1. Полабослов'янські “племена” і їх локалізація.....	65
2.2. Етнокультурні поділи Полаб'я у ранньослов'янський період	86
Розділ 3. Політична функція малих перстенеподібних городищ IX – початку X ст. на теренах Північного Полаб'я.....	104
Розділ 4. Система влади у сербських князівствах Ельбо-Заальського межиріччя у IX – на початку X ст.	126
Розділ 5. Князівства велетів у VIII–X ст.: ключові проблеми локалізації і внутрішньополітичних трансформацій.....	143
5.1. Похід Карла Великого на велетів у 789 р. і проблема локалізації князівств Драговіта та Люба.....	143
5.2. Генеза державного устрою і централізаційні перетворення на південновелетських землях. Гаволяно-Сторорянське князівство	164
5.3. Суспільство північних велетів у IX – першій половині X ст. Формування політичних інституцій Лютицького союзу.....	183
Розділ 6. Політичний розвиток Ободритського князівства наприкінці VIII – в перших десятиліттях X ст.....	196
Висновки	208
Список використаних джерел та літератури	212
Додатки.....	257

ВСТУП

Актуальність теми. Проблематика політичних інституцій полабських слов'ян і їхньої трансформації є важливою як з точки зору розуміння військово-політичної, економічної та культурної історії самого Слов'янського Полаб'я, так і з огляду на осмислення генези державного устрою в ширшому порівняльному контексті західно- та східнослов'янських земель, теренів, охоплених епохою Вікінгів і ранньосередньовічної Європи загалом.

У VII ст. Полаб'я було заселене слов'янськими мігрантами, а політичні утворення, що виникли на цих землях, до початку X / середини XII ст. зберігали слов'янський характер. Через географічну близькість до західноєвропейських осередків писемної традиції суспільство та політичні інституції полабських ободритів, велетів і білих сербів потрапили в поле зору франкських хроністів на відносно ранніх стадіях політогенезу. В результаті з'являється можливість вивчення початків слов'янського державотворення у Полаб'ї на основі сучасних досліджуваним подіям писемних джерел. Для слов'янських земель такі умови є майже винятковими, бо далі на схід аналогічні процеси висвітлені значно більш фрагментарно, нерідко, – у наративних пам'ятках, що створювалися через століття після описуваних подій. В цьому контексті на особливе значення історії Слов'янського Полаб'я вже віддавна звернули увагу польські історики. Устрої політичних утворень полабських слов'ян, за влучним висловлюванням Петра Бороња, слугували підставою для творення свого роду моделі, яка переносилася на усіх західних слов'ян, разом з найбільш цікавими їм землями пізнішої Польщі¹. Принципових відмінностей між первинним суспільно-політичним устроєм західних і східних слов'ян, вочевидь, не існувало, тож дослідження інституційно-управлінських трансформацій у полабських князівствах мають, водночас, вагоме значення з точки зору осмислення державотворчих процесів на землях Київської Русі.

¹ Boroń P. Słowiańskie plemię. O pojęciu i jego rozumieniu w polskiej historiografii. *Viae historicae: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / red. Mateusz Goliński i Stanisław Rosik. Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. S. 189–207.

З іншого боку, тривалий розвиток Слов'янського Полаб'я на межі середньовічної християнської цивілізації і скандинавського світу дозволяє розглядати історію цього регіону як надзвичайно перспективне поле для вивчення впливу зовнішніх факторів на слов'янське суспільство і пошуку індикаторів запозичення слов'янами чужорідних політичних та культурних тенденцій.

Обраний нами часовий проміжок (кінець VIII – перші десятиліття X ст.) особливо цікавий можливістю порівняння траєкторій суспільних та політичних перетворень у різних частинах Слов'янського Полаб'я (пізніше, внаслідок німецьких завоювань X ст. неперервна тяглість з первинним слов'янським політичним устроєм збереглася лише на землях ободритів та північних велетів), що дозволяє визначити ключові чинники державотворчих процесів і оцінити характер їхнього впливу та трансформуючий потенціал.

В минулому пропонована тематика вже неодноразово ставала предметом ґрунтовних наукових студій. Проте результати масштабних археологічних досліджень останніх десятиліть, котрі суттєво скоригували хронологію багатьох пам'яток (зокрема, оборонних конструкцій), в історичних дослідженнях залишаються, практично, не врахованими, що залишає чималий простір для нових інтерпретацій навіть віддавна аналізованих писемних свідчень. У поєднанні з можливістю аналізу та переосмислення доволі різнопланової джерельної інформації під призмою сучасної теорії ранньої держави це робить нове дослідження системи влади у ранньосередньовічних князівствах Слов'янського Полаб'я і її трансформацій від кінця VIII до початку X ст., особливо актуальним з наукової точки зору.

Така праця особливо актуальна сьогодні, коли студії з історії та теорії держави мали б стати одним з провідних напрямків гуманітарно-правових досліджень в Україні. Адже лише повноцінне осмислення суті держави, як суспільної інституції з усіма її позитивними та негативними можливостями може створити надійне підґрунтя, наприклад, для реального закріплення принципів верховенства закону, балансу влади та розподілу повноважень між різними її гілками чи побудови ефективної системи адміністративного управління за

повного збереження демократичного конституційного устрою. Між тим, сутність більшості антропогенних явищ і речей є доступною для людського розуміння через вивчення їхньої генези. Тож попри існування безсумнівної і величезної різниці між сучасними та ранньосередньовічними суспільними, економічними, культурними та політичними умовами, дослідження початків державного устрою і форм суспільної організації, які йому передували, а згодом, – з ним співдіяли, завжди можуть унаочнити ряд негативних і позитивних явищ, тенденцій та причинно-наслідкових зв'язків, котрі залишаючись невидимими чи недооціненими під призмою моніторингу сучасної реальності, часто у вже значно видозміненій формі продовжують існувати і впливати на перебіг подій у сьогоденні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Через вивчення впливу контактів з західноєвропейським та скандинавським світом на інституційний розвиток слов'янського суспільства дисертація пов'язана з науково-дослідницькою темою “Середньовічна Європа, Візантія, Русь: політичні, економічні та культурні зв'язки IX–XIV ст.” (номер державної реєстрації 0105U4004934; 01.01.2015 – 31.12.2017), що виконувалася на кафедрі історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Метою дисертаційного дослідження є всестороннє вивчення системи влади у політичних утвореннях Слов'янського Полаб'я і реконструкція причин та характеру її трансформацій від кінця VIII до перших десятиліть X ст. в контексті моделі формування та ієрархізації ранньої держави дружинного типу. Реалізація окресленої мети потребує виконання наступних завдань:

— реконструювати етнотериторіальну та етнокультурну структуру слов'янського Полаб'я, визначити основні зони контакту і взаємодії між різними групами слов'янського населення у регіоні;

— розглянути городища Північного Полаб'я VIII – першої третини X ст. як джерело до вивчення політичного устрою слов'янських утворень;

— проаналізувати писемні свідчення про сербських князів Милодуха,

Тунгла, Цемисла та Чистибора, дослідити систему влади у їхніх князівствах, розглянути питання політичної єдності Сербської області і наявності тут великокнязівської влади, простежити трансформацію політичної системи, реконструювати характер суспільства білих сербів та владних інституцій на нижчих щаблях територіально-політичної структури;

— розглянути питання політичної єдності велетських земель, дослідити перебіг походу Карла Великого на велетів у 789 р., локалізувати князівство Драговіта і Люба, дослідити політичний устрій Гаволяно-Сторорянського князівства, його генезу і трансформації впродовж VIII – перших десятиліть X ст., охарактеризувати тогочасне суспільство північних велетів, розглянути проблематику його внутрішньої кризи і формування політичних інституцій Лютицького союзу;

— дослідити процес становлення ранньодержавних інституцій на ободритських землях наприкінці VIII – у першій третині X ст., охарактеризувати вихідні умови цього процесу, політику князів Дращка, Славомира, Чедрога та Гостомисла, внутрішній розвиток Ободритського князівства у другій половині IX – перших десятиліттях X ст.;

— визначити ключові чинники, що впливали на трансформацію системи влади політичних утворень Слов'янського Полаб'я.

Об'єктом дослідження є слов'янські князівства, що функціонували на території Полаб'я наприкінці VIII – у перші десятиліття X ст. і були задокументовані у писемних джерелах.

Предметом дослідження є система влади у князівствах білих сербів, південних та північних велетів і ободритів, її основні компоненти (політичні інституції та їхні повноваження, механізми прийняття рішень і здійснення управління), чинники, перебіг та результати її трансформації впродовж означеного часового діапазону, а також, дружинна держава, як форма політичного устрою, етнокультурна та етнополітична структура Слов'янського Полаб'я і внутрішня політика князів досліджуваного регіону.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від кінця VIII до перших

десятиліть X ст. Нижня хронологічна межа пов'язана з появою відносно періодичних свідчень про полабських слов'ян у західноєвропейських писемних джерелах, що уможлиблює вивчення їхнього суспільства і політичних інституцій в рамках історичної науки. Верхня межа відповідає моменту поширення на частині полабських земель (Ельбо-Заальське межиріччя і басейн р. Гаволи) безпосередньої німецької адміністрації, внаслідок чого дослідження ранніх держав у Полаб'ї втрачає порівняльну основу, притаманну для обраного часового проміжку.

У випадку з етнокультурною структурою Слов'янського Полаб'я чи генезою Гаволяно-Стордорянського князівства виникала закономірна необхідність відображення та аналізу фактів і процесів, що передували окресленому хронологічному діапазону на кілька чи, навіть, кільканадцять десятків років. З іншого боку, дослідження наслідків внутрішньополітичної кризи на північновелетських землях і процесу формування Лютицького союзу вимагало аналізу його політичного устрою у формі, відомій, головню, з початків XI ст.

Географічні межі роботи охоплюють регіон Полаб'я: територію між річками Ельба та Заале на заході, Балтійським морем на півночі, річками Одер, Бубр та Квіса на сході і Лужицькими та Рудними горами на півдні, лєвова частка яких входить на сьогодні до складу федеральних земель Саксонія, Саксонія-Ангальт, Бранденбург, Берлін, Мекленбург – Передня Померанія, та Шлезвіг-Гольштайн ФРН. Окремі випадки виходу за ці межі з аналізом ситуації у Чеській котловині, Великопольщі чи інших частинах ранньосередньовічної Європи обумовлені потребою комплексного відображення процесів чи більш якісного і аргументованого доведення пропонованих тез.

Наукова новизна роботи. *Вперше:*

- розроблено методикy ідентифікації дружинних держав у Слов'янському Полаб'ї;
- висунуто гіпотезу про участь білих хорватів в етногенезі слов'янського населення Верхньої та Нижньої Лужиці;
- обґрунтовано інтерпретацію більшості малих перстенеподібних градів з

ободритських та південновелетських земель, як місцевих осередків великокнязівської влади і місць постійного перебування гарнізонів великокнязівської дружини;

— на підставі компаративного аналізу термінології західноєвропейських нарративних джерел визначено політичне становище сербських князів Милодуха, Тунгла, Цемисла та Чистибора, і досліджено систему влади у їхніх князівствах;

— висунуто тезу про відносно ієрархічний характер устрою Гаволяно-Сторорянського князівства у IX – перших десятиліттях X ст. і часткове запозичення його інституційних елементів чеськими Пржемисловичами;

— проаналізовано писемні та археологічні свідчення про внутрішньополітичний розвиток Ободритського князівства під призмою моделі формування та ієрархізації ранньої держави дружинного типу;

Уточнено і переглянуто:

— локалізацію окремих етно-територіальних утворень Слов'янського Полаб'я, зокрема, “вільців” “Баварського географа”;

— уявлення про етнокультурну структуру Слов'янського Полаб'я (заперечено тезу про заселення регіону слов'янами в ході шести міграційних хвиль; натомість, запропоновано виділяти три поселенські потоки: західнолехітський, білосербський та білохорватський);

— співвіднесення територіально-політичних утворень полабських слов'ян з понятійним апаратом політичної антропології і теорії соціальної еволюції;

— уявлення про початки Гаволяно-Сторорянського князівства;

— реконструкцію маршруту походу Карла Великого на велетів у 789 р.;

— локалізацію політичного осередку князівства Дражка та Чедрога.

Отримали подальший розвиток:

— теоретичні основи концепту “дружинної держави”;

— студії над характером влади відомих за писемними джерелами південновелетських та ободритських правителів досліджуваного періоду, а також, політичною системою у їхніх князівствах;

— концепція південновелетської локалізації князівства Драговіта і Люба;

- теза про зумовленість внутрішньої кризи на північно-східних землях економічними процесами;
- уявлення про аристократичний політичний устрій Лютицького союзу.

Науково-практичне значення роботи. Отримані результати і застосовані методологічні підходи можуть бути використані як у подальших студіях з історії полабських слов'ян, початків Чеської держави та слов'янського етногенезу, так і при дослідженні системи влади у Київській Русі чи державі перших П'ястів, а також, при написанні узагальнюючих робіт з історії формування і розвитку політичних систем державних утворень середньовічної Європи. Результати пропонованої роботи також можуть становити інтерес для вчених-політологів і вплинути на подальші дослідження з теорії держави і права.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи представлено у на 9-ти наукових конференціях, зокрема, Загальнопольській науковій конференції докторантів “Wojsko a polityka – relacje na przestrzeni dziejów” (Люблін, 2015); XXVIII Міжнародній науковій конференції “Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании” (Москва, 2016); X Міжнародній науковій конференції “Проблеми історії та археології України”, присвяченій 125-річчю професора К. Е. Гриневича (Харків, 2016); Звітній науковій конференції історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2017 р.); XXV Міжнародному славістичному колоквиумі (Львів, 2017); Міжнародній конференції молодих істориків “Middle-East Europe in historical research of PhD students” (Познань, 2017); Другій міжнародній хорватсько-українській науковій конференції “Україна і Хорватія: історичні паралелі” (Дрогобич–Трускавець–Східниця, 2017); XV Міжнародному сорабістичному семінарі “Актуальні проблеми сорабістики та перспективи її розвитку” (Львів, 2017); Звітній науковій конференції історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2018).

Публікації. Результати дослідження відображено у 12-ти публікаціях, з яких 7 статей вийшли друком у наукових виданнях України (в тому числі 3 – у

наукових фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз), 2 статті – у закордонних наукових виданнях і 3 – у збірниках матеріалів доповідей на міжнародних наукових конференціях.

Структурно дисертація складається з вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Поділ на розділи та підрозділи відповідає проблемному принципу. Виклад тесту в межах окремих частин роботи, зокрема, при дослідженні трансформації системи влади на землях білих сербів, велетів та ободритів, нерідко набуває проблемно-хронологічного характеру. Основна частина дисертації становить 198 сторінок. Її доповнює список використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи – 285 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Наукове вивчення історії Слов'янського Полаб'я розпочалося ще наприкінці XVIII ст. з виходом кількатомної праці “Історія усіх Вендсько-Слов'янських держав” (1790–1797 рр.) Людвіга Альбрехта Гебгарді, у якій, серед іншого матеріалу, німецький дослідник розглянув минуле слов'янських династій Мекленбургії та о. Рюген². Павел Шафарик присвятив полабським слов'янам окремий розділ у своїх “Слов'янських старожитностях” (1837 р.), де поряд з загальним оглядом їхньої політичної історії вперше докладно змалював етно-племінну структуру³. Вже невдовзі у німецькій історіографії з'явилася “Вендська історія у 780–1182 рр.” Людвіга Гісебрехта⁴, а в російській – “Історія Балтійських слов'ян” Олександра Гільфердинга⁵. Заслугою авторів цих монументальних робіт було узагальнення обширного фактологічного матеріалу, яке заклало фундамент для подальших більш докладних студій над окремими аспектами полабослов'янської тематики. Аналогічне місце у польській історіографії посіла зрештою 4-томна монографія Вільгельма Богуславського “Історія Північно-Західної Слов'янщини до кінця XIII ст.”⁶, хоч варто згадати і про хронологічно ранішу російськомовну працю Адольфа Павінського⁷, а також, дослідження Кароля Еміліана Сєнявського⁸.

Першим полабістичним дослідженням на правову тематику стала монографія

² Gebhardi L. Geschichte des Reichs der Wenden im nördlichen Deutschland. *Geschichte aller wendisch-slavischer Staaten*. Bd. 2. Halle: Johann Jacob Gebauer, 1793. 540 s.

³ Szafarzyk P. J. Słowiańskie starożytności / Posłowiami opatrzyli Tadeusz Lewaszkiwicz i Jerzy Strzelczyk; tł. ze słów. H. N. Bońkowski. Poznań: Wyd. PTPN, 2003. S. 660–733.

⁴ Giesebrecht L. Wendische Geschichten aus den Jahren 780 bis 1182. Bd. 1–3. Berlin: Rudolph Gaertner, 1843. 309; 363; 398 s.

⁵ Собрание сочинения А. Гильфердинга. Т. 4. История балтийских славянъ. Санкт-Петербургъ: Издание Д. Е. Кожанчикова, 1874. 462 с.

⁶ Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 1-4. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego. 1887; 1889; 1892; 1900. 288 s.; 997 s.; 689 s.; 756 s.

⁷ Павинский А. Полабские славяне въ борьбѣ съ нѣмцами VIII–XII ст. С. Петербургъ: Типографія Ф.Сушинскаго, 1871. 170 с.

⁸ Sieniawski K. Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski od czasu wystąpienia ich na widownię dziejową aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych. Gniezno: J. B. Lange, 1881. 469 s.

українського історика Олександра Котляревського “Старожитності юридичного буття Балтійських слов’ян”⁹. Окремим віхам слов’янської минувшини у Полаб’ї та Залаб’ї присвячені розвідки польських істориків Яна Гжегожевського¹⁰, Войцеха Кентшинського¹¹ та Еразма Маєвського¹². Серед робіт німецьких дослідників слід згадати працю Фрідріха Віггера “Мекленбурзькі літописи до 1066 р.”¹³, статті Вільгельма Готліба Беєра “Король Крут і його родовід”¹⁴, Франца Болля “Про ободритського князя Мстивоя”¹⁵ та Йогана Людвіга Квандта “Лютичі та Ободрити”¹⁶. Нарис політичної минувщини Ободритського князівства, починаючи від VIII ст., представлений на перших ста сторінках двотомної “Історії Мекленбургії” молодшого брата Ф. Болля – Ернста¹⁷. Ранньосередньовічна історія ободритів і вільців-лютичів займає також центральне місце у масштабній роботі професора Шверінської гімназії Ріхарда Вагнера “Вендська доба”, котра у 1899 р. була опублікована в Берліні, як друга книга з серії “Мекленбурзька історія у подробицях”¹⁸.

Попри відносно широкий тематичний спектр робіт з історії полабських слов’ян (див.: *додаток Д*), проблематика політичного устрою наявних тут утворень у XIX ст. залишилася, практично, поза увагою переважної більшості дослідників. За таких умов загальноприйнятим стало уявлення про первинну слов’янську демократію, рівність і свободу, які протиставлялись давньогерманському аристократизму. На початку 1850-х рр. відомий польський історик і громадсько-політичний діяч Йоахім Лелевель у своїй праці “Народи на

⁹ Котляревській А. А. Древности юридического быта балтийских славянъ. Опытъ сравнительнаго изученія славянскаго права. Прага: Типографія К. Л. Клауди, 1874. 168 с.

¹⁰ Grzegorzewski J. Z kresów połabskich. Kraków: Red. “Przeglądu Powszechnego”, 1885. 83 s.

¹¹ Kętrzyński W. O Słowianach mieszkających niegdyś między Renem a Łabą, Sałą i czeską granicą. Kraków: Akademia Umiejętności, 1899. 142 s.

¹² Majewski E. Starożytni Słowianie na ziemiach dzisiejszej Germanii. Warszawa: Wende E. i Spółka, 1903. 59 s.

¹³ Wigger F. Mecklenburgische Annalen bis zum Jahre 1066: eine chronologisch geordnete Quellensammlung mit Anmerkungen und Abhandlungen. Schwerin: Verlag von August Hildebrand, 1860. 148 s.

¹⁴ Beyer W. G. König Kruto und sein Geschlecht: eine historische Untersuchung über die Abstammung des großherzoglich-meklenburgischen Fürstenhauses. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. 1848. Bd. 13. S. 3–55.

¹⁵ Boll F. Über den Obotritenfürsten Mistuwoi. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. 1853. Bd. 18. S. 160–175.

¹⁶ Quandt L. Die Liutizen und Obodriten. *Baltische Studien*. Bd. 22. 1868. S. 214–347.

¹⁷ Boll E. Geschichte Meklenburgs mit besonderer Berücksichtigung der Culturgeschichte. T. 1. Neubrandenburg: Selbstverlage des Verfassers, 1855–1856. 440 s.

¹⁸ Wagner R. Die Wendenzeit. *Mecklenburgische Geschichte in Einzeldarstellungen* / hrsg. R. Beltz. H. 2. Berlin: Wilhelm Süsserott, 1899. 195 s.

слов'янських землях перед появою Польщі”, хоч і визнав факт пізнішої появи у слов'янському суспільстві поділу на вільних общинників (“кметів”) та знать (т. зв. “лехів”)¹⁹, проте дуже виразно змалював політичне життя слов'ян у дусі своєї концепції “гміновладства”: за його словами, у давні часи слов'яни на рівних правах обмірковували назрілі питання, а тоді кожен чинив так, як вважав за краще, не зважаючи на ухвалені рішення²⁰.

Подібну точку зору тепер вже конкретно відносно Слов'янського Полаб'я висловлював пізніше і Вільгельм Богуславський, пишучи про відсутність тут привілейованих станів, підданства і професійних воїнів²¹. Появу у полабослов'янському суспільстві можновладців з обширними маєтностями і приватними дружинами польський історик пов'язував з соціально-економічними процесами²², а очільників жуп вважав тільки виборними воєначальниками, котрі виконували волю народних зборів²³ – основного джерела законодавчої влади²⁴. В. Богуславський також зазначав, що право на князівську владу у слов'ян первинно давали не знатність роду і походження, а лише особисті якості, зокрема, мудрість, чеснотливість і багатство²⁵. З іншого боку, у “Нарисі Серболужицької історії” дослідник все ж не оминув місцевої легенди про сімох слов'янських королів, котрі перед обличчям німецької загрози зібралися на раду поблизу Будишина, вирішили прийняти бій, загинули і були усі разом поховані у своїх золотих коронах, влучно підмітивши, що рішення про війну приймали чомусь лише королі, а не народ²⁶.

Існування у слов'ян аристократії найбільш послідовно заперечував Александр Гільфердинг²⁷. На його думку, слов'янські сім'ї віддавна жили сільськими общинами, спільно володіли землею і брали участь у зборах, де була

¹⁹ Lelewel J. Narody na ziemiach sławiańskich przed powstaniem Polski. Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia: tom do Polski wieków średnich wstępny. Poznań: J. K. Żupański, 1853. S. 708.

²⁰ Ibid. S. 704.

²¹ Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki, 1861. S. 17.

²² Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego, 1889. S. 454.

²³ Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich... S. 14.

²⁴ Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 447.

²⁵ Ibid. S. 440.

²⁶ Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich... S. 34–35.

²⁷ Собрание сочинений А. Гильфердинга. Т. 4. История балтійских славянъ... С. 69, 70.

необхідна одностайна згода. Потреба у захисті від зовнішньої небезпеки змушувала їх підкоритися владі князя, котрий оточував себе боярами (“кметами”) і дружиною (“гридями” чи “лехами”). При цьому устрій самого суспільства мав би залишитися незмінним, а коли володіння князя розросталися до таких розмірів, що участь у зібранні усього народу ставала неможливою, на сейм посилали виборного представника – “владику”²⁸. Російський дослідник вважав, що у Слов’янському Полаб’ї ця назагал сприйнятлива до державного устрою общинна організація зазнала сильного германського впливу, який своїми аристократичними віяннями, ворожими державотворенню, власне, і затримав природний розвиток полабослов’янського суспільства на “проміжній, хиткій і невизначеній” стадії племінного устрою²⁹.

Натомість Олександр Котляревський прийшов до висновку про безсумнівне існування у полабських слав’ян дуже слабких, проте, реальних зародків державної влади ще до моменту їхньої появи на історичній арені³⁰.

Суттєво відмінні погляди на давнє слов’янське суспільство висловлював Кароль Еміліан Сенявський, стверджуючи, що слов’янські народи завжди очолювали спадкові володарі – “князі”/ “кнеси” / “воєводи”, наділені неабиякою владою, хоч і обмежені волею можновладців, жерців та цілого народу, котрому, зрештою, належало право затвердження чи формального вибору самого князя³¹. Дослідник вважав, що князь очолював народ не лише на війні, але й під час регулярних судових засідань та народних зборів і, водночас, був верховним жерцем свого народу³². Важливе новаторство підходу К. Е. Сенявського полягало також у підкресленні паралельного існування різних шаблів князівської влади: від очільників кількох “народів” (“племен”) до залежних від них князів окремих “щепів” (кланів)³³.

Новий етап у вивченні історії Слов’янського Полаб’я започаткувала

²⁸ Там само. С. 69.

²⁹ Там само. С. 71–72.

³⁰ Котляревській А. А. Древности юридического быта балтийских славян... С. 70.

³¹ Sieniawski K. Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych... S. 360–362, 367.

³² Ibid. S. 365.

³³ Ibid. S. 102, 365.

монографія Казимира Ваховського “Західна Слов’янщина”, де у третій частині вперше у світовій історіографії було повноцінно розглянуто політичні устрої полабських та поморських слов’ян. Видана ще на початку ХХ ст. (у 1902 р.) ця блискуча позитивістська робота, без сумніву, випереджала свій час на кілька десятиліть, а чимало її положень і висновків зберігають наукове значення до сьогодні. У питанні політичної організації слов’янського суспільства К. Ваховський розвивав, головню, ідеї К. Е. Сенявського. Ґрунтовний аналіз писемних джерел привів польського історика до висновку, що, ободрити, велети і серби пройшли крізь період вічевих устроїв (ґміновладства) ще перед появою перших писемних свідчень про ці полабослов’янські народи³⁴, а політичні утворення, які застали на Полаб’ї франки, мали вже характер князівств.

Наріжним каменем усього дослідження стало уявлення про формування тут більших державних утворень шляхом послідовного об’єднання організацій нижчих порядків, в ході якого виборні лідери отримали спадкову владу³⁵. З множин очільників елементарних територіально-політичних одиниць (К. Ваховський схиляється до їхньої тотожності з польським ополем, проте уникає прямого використання цього терміну через його неоднозначність³⁶) виділяються наймогутніші, котрі стають племінними князями. З середовища останніх, в свою чергу, виходять великі князі, об’єднуючи племінні князівства у союзи³⁷. При цьому на новоствореному рівні племінних союзів формуються 3 основні політичні інституції: великий князь, рада племінних князів і віче³⁸. Поза ними, на думку польського дослідника, кожне племінне князівство продовжувало функціонувати як окрема державка з власним князем і вічем³⁹. А подальший розвиток племінних союзів визначався конкретними політичними умовами. Інституція великого князя, за К. Ваховським, могла або 1) утримувати первинні позиції і тоді держава

³⁴ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia / Posłowiem zaopatrzył Gerard Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2000. S. 63, 160.

³⁵ Ibid. S. 160.

³⁶ У пропонованій нами дисертаційній роботі в аналогічних випадках віддається перевага сербо-хорватському терміну “жупа”.

³⁷ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 64, 160.

³⁸ Ibid. S. 68, 72, 160.

³⁹ Ibid. S. 159.

зберігала патріархальний характер, залишаючись союзом племен на чолі з великим князем (Велетське князівство на початку IX ст.⁴⁰), або 2) суттєво посилитись і відсторонити віче та племінних князів від прийняття політичних рішень⁴¹, трансформували племінний союз у військову монархію (Ободритське князівство за часів Драрка і Славомира⁴²), що функціонувала за рахунок військової переваги великого князя над рештою племінних князів, яку забезпечувало існування великокнязівської дружини⁴³, або ж 3) на певний час зникнути (в результаті племінний союз розпадався на свої конституюючі елементи – племінні князівства), а тоді з'явитися знову (ободритські землі у другій половині IX ст.⁴⁴ і в першій чверті XI ст.⁴⁵) чи 4) зазнати остаточного занепаду і потягнути за собою у небуття інституцію племінних князів, повернувши таким чином до життя первинний вічевий устрій (велети у другій половині IX – на початку XI ст.)⁴⁶

На відміну від О. Гільфердинга, К. Ваховський вважав більшість держав полабських слов'ян (за винятком Лютицького союзу) цілком живучими організаціями, здатними до подальшого самобутнього розвитку⁴⁷, а причини їхньої невдачі пояснював трьома факторами: 1) топографічними особливостями Полаб'я, які перешкоджали об'єднанню тамтешніх народів в межах однієї великої держави, 2) сусідством з могутнім народом, котрий за культурним рівнем стояв занадто високо у порівнянні з полабськими слов'янами і котрого хід історичних подій спрямовував на схід, а насамперед, 3) відносною культурною молодістю самих слов'янських народів⁴⁸, яка проявлялася у їхній неспроможності протиставити німцям держав, здатних до рішучого опору їхній агресії⁴⁹. В результаті, зазначає польський дослідник, полабських слов'ян спіткала звичайна доля варварських

⁴⁰ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 159.

⁴¹ Ibid. S. 72.

⁴² Ibid. S. 71.

⁴³ Ibid. S. 71, 72, 103, 160.

⁴⁴ Ibid. S. 73, 102.

⁴⁵ Ibid. S. 102.

⁴⁶ Ibid. S. 69, 162.

⁴⁷ Ibid. S. 165.

⁴⁸ Ibid. S. 158–159.

⁴⁹ Ibid. S. 166.

народів, яким випало зазнати тяжких ударів ззовні, а їхнє завоювання відбулося б значно раніше, якби італійська політика німецьких імператорів не відтягувала сил від східного кордону⁵⁰.

Чимало напрацювань К. Ваховського були розвинуті й поглиблені у міжвоєнній польській історіографії. Високим рівнем систематизації відзначається робота Зигмунта Войцеховського, у якій слов'янське Полаб'я розглянуто під призмою дослідження початків державності на польських землях. Щодо періоду до середини XI ст. історик виділив тут 4 форми політичної організації: т. зв. “щепове” князівство, велике князівство, племінне князівство і удільне князівство. Під “щепом” З. Войцеховський розумів наступну за “утворенням нижчого порядку” територіальну одиницю (на зразок вагрів, полабів чи черезп'ян; тобто, це – еквівалент “племені” К. Ваховського), яка з етнічних та географічних причин спонтанно формується у єдине ціле, набуваючи характеру примітивної державки⁵¹. Інші три пов'язані з “племінним устроєм” (“плем'я” З. Войцеховського – це “племінний союз” К. Ваховського), що, на його думку, з'являється на Полаб'ї наприкінці VIII ст.⁵² Об'єднання “щепових” князівств, за З. Войцеховським, веде до утворення великого князівства (велети за часів Драговіта), а централізація останнього перетворює його на “племінне” князівство (на велетських землях – від початку IX ст., в ободритів – вже від кінця VIII ст.)⁵³. В умовах великого князівства окремі “щепи” живуть ще самобутнім життям⁵⁴, у “племінному” князівстві залишається лише одна династія, влада якої рівномірно поширюється на територію усіх “щепів”⁵⁵. Члени цієї династії нерідко займають місце колишніх “щепових” князів, перетворюючи “щепи” на удільні князівства, які з часом можуть цілковито відокремитись, однак, не раніше, ніж припиниться гостра боротьба між суспільним елементом і панівною династією, а нав'язаний

⁵⁰ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 158.

⁵¹ Wojciechowski Z. Ustrój polityczny ziem polskich w czasach przedpiastowskich. Pamiętnik Historyczno-Prawny / red. Przemysław Dąbkowski. T. 4. Z. 2. Lwów, 1927. S. 25.

⁵² Ibid. S. 38.

⁵³ Ibid. S. 20, 38.

⁵⁴ Ibid. S. 20.

⁵⁵ Ibid. S. 19.

згори порядок набуде легітимності в очах суспільства⁵⁶. При цьому польський дослідник чітко відрізняє інституцію великого князя, який стоїть на чолі множини “щепових” князів – представників інших династій, від “князя-принцепса” – “племінного” князя, що має верховенство над удільними князями зі свого власного роду⁵⁷. Процес формування на Полаб’ї політичної організації вищого порядку, ніж рівень “племінного устрою”, на його думку, був започаткований лише в середині XI ст., коли ободритський князь Готшалк завоював плем’я глинян-лінонів і два сусідні лютицькі “щепи” – хижан та черезп’ян⁵⁸.

З окремими положеннями представленої вище концепції “по гарячих слідах” полемізував Станіслав Арнольд. Дослідник, зокрема, повністю відкинув тезу про боротьбу між династією племінної держави і суспільним чинником, стверджуючи, що “племінної держави” у такому вигляді, як її уявляв собі З. Войцеховський, ніколи не існувало⁵⁹, а племінний устрій, наприклад, на ободритських землях характеризувався не 3-рівневою політичною структурою (“утворення нижчого порядку” → “щеп” → “плем’я”), а виразною дворівневістю⁶⁰. Як на чолі “щепів”, так і на чолі “утворень нижчого порядку”, на його думку, стояли князі⁶¹. Влада ж ободритських володарів над окремими “щепами” їхнього князівства ґрунтувалася не на принципах племінної федерації, а була результатом військово-політичної переваги⁶². Відповідно, все, що вище понад “щеп” (“плем’я” К. Ваховського), за словами С. Арнольда, племінних рис не має: це – держава такого типу, якою було князівство Готшалка в середині XI ст.⁶³ В цьому відношенні ремарки польського історика повністю співзвучні з класичною теорією соціальної еволюції, відповідно до якої утворення з одним чи двома щаблями управлінської ієрархії прийнято пов’язувати з вождівськими інституціями, а появу третьої сходинки (найчастіше це відбувається внаслідок підкорення одного складеного вождівства

⁵⁶ Ibid. S. 74.

⁵⁷ Ibid. S. 19.

⁵⁸ Ibid. S. 40.

⁵⁹ Arnold S. W sprawie ustroju plemiennego na ziemiach polskich. *Slavia Occidentalis*. 1928. T. 7. S. 353–354.

⁶⁰ Ibid. S. 350.

⁶¹ Ibid. S. 351.

⁶² Ibid. S. 348.

⁶³ Ibid. S. 350.

іншим) – з початками державної організації⁶⁴.

Механізми раннього державотворення у ширшому західнослов'янському контексті глибоко осмислив професор Львівського університету Освальд Бальцер. Відомий дослідник історії права виходив з того, що цей процес завжди мав два виміри: внутрішній і зовнішній. Перший передбачав розширення влади князя всередині племінного утворення за рахунок повноважень віча. В часи О. Бальцера модель вождівства ще не була розроблена на теоретичному рівні, тож князівська влада, на його думку, виникла з тимчасового військового лідерства⁶⁵ і лише з часом набула функцій зовнішнього представництва, очільництва у внутрішньому управлінні та верховного судочинства, які первинно відносились до прерогатив віча⁶⁶.

Другий вимір полягав у підпорядкуванні інших племінних територій через завоювання або добровільну згоду, на правах інкорпорації чи збереження узалеженого місцевого правителя⁶⁷. О. Бальцер дійшов висновку, що боротьба князів зміцнення своєї влади мала кращі перспективи у більших політичних утвореннях, бо володарі менших державок не мали засобів для створення розбудованої дружинної організації, а обмеження прав рідного племені, з якого князь вийшов і волі якого завдячував отриманою владою, було пов'язане з великими труднощами⁶⁸. З іншого боку, стосовно підкорених племен могла бути відразу застосована система сильної князівської влади, яка з часом могла бути поступово поширена і на саме зародкове плем'я⁶⁹.

Головним рушієм державотворчих перетворень польський історик вважав підприємливих, енергійних володарів, яких штовхали до дій особисті прагнення⁷⁰, хоч визнавав також важливість існування зразків сусідніх державних організацій,

⁶⁴ Rise and fall of political complexity in island South-East Asia and the Pacific / Thomas E. Currie, Simon J. Greenhill, Russell D. Gray, Toshikazu Hasegawa, Ruth Mace. *Nature*. 2010. Vol. 467. P. 801; Turchin P., Gavrillets S. Evolution of Complex Hierarchical Societies. *Social Evolution & History*. 2009. Vol. 8, № 2. P. 168.

⁶⁵ Balzer O. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. *Pisma pośmiertne*. T. 3. Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1937. S. 44–46.

⁶⁶ Ibid. S. 47.

⁶⁷ Ibid. S. 67–68.

⁶⁸ Ibid. S. 144.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid. S. 69.

особливо, з огляду на можливість їхнього застосування у внутрішній сфері⁷¹. Управлінська діяльність князя, на думку О. Бальцера, ставала можливою завдяки наявності князівської дружини, яка слугувала важливим засобом реалізації його влади як у зовнішній (розширення території), так і у внутрішній сфері (забезпечення виконання місцевим населенням його розпоряджень і наказів)⁷². Натомість серед чинників, що стояли на перешкоді формуванню на Полаб'ї потужної державної організації і розбивали єдність більших державних організмів дослідник виділяє племінний сепаратизм, поділи володінь померлого князя між спадкоємцями і, за окремими винятками, цілеспрямовану політику Франкської імперії⁷³. Основними інституційними конкурентами князівської влади всередині племені, за його словами, були жерці і віча⁷⁴.

Принципово відмінне бачення етно-потестарних структур на теренах Полаб'я, більш близьке до ідей Й. Лелевеля і В. Богуславського, постає на сторінках праці Казимира Тименецького “Суспільство лехітських слов'ян” (1928 р.) Дослідник, практично, заперечує первинний поділ лехітської спільноти на окремі “утворення нижчого порядку” і “щепи”-племена⁷⁵, ставить під сумнів опертя ободритських князів на військову організацію і відособлення у них дружини від суспільства⁷⁶, а формування монархічного устрою, як і саму появу на Полаб'ї політичної організації, пов'язує з сильним зовнішнім впливом⁷⁷.

Особливий сплеск зацікавлення ранньосередньовічним Полаб'ям припав на другу половину 1950-х – 1960-ті рр., коли у польській, чехо-словацькій, західно- та східнонімецькій і радянській історіографії з'явився цілий пласт нових досліджень, котрі в сукупності охопили більшість аспектів полабо-слов'янської тематики. У сфері суспільної та політико-інституційної історії перед дослідниками з центральноевропейських країн та Радянського Союзу у цей час нерідко стояло завдання переосмислення попереднього наукового доробку з точки

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid. S. 80.

⁷³ Ibid. S. 70–78.

⁷⁴ Ibid. S. 87, 110–111.

⁷⁵ Tymieniecki K. Społeczeństwo Słowian lechickich: (ród i plemię). Lwów: K. S. Jakubowski, 1928. S. 142–143.

⁷⁶ Ibid. S. 177.

⁷⁷ Ibid. S. 172, 176.

зору марксистського розуміння історичного процесу з притаманним йому наголосом на соціально-економічних відносинах та класовій боротьбі, як першодвигунах змін в усіх сферах людського буття, і розумінням держави, як апарату примусу, що забезпечував експлуатацію одними соціальними групами інших.

Позаяк вважалося, що слов'янські суспільства у своєму розвитку оминули рабовласницьку формацію і від стадії первіснообщинного устрою перейшли відразу до феодалізму⁷⁸, початки державотворення дослідники нерозривно пов'язали з появою класу феодалів чи його протопласти. До чільних представників останнього зараховано і самих князів, котрих, начебто, об'єднували з іншими феодалами спільні класові інтереси⁷⁹. Що прикметно, марксистська дефініція явища феодалізму передбачала не стільки саме існування ленного права (тракувалося лише як другорядна ознака), скільки наявність сеньйоральних маєтків і працюючих там безпосередніх виробників сільськогосподарської та ремісничої продукції, що володіли засобами виробництва, проте перебували у відносинах залежності від своїх панів-сеньйорів – власників землі і забезпечували їхнє утримання через відробіткову, натуральну чи грошову ренту⁸⁰. За таких умов акцент у дослідженні державотворчих процесів з характерних для позитивістської парадигми військово-політичних заходів змістився у площину соціальної диференціації та економічного розвитку⁸¹ (як передумови формування виробничих надлишків)⁸².

Провідні позиції у вивченні раннього державотворення на Полаб'ї в межах цього підходу посіли у цей час роботи чеських істориків Лібуші Грабової, Гинка

⁷⁸ Королюк В. Д. Некоторые общие закономерности раннефеодальной истории восточных и западных славян. *Исторические связи славянских народов: доклады к V Международному съезду славистов. София, сентябрь 1963.* Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1963. С. 13, 15; Королюк В. Д. Основні етапи розвитку ранньофеодальної державності у східних і західних слов'ян. *Український історичний журнал.* 1969. № 12. С. 41, 42; Hrabová L. K otázce vzniku a vývoje státu u Polabských Slovanů. *Ceskoslovenský časopis historický.* 1955. № 1. S. 642; Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku. *Materiały Zachodniopomorskie.* 1966. T. 12. S. 483.

⁷⁹ Bulín H. Počátky státu obodrického. *Právněhistorické studie.* 1958. T. 4. S. 37, 46.

⁸⁰ Łowmiański H. Feudalizm u Słowian. *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII.* T. 2. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1964. S. 12.

⁸¹ Королюк В. Д. Некоторые общие закономерности раннефеодальной истории... С. 104–105.

⁸² Щодо західнослов'янських земель базовим теоретико-методологічним дослідженням у цьому аспекті на довгі роки стала ґрунтовна праця Генрика Ловм'янського "Економічні основи формування слов'янських держав" (див.: Łowmiański H. *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich.* Warszawa: PWN, 1953. 398 s.)

Булїна і Володимира Прохазки. Л. Грабова відносила державотворчі перетворення у полабослов'янському суспільстві до другої половини IX чи початку X ст.⁸³ Перша половина X ст. була, на її думку, переломним моментом в історії Полаб'я, коли на зміну племінним союзам прийшла держава з усіма її атрибутами⁸⁴. Від середини X ст. дослідниця вважала за можливе говорити про здобуття політичного впливу великими землевласниками феодального типу⁸⁵, а Ободритське князівство від початку XI ст. окреслила як монолітну феодальну державу⁸⁶.

Суттєво відмінну періодизацію державотворення і феодалізаційних процесів на західнослов'янських землях запропонував Гинек Булін, виокремивши тут: а) старшу передфеодальну добу (II–V ст.) як останню стадію первіснообщинного ладу, в ході якої сформувалися зародки утворень нижчого порядку (жуп); б) молодшу передфеодальну добу (VI–VIII ст.), що характеризувалася переходом від родового устрою до класового феодального суспільства і супроводжувалася появою і розвитком племен та племінних союзів і в) ранньофеодальну добу, що розпочалася в ободритів і велетів (“лютичів”) вже з перших десятиліть IX ст.⁸⁷ Початки Ободритської і “Лютицької” держави, за його словами, потрібно відносити, щонайменше, до першої половини IX ст.⁸⁸ Зародки ранньофеодальної державності історик з Брна бачив і у Сербському князівстві Милодуха⁸⁹ (806 р.), хоч разом з тим звернув увагу на певну асинхронність перетворень, підкреслюючи особливо стрімкий розвиток ободритського суспільства, яке, на його думку, вже наприкінці VIII ст. перебувало на дальшій стадії розкладу родо-племінного устрою, ніж велети та серби, а в першій половині IX ст. випереджало усі інші західнослов'янські народи за розвитком феодальної

⁸³ Hrabová L. K otázce vzniku a vývoje státu u Polabských Slovanů. *Ceskoslovenský časopis historický*. 1955. № 1. S. 658.

⁸⁴ Ibid. S. 658, 657.

⁸⁵ Ibid. S. 657.

⁸⁶ Ibid. S. 667.

⁸⁷ Bulín H. Počátky státu obodrického... S. 7–8; Bulín H. K otázce periodizace dějin západních Slovanů v nejstarším období feudalismu. (Pokus o nástin hlavních periodizačních mezníků se zvláštním zřetelem k dějinám Slovanů polabsko-pobaltským). *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / red. J. Eisner. Díl 1. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd 1956. S. 90–91.

⁸⁸ Bulín H. Počátky státu obodrického... S. 7–8; Bulín H. K otázce periodizace dějin západních Slovanů... S. 90–91.

⁸⁹ Bulín H. K otázce periodizace dějin západních Slovanů v nejstarším období feudalismu... S. 91.

організації⁹⁰.

Варто зазначити, що у своїй знаковій праці на цю тематику “Початки Ободритської держави” Г. Булін багато в чому розвинув і поглибив ключові тези К. Ваховського та С. Арнольда. Так, зокрема, дослідник стверджував, що вже на межі VIII–IX ст. влада ободритських князів була спадковою⁹¹ і за своїм характером наближалася до державної⁹², а одним з головних факторів, що сприяли об’єднанню Ободритської держави вже тоді була значна військова перевага верховного князя (а саме такими Г. Булін вважав вже перших ободритських князів, відомих за писемними джерелами – Вітчана⁹³ і Дращка⁹⁴) над очільниками поодиноких племен⁹⁵, що виникала з наявності сильної князівської дружини, яка за потреби могла бути використана князем проти власного народу і допомагала нівелювати давній вплив віча⁹⁶. Проте, оскільки Г. Булін поділяв уявлення про тотожність ранньосередньовічної держави з феодальним устроєм, усе сказане вище привело його до висновку про існування в Ободритському князівстві вже у першій половині IX ст. “соціального класу ранніх феодалів”⁹⁷, що походив з середовища родоплемінної знаті (родин колишніх племінних князів чи інших заможних впливових родів), зосередив у своїх руках владу над загальною масою решти народу⁹⁸ і спирався на економічну основу – обширні земельні володіння, що оброблялися, переважно, працею залежного населення і рабів⁹⁹.

Останній блок тез піддав критиці Володимир Прохазка, зазначаючи, що масштаби феодальних рис в ободритів і велетів були Гинком Буліним сильно переоцінені¹⁰⁰, а його судження про ранньофеодальну аристократію, володіння

⁹⁰ Bulín H. Počátky státu obodrického. *Právněhistorické studie*. 1958. T. 4. S. 48.

⁹¹ Ibid. S. 14–15, 37.

⁹² Ibid. S. 12, 20.

⁹³ Ibid. S. 12.

⁹⁴ Ibid. S. 16.

⁹⁵ Ibid. S. 19, 36.

⁹⁶ Ibid. S. 20, 36.

⁹⁷ Ibid. S. 34.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid. S. 34, 37, 46.

¹⁰⁰ Procházka V. Sněmovnictví a soudnictví polabsko-pobaltských Slovanů. *Vznik a počátky Slovanů* / red. Jan Eisner. Díl 2. Praha: ČSAV, 1958. S. 86.

обширними маєтками і працю невірного та залежного населення викладають абстрактну схему розвитку без будь-яких свідчень про її відповідність реальному стану ободритського суспільства у 20-х рр. IX ст.¹⁰¹ У цілій серії ґрунтовних різнопланових статей про політичний та судовий устрій, язичницький культ і правові засади землеволодіння у північнополабських та поморських слов'ян¹⁰² В. Прохазка змалював їхнє суспільство як традиційне, оперте на підвалини давньої родової складової, яку він, власне, і ототожнив з т. зв. “слов'янським правом” західних джерел¹⁰³.

З іншого боку, дослідник не міг не помітити тривалого співіснування родо-кменових¹⁰⁴ рис у соціоправовій сфері з ранньодержавними інституціями у політичній, тож в одному зі своїх ранніх досліджень на полабослов'янську тематику, спираючись, головно, на доробок Вацлава Ванечка¹⁰⁵, спробував запровадити до наукового обігу поняття “дружинної держави”, як одного з етапів державотворчих змін, на якому величезну роль відігравали князівські дружини, а давні жупи, хоч і залишались, проте, на правах одиниць нижчогопорядку були включені до адміністративної системи державних утворень¹⁰⁶. Концепт “держави дружинного типу” згодом розробляла Олена Мельникова¹⁰⁷. На сьогодні його поділяє ціла низка вчених, зокрема і Леонтій Войтович, розуміючи під ним

¹⁰¹ Procházka V. Politické zřízení polabsko-pobaltských Slovanů v závěrečném údobí rodové společnosti. *Slavia Occidentalis*. 1962. T. 22. S. 218. Наведені тези Г. Буліна ще до цього заперечував через безпідставність Зіновій Черніловський (див.: Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. Москва: ВЮЗИ, 1959. С. 109). Пізніше їх піддав критиці й Ришард Марціняк (див.: Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku. Materiały Zachodniopomorskie. 1966. T. 12. S. 495).

¹⁰² Procházka V. Organisaace kultu a kmenové zřízení polabsko-pobaltských Slovanů. *Vznik a počátky Slovanů* / red. Jan Eisner. Díl 2. Praha: ČSAV, 1958. S. 145–167; Procházka V. Přísaaha, ordál a svědectví u polabsko-pobaltských Slovanů. *Vznik a počátky Slovanů*. Díl 2. Praha: ČSAV, 1958. S. 169–181; Procházka V. Sněmovnictví a soudnictví polabsko-pobaltských Slovanů... S. 83–122; Procházka V. Politické zřízení... S. 197–252; Procházka V. Vlastnictví půdy u polabsko-pobaltských Slovanů (1. část). *Vznik a počátky Slovanů* / red. Jan Eisner. Díl 4. Praha: ČSAV, 1963. S. 59–131.

¹⁰³ Procházka V. Politické zřízení polabsko-pobaltských Slovanů... S. 246–247.

¹⁰⁴ Термін “кмен” та його похідні повсюдно вживали також Л. Грабова і Г. Булін, однак, лише В. Прохазка наголошував на принциповій відмінності означень “кменовий” і “племінний” зазначаючи, що останнє робить недоречний у випадку полабських слов'ян акцент на етнічну складову (див.: Procházka V. Organisaace kultu a kmenové zřízení polabsko-pobaltských Slovanů... S. 147). З огляду на сказане вище і через відсутність адекватних аналогів в українській мові термін “кмен” в контексті поглядів В. Прохазки тут і далі використано без перекладу. Натомість в ході аналізу тез усіх інших чеських авторів “кмен” перекладено як “плем'я”.

¹⁰⁵ Vaněček V. Počátky práva a státu v československu. Praha: Všehrd, 1946. 177 s.; Vaněček V. Prvních tisíc let. Předstátní společenská organisaace a vznik státu u českých Slovanů. Praha: Život a práce, 1949. 161 s.

¹⁰⁶ Procházka V. Organisaace kultu a kmenové zřízení polabsko-pobaltských Slovanů... S. 151.

¹⁰⁷ Мельникова Е. А. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы). *ІІ ж. Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды* / ред. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 23.

універсальний етап розвитку суспільства, при якому функції держави, що зароджується, виконує, здебільшого, військова організація – дружина чи аналогічна їй військова структура¹⁰⁸.

В подальшому В. Прохазка, однак, дещо переглянув свої погляди і восени 1965 р. виступив на конференції у Варшаві з суттєво вихолощеним терміном “протофеодальне князівство”¹⁰⁹, зазначаючи, що воно найбільш характерне для ободритів від середини X ст. до середини XI ст.¹¹⁰, а також для велетів у першій половині X ст.¹¹¹ Усі північнополабські утворення, що існували до цього празький історик типологізував як кменові князівства (провідну роль в організаціях такого типу мали б відігравати віча¹¹², а князі-воєводи – бути лише виборними вождями, що виконували, насамперед, військові функції і не мали власних дружин¹¹³), бо, подібно до З. Войцеховського і на відміну від С. Арнольда та Г. Буліна, відносив до кменового устрою не лише кмени, але й політичні одиниці, що об’єднували кілька кменів – т. зв. “кменові федерації”¹¹⁴. Ранньофеодальними В. Прохазка спершу вважав князівства Готшалка і Генріха Готшалковича¹¹⁵ (40-ві рр. XI – 20-ті рр. XII ст.), але зрештою прийшов до висновку, що жодне з-поміж політичних утворень полабських слов’ян феодальною державою не було¹¹⁶.

Першим масштабним полабістичним дослідженням на політико-інституційну тематику у Радянському Союзі стала монографія Зіновія Черніловського “Виникнення ранньофеодальної держави у прибалтійських слов’ян” (1959 р.)¹¹⁷, у

¹⁰⁸ Войтович Л. Дискусія про ранню державу. *Княжа доба: історія і культура*. 2011. № 4. С. 11.

¹⁰⁹ Зміст поняття залишився майже незмінним, бо, за словами В. Прохазки, фундаментальною інституцією у протофеодальному князівстві є дружина, яка за відсутності розвинутого кола цивільних службовців і рицарського війська стає інструментом насильного панування певних політичних груп, а, насамперед – князя, котрий тепер реалізує владу від власного імені (див.: Procházka V. La tribu, la principauté primitive et l'Etat féodal chez les Slaves d'entre l'Elbe et la Baltique. *L'Europe aux IXe-XIe siècles: aux origines des états nationaux. Actes du Colloque international tenu à Varsovie et Poznan du 7 au 13 septembre, 1965* / red. Tadeusz Manteuffel, Aleksander Gieysztor. Varsovie: PWN, 1968. S. 387).

¹¹⁰ Procházka V. La tribu, la principauté primitive et l'Etat féodal chez les Slaves d'entre l'Elbe et la Baltique... S. 387.

¹¹¹ Ibid. S. 388.

¹¹² Procházka V. Politické zřízení polabsko-pobaltských Slovanů... S. 204.

¹¹³ Procházka V. La tribu, la principauté primitive et l'Etat féodal chez les Slaves d'entre l'Elbe et la Baltique... S. 379–380.

¹¹⁴ Procházka V. Organisaace kultu... S. 151; Procházka V. Politické zřízení polabsko-pobaltských Slovanů... S. 205).

¹¹⁵ Procházka V. Sněmovnictví a soudnictví polabsko-pobaltských Slovanů... S. 88. Докладніше про систему влади у князівстві Генріха Готшалковича див. у статті: Вацеба Р. Генріх Готшалкович – “король” слов’ян і нордальбінгів: політичний портрет правителя і його держави. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Історичні науки*. Чернігів, 2015. Вип. 134. С. 150–152.

¹¹⁶ Procházka V. La tribu, la principauté primitive et l'Etat féodal chez les Slaves d'entre l'Elbe... S. 388, 371, 372.

¹¹⁷ Черніловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. Москва: ВЮЗИ,

якій автор після огляду загального рівня господарського розвитку і характеристики елементарних одиниць суспільної організації, форм землеволодіння та основних соціальних категорій слов'янського населення запропонував аналіз найважливіших писемних джерел на предмет політичного устрою ободритів та велетів–лютичів у VIII–XI ст., руян – у XII ст. і поморян – у період місійної діяльності Бамберзького єпископа св. Оттона. З. Черніловський виявив тут різноманіття політичних форм: від “держаного”¹¹⁸ союзу “аристократичних” (по-суті – олігархічних, бо далі З. Черніловський пише про домінування “фінансової і торгової аристократії”¹¹⁹) республік на Помор’ї¹²⁰ і своєрідної аристократичної республіки з пережитками військової демократії у лютичів¹²¹ та руян¹²² до племінного союзу (VIII–IX ст.)¹²³, що перетворився на державу (XI ст.)¹²⁴ – в ободритів. Дослідник достатньо чітко сформулював основні ознаки появи держави: наявність армії, що слугує знаряддям князівської влади (дружина) (1), встановлення нового адміністративного поділу за територіальним принципом (2) і пов’язане з цим усунення родоплемінних старійшин (3)¹²⁵, однак, уникнув більш точного датування державотворчих перетворень у Північному Полаб’ї¹²⁶, обмежившись лише констатацією консенсусу серед радянських істориків щодо віднесення початків Ободритської держави до XI ст., а точніше, часів правління Готшалка¹²⁷.

Державний характер князівства Готшалка визнавали, зокрема, М. Граціанський¹²⁸, В. Корольок¹²⁹, Я. Зінчук¹³⁰ та С. Григор’єв¹³¹. В одній зі своїх

1959. 128 с.

¹¹⁸ Там само. С. 74.

¹¹⁹ Там само. С. 80.

¹²⁰ Там само. С. 80.

¹²¹ Там само. С. 98.

¹²² Там само. С. 101.

¹²³ Там само. С. 82–83.

¹²⁴ Там само. С. 88–90.

¹²⁵ Там само. С. 88. В ході написання своєї праці З. Черніловський консультувався з В. Ванечком і В. Прохазкою (див.: Там само. С. 9).

¹²⁶ У випадку з Помор’ям З. Черніловський стверджує існування держави задовго до візиту св. Оттона Бамберзького (див.: Черніловський З. М. Возникновение раннефеодального государства... С. 77).

¹²⁷ Там само. С. 110–111.

¹²⁸ Грацианский Н. П. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века. Москва: Учпедгиз, 1943. С. 18.

¹²⁹ Корольок В. Д. Государство Готшалка (XI в.) *Славянский сборник*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 349.

ранніх статей (1947 р.) Володимир Королюк охарактеризував це утворення як централізовану “дофеодальну державу”, подібну за своїм устроєм до Київської Русі¹³², з численною князівською дружиною і адміністраторами, що рекрутувалися з її середовища, перетворюючись на цілком залежну від волі князя нову служилу знать¹³³. Натомість С. Григор’єв вважав державу Готшалка феодальною¹³⁴ і припускав, що дружинники ободритського князя вже частково мали землеволодіння та користувалися працею залежного населення¹³⁵. Поза тим С. Григор’єв все ж наголошував на відсутності тут типової для тогочасних західноєвропейських країн ленної системи організації військ і вслід за В. Д. Королюком зазначав, що головним джерелом утримання дружини Готшалка, без сумніву залишався збір данини від населення і підкорених племен¹³⁶.

Давніший період історії Полаб’я радянська історіографія 1940–1950-х рр. змальовувала у дещо відмінному світлі. Так, зокрема, Миколай Державін стосовно кінця VIII – початку IX ст. говорив про виборних старійшин і князів, котрі перебувають на службі у полабських слов’ян¹³⁷. На думку С. Григор’єва, у VII–IX ст. полабські слов’яни перебували на етапі розкладу родоплемінного устрою і виникнення феодальних відносин, які, щоправда, впродовж IX–XI ст. розвивались і міцніли разом зі зростанням великого землеволодіння і “закріпаченням” смердів¹³⁸. Тим часом З. Черніловський зазначав, що єдиною можливою формою відносин князя з дружиною в Ободритському князівстві кінця X ст. був “васалітет без лєну”¹³⁹.

В подальшому визначальний вплив на уявлення радянських істориків про

¹³⁰ Зинчук Я. П. Борьба западных славян с наступлением немецко-датских феодалов на Южное побережье Балтийского моря в X–XII вв.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Москва, 1955. С. 9.

¹³¹ Григорьев С. Г. Ободритское государство и восстание славян против немецко-католического ига в 1066 году. *Ученые записки Дальневосточного государственного университета. Серия общественно-политических наук*. 1958. Вып. 2. С. 117, 120.

¹³² Королюк В. Д. Государство Готшалка (XI в.)... С. 349.

¹³³ Там само. С. 348–349.

¹³⁴ Григорьев С. Г. Ободритское государство и восстание славян... С. 120.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само. С. 121.

¹³⁷ Державин Н. Вековая борьба славян с немецкими захватчиками. Москва: Издание Всеславянского комитета, 1943. С. 20.

¹³⁸ Григорьев С. Г. Полабские славяне и их борьба против немецкой агрессии в IX–XI вв.: автореф. дис. на соискание уч. степени к-та ист. Наук. Москва, 1953. С. 7. Однак ці процеси, за його словами, мали б набрати масового характеру лише в XI–XII ст.

¹³⁹ Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян... С. 87.

ранньослов'янське суспільство Полаб'я мали роботи Г. Буліна і запропонована ним періодизація суспільно-політичного розвитку західних слов'ян, яку на початку 1960-х рр. повністю підтримав Володимир Дорофійович Королюк, з тією лише відмінністю, що “молодшу передфеодальну добу” Гинка Буліна (VI–VIII ст.) радянський дослідник потрактував вже як перший етап ранньофеодального періоду – час зародження феодальних відносин і появи у слов'ян перших державних утворень¹⁴⁰. Другий і завершальний етап ранньофеодального періоду, на думку В. Королюка, мав тривати від VIII / IX до X / XI ст. і характеризуватися утвердженням феодальних відносин і формуванням відносно монолітних великих феодальних держав¹⁴¹.

Вслід за Гинком Буліним В. Д. Королюк стверджував, що ободрити вже наприкінці VIII – у першій половині IX ст. мали сильну державу ранньофеодального типу¹⁴², а панівним класом у ній була землеробська знать, яка експлуатувала у своїх маєтках працю залежного населення і рабів¹⁴³. Більше того, початки класових антагонізмів в ободритському суспільстві і зародження ободритської державності радянський дослідник відносив ще до межі VI–VII та VII ст.¹⁴⁴ і разом з тим зазначав, що до середини IX ст. близькою до описаної в ободритів була загальна картина суспільного розвитку “лютичів” (велетів) і сербів¹⁴⁵. Новим у концепції В. Королюка була, натомість, теза про пізніше (починаючи з другої половини IX ст.) сповільнення внутрішньополітичних перетворень в ободритів через негативну дію зовнішнього фактору, в результаті чого ранньофеодальна держава набула у них яскраво вираженого характеру лише в другій третині XI ст., за часів правління Готшалка¹⁴⁶.

Впродовж наступних десятиліть радянські дослідники поступово відходили від запропонованих В. Королюком тез. На початку 1980-х рр. Генріх Санчук,

¹⁴⁰ Королюк В. Д. Некоторые общие закономерности раннефеодальной истории... С. 14.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Королюк В. Д. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо-прибалтийских славян. Славяно-германские отношения / ред. В. Д. Королюк, Н. Д. Ратнер, В. М. Турок-Попов. Москва : Наука, 1964. С. 8.

¹⁴³ Королюк В. Д. Государство бодричей в правление князя Готшалка (1031–1066 гг.). *Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Политическая и этническая история*. Москва: Наука, 1985. С. 87.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само. С. 88.

¹⁴⁶ Там само.

подібно до Л. Грабової, говорив про безперечне існування Ободритської держави у другій половині X ст.¹⁴⁷ До цього (зокрема, у IX ст.) суспільства сербів¹⁴⁸, велетів¹⁴⁹ та ободритів¹⁵⁰, на його думку, знаходились лише у стані переходу до ранньофеодальної державності¹⁵¹. “Перехідним часом” в ободритів вважав VIII–IX ст. Олександр Салівон¹⁵², котрий присвятив дослідженню їхнього суспільно-політичного устрою свою кандидатську дисертацію. Тогочасну ободритську спільноту історик розглядав як військово-політичний союз з явною тенденцією до переростання в державу¹⁵³. Натомість період активного становлення в ободритів ранньофеодальних відносин і оформлення держави історик відносив навіть до другої половини X–XI ст.¹⁵⁴ Зрештою, на початку 1990-х рр. Володимир Ронін та Борис Флоря з’ясували, що навіть у XII ст. основною військовою силою Ободритського князівства залишалось племінне ополчення, а маси вільного населення все ще не були повністю усунуті від політичної влади, і відтак дійшли висновку, що державність в ободритів остаточно не сформувалася аж до кінця їхнього незалежного існування¹⁵⁵. З іншого боку, дослідники відзначили, що в XI – на початку XII ст. Ободритське князівство набуло ряд ознак, характерних для ранньофеодальних держав Центральної Європи¹⁵⁶, а в усіх груп полабських слов’ян зародки державності помітні вже у IX ст.¹⁵⁷

Базову для тогочасної польської історіографії модель суспільно-політичного розвитку Полаб’я запропонував Герард Лябуда. Його періодизація була збудована

¹⁴⁷ Санчук Г. Е. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. Москва: Наука, 1982. С. 207.

¹⁴⁸ Там само. С. 199.

¹⁴⁹ Там само. С. 202.

¹⁵⁰ Там само. С. 207.

¹⁵¹ У пізнішій статті Г. Санчук, посилаючись на Яна Бранкачка, зазначив, що слов’янські племена між Ельбою та Одером у IX–X ст. знаходились на найвищій стадії розвитку військової демократії (див.: Санчук Г. Е. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.)... С. 98), що, однак, не завадило йому помітити елементи державної організації у “сорбських племен” на початку X ст. (див.: Санчук Г. Е. Формирование государственности и раннефеодальной народности у сорбов. *Этносоциальная структура раннефеодальных славянских государств и народностей* / ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. С. 99).

¹⁵² Саливон А. Н. Ободриты. некоторые вопросы общественно-политического строя. *Советское славяноведение*. 1981. № 4. С. 55–56.

¹⁵³ Там само. С. 54.

¹⁵⁴ Там само. С. 55–56.

¹⁵⁵ Ронин В. К., Флоря Б. Н. Государство и общество у полабских и поморских славян. *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.)*. Москва: Наука, 1991. С. 125.

¹⁵⁶ Там само. С. 125.

¹⁵⁷ Там само. С. 121.

на ідеї поступового переходу від “первісної спільноти” до “феодальної формації” і передбачала виділення 3-х етапів. Перший період (до середини VIII ст.) історик пов’язував з “військовою демократією” як завершальною фазою первіснообщинного ладу. Другий період, на думку Г. Лябуди, тривав до межі X–XI ст. у сербів (після чого був штучно перерваний внаслідок завоювання) та до середини XI ст. в ободритів і характеризувався творенням класового суспільства й початками класової державності. Особливістю третього етапу (розпочався на початку XI ст.), властивого вже винятково для ободритів, мало б бути зміцнення ранньофеодального устрою в межах монархії Готшалка і Генріха Готшалковича¹⁵⁸. Пізніше Г. Лябуда підкреслював, що першу ранньофеодальну державу на Полаб’ї заснував ободритський князь Готшалк¹⁵⁹. Така точка зору стала загальноновизнаною серед польських вчених: державу Готшалка вважали першим ранньофеодальним утворенням у регіоні також Ришард Марціняк¹⁶⁰, Адам Турашевич¹⁶¹ і Лех Лецієвич¹⁶². Натомість полабські політичні об’єднання кінця VIII – першої половини IX ст., на думку усіх перелічених вище дослідників, мали характер племінних федерацій¹⁶³. І лише Генрик Ловм’янський стосовно ободритів у першій половині IX ст. говорив про трансформацію племінного союзу у сформовану державну організацію¹⁶⁴.

Феодалізаційні процеси в ободритському суспільстві найбільш змістовно висвітлив Р. Марціняк. У VIII–X ст. Полаб’я, за його словами, перебувало на дофеодальному і додержавному етапі розвитку¹⁶⁵. Лише з середини X ст. розвиток виробничих сил мав тут створити підґрунтя для зародження феодального класу¹⁶⁶. Родоплемінна аристократія, значення якої раніше залежало від становища роду,

¹⁵⁸ Labuda G. Z badań nad osadnictwem i ustrojem Słowian połabskich. *Slavia Occidentalis*. 1962. T. 22. S. 325.

¹⁵⁹ Labuda G. Wytworzenie wspólnoty etnicznej i kulturalnej plemion Słowiańszczyzny połabskiej i jej przemiany w rozwoju dziejowym. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 20; Labuda G. Feudalizm u Słowian połabskich. *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*. T. 2. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1964. S. 43.

¹⁶⁰ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku... S. 535, 540.

¹⁶¹ Strzelczyk J. O Obodrycach i książce o nich. *Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164*. Kraków: Nomos, 2004. S. 201.

¹⁶² Leciejewicz L. Główne problemy dziejów obodryckich. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. S. 176.

¹⁶³ Ibid. S. 175; Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego... S. 527–528, 539, 541; Labuda G. Wytworzenie wspólnoty etnicznej i kulturalnej plemion Słowiańszczyzny połabskiej... S. 18; Strzelczyk J. O Obodrycach ... S. 66.

¹⁶⁴ Łowmiański H. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich. Warszawa: PWN, 1953. S. 102.

¹⁶⁵ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku... S. 539.

¹⁶⁶ Ibid. S. 496–497, 540.

авторитету і кількості рухомого майна поступово перетворилася на землевласників, котрі використовували працю у своїх приватних маєтках працю полонених і, щоразу частіше, економічно чи особисто залежного населення¹⁶⁷. Позаяк марксистське розуміння феодалізму дозволяло бачити у них феодалів¹⁶⁸, Р. Марціняк охарактеризував цей процес як т. зв. “феодалізацію знизу” і датував її X ст.¹⁶⁹ Що прикметно, ці ранні “феодалі”, відповідно до уявлень польського дослідника, мали в подальшому стати опорою влади Готшалка, виконавцями його наказів, адміністраторами довірених їм бургових округів, частково, навіть, членами його кінної дружини¹⁷⁰, а отже, *de facto*, тіньовими засновниками ободритської ранньофеодальної держави. Феодалізація “згори” (середина XI ст.), на думку Р. Марціняка, здійснювалася вже державою і полягала у наданні спершу церковним, а згодом і світським феодалам сіл разом з приписаним до них населенням¹⁷¹.

Дещо відмінну хронологію класової диференціації ободритського суспільства запропонував Адам Турашевич. Уродженець Львова вважав, що перша спроба створення ранньофеодальної держави в ободритів була здійснена ще на початку IX ст., за часів князювання Дращка¹⁷². І хоч цей план зазнав невдачі, самі наміри, на його думку, мали б засвідчувати наявність відповідних передумов¹⁷³. Тож дослідник констатував, що соціальна стратифікація ободритського населення, яка проіснувала тут до кінця незалежності, сформувалася в період “давньої ободритської держави¹⁷⁴” (кінець VIII – початок X ст.)¹⁷⁵ Погляди Р. Марціняка і А. Турашевича різнилися також у питанні генези ободритської знаті: стосовно племінного періоду перший, не в останню чергу,

¹⁶⁷ Ibid. S. 493–494, 497.

¹⁶⁸ Łowmiański H. Feudalizm u Słowian... S. 12.

¹⁶⁹ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodrzyckiego do połowy XI wieku... S. 539, 497.

¹⁷⁰ Ibid. S. 533.

¹⁷¹ Ibid. S. 536.

¹⁷² Strzelczyk J. O Obodrzycach i książce o nich... S. 67.

¹⁷³ Ibid. S. 67.

¹⁷⁴ Адам Турашевич використовував цей термін у позитивістському розумінні і тому “державою” для нього є навіть “вільна федерація кількох племен” (див.: Strzelczyk J. O Obodrzycach i książce o nich... S. 66). Подібно й інший учень Юзефа Відаєвича – Зігмунт Суловський окреслював поняттям “держави” Лютицький союз (див.: Sułowski Z. Geneza i upadek państwa Wieleńców-Luciców. *Kwartalnik Historyczny*. 1963. T. 70. S. 325).

¹⁷⁵ Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodrzyców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164. Kraków: Nomos, 2004. S. 76.

пов'язував її провідне становище з авторитетом¹⁷⁶, натомість другий схилився до гіпотези, що поділ на магнатів (“можних”) і вільних землеробів виник на економічній основі, через зубожіння одних і збагачення інших¹⁷⁷. Вочевидь, ця розбіжність виникала з дещо різного бачення племінного устрою у слов'ян і сягала своїм корінням ХІХ – початку ХХ ст., віддзеркалюючи певною мірою відмінності між поглядами К. Сенявського та К. Ваховського з одного боку і В. Богуславського та О. Бальцера – з іншого. Це, зокрема, добре помітно в уявленнях дослідників про первинний розподіл повноважень між князем і вічем. На думку А. Турашевича, визначальну роль у політичному житті ободритів наприкінці VIII – в першій половині IX ст. відігравав не очільник, а народ, котрий будучи джерелом і носієм влади збирався на віча, вирішував там питання війни і миру, здійснював судочинство, обирав і відкликав князів, котрим належала лише виконавча влада і військовий провід¹⁷⁸. Останнім мала належати лише виконавча влада і військовий провід¹⁷⁹. Натомість Р. Марціняк наділяв племінного очільника ще й дуже важливою функцією верховного судді¹⁸⁰ і зазначав, що в управлінні він спирався на очільників жуп (“бургових областей”) та племінну аристократію¹⁸¹ (позаяк основою соціального становища аристократії, за Р. Марціняком, був авторитет, то, зрозуміло, її підтримка автоматично означала й підтримку загалу суспільства).

Серед східнонімецьких післявоєнних дослідників суспільства і політичного розвитку полабських слов'ян слід насамперед згадати серболужицького історика Яна Бранкачка¹⁸². Загальний огляд суспільно-політичних перетворень у Слов'янському Полаб'ї на сторінках монументальної колективної праці “Слов'яни у Німеччині” представили Йоахім Герман та Ева-Марія Енгель, котрі

¹⁷⁶ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku... S. 493.

¹⁷⁷ Strzelczyk J. O Obodrycach i książce o nich... S. 77.

¹⁷⁸ Ibid. S. 70, 71.

¹⁷⁹ Ibid. S. 71.

¹⁸⁰ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku... S. 521, 535.

¹⁸¹ Ibid. S. 503, 523.

¹⁸² Brankač J. Betrachtungen zur politischen Geschichte der elbslawischen Stammesverbände im 9. Jahrhundert. *L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux* / hrsg. T. Manteuffel, A. Gieysztor. Varsovie: PWN, 1968. S. 391–419; Brankač J. Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Slawen zwischen Elbe-Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis zum 12. Jahrhundert. Bautzen/Budyšin, 1964. 343 s.

стосовно ободритів датували перехід від військової демократії до державної організації на IX ст.¹⁸³ Впродовж IX і X ст., на їхню думку, тут відбувалась загальна експансія держави¹⁸⁴, що супроводжувалася глибокими змінами у соціальній структурі суспільства¹⁸⁵, розпадом великих сімей на малі сім'ї і майновою диференціацією сільського населення за кількістю земельної власності¹⁸⁶, появою відносин феодальної залежності¹⁸⁷, а відтак – зародків класової структури феодального суспільства¹⁸⁸. Відсутність аналогічних процесів у велетів автори пояснили превалюванням у їхньому суспільстві від середини IX ст. ширшого прошарку сільських старійшин і нижчої знаті (володарів градусів), котрі спирались на вільних селян-воїнів¹⁸⁹.

Дивлячись на змальований вище дискурс післявоєнної історіографії Центрально- та Східноєвропейських країн крізь призму сучасних наукових уявлень складно не помітити майже цілковиту відсутність будь-яких емпіричних свідчень існування феодалізму на Полаб'ї не лише у VIII–X ст., але й у пізніший період. Чи не єдиним джерельним текстом, на який посилалися автори аналізованих концепцій, є уривок зі “Слов’янської хроніки” Гельмольда, де йдеться про Ольденбурзького єпископа Ваго (друга половина X ст.) і ободритського князя Біллуга¹⁹⁰. В обмін на прибуток з церковних десятин (т. зв. “біскуповниця”¹⁹¹) останній мав передати прелатові низку сіл, а згодом, коли ці села були пограбовані, виправдовуватись, що розбійники не жаліють і його власних володінь¹⁹².

Безумовно, дана розповідь може доводити, що окремі села тогочасного

¹⁸³ Herrmann J., Engel E. Gesellschaftliche und politische Struktur. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. Bis 12. Jahrhundert* / hrsg. von J. Herrmann. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. S. 256.

¹⁸⁴ Ibid. S. 259.

¹⁸⁵ Ibid. S. 257.

¹⁸⁶ Ibid. S. 258.

¹⁸⁷ Ibid. S. 259.

¹⁸⁸ Ibid. S. 260.

¹⁸⁹ Ibid. S. 261.

¹⁹⁰ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego... 495–496; Hrabová L. K otázce vzniku a vývoje státu... S. 658; Саливон А. Н. Ободриты. некоторые вопросы общественно-политического строя. С. 56.

¹⁹¹ Fritze W. Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / hrsg. von Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 213, 216.

¹⁹² Helmolde presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum / post Johannem M. Lappenberg iterum recognovit Bernhardus Schmeidler. *MGH. SS. rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1937. P. 28–29.

Ободридського князівства перебували у володінні князя чи церкви, але вказівок на існування феодальних маєтків знаті чи князівських дружинників у ній немає. Легко піддається критиці й інший аргумент на користь феодального характеру полабослов'янського суспільства – слов'янські імена багатьох феодалів, що зустрічаються у пізніших німецьких документах з Полаб'я¹⁹³. Адже збереження на чолі Макленбурзького герцогства ободритської династії Ніклотидів (спершу як ленників Генріха Лева, а з 1170 р. як імперських князів¹⁹⁴) відкривало для місцевих слов'ян дорогу у вищі щаблі західноєвропейської соціальної ієрархії навіть у випадку, якщо до цього вони були не феодалами, а князівськими дружинниками чи представниками родової аристократії. В усьому іншому уявленні про феодалізм на Полаб'ї базується, переважно, на доказах, що виведені шляхом дедукції з тези про тотожність феодалізації з державотворенням у ранній середньовічній Європі.

Тим часом аналіз археологічного матеріалу, проведений в останні роки Феліксом Бірманом, показав, що великі землеволодіння з феодальними маєтками і манорільною експлуатацією не були представлені на західнослов'янських землях до XII–XIII ст.¹⁹⁵ Виходячи з цього німецький дослідник назвав помилковими спроби простежити початки феодальної системи західноєвропейського типу у ранньоп'ястівській Польщі, тогочасній Чехії і на землях полабських слов'ян у “племінний” період¹⁹⁶. Навіть держави Готшилка і Генріха Готшалковича, на його думку, функціонували не на принципі моноріального землеволодіння¹⁹⁷, а наявність на Полаб'ї феодальних чи землебенефіціарних структур у другій половині IX ст. Ф. Бірманн вважає неправдоподібною¹⁹⁸.

Остаточний відхід від марксистської парадигми у польській полабістиці ознаменували дослідження Казимира Мислінського, в ході яких він запропонував

¹⁹³ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku... S. 495.

¹⁹⁴ Strzelczyk J. O Obodrycach i książce o nich... S. 290–291.

¹⁹⁵ Biermann F. Land, Elite and Exploitation in Early Medieval Western Slavic Territory. *Revue belge de philologie et d'histoire*. 2012. T. 90. P. 422.

¹⁹⁶ Ibid. P. 425.

¹⁹⁷ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen. *Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa* / hrsg. P. Sikora. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2014. S. 178.

¹⁹⁸ Ibid. S. 169.

відмовитися від пошуку ранньфеодальної держави, позаяк великою помилкою було б вважати її єдиною можливою формою державності¹⁹⁹ у середньовічній Європі. Інший концептуальний висновок польського історика полягав у тому, що політико-правовий розвиток полабських слов'ян слід розглядати без прив'язки до соціального розвитку і що цей перший міг проходити значно швидше²⁰⁰. Така точка зору дозволила К. Мислінському говорити про самобутнє формування державних організацій на Полаб'ї відразу після приходу слов'ян у ці краї²⁰¹. Відтак, у так званих “великих племенах” (племінних союзах), що існували тут наприкінці VIII – на початку IX ст. (велети-лютичі, серби та ободрити), дослідник, подібно до С. Арнольда бачив вже перші полабські політичні утворення державного типу²⁰².

В подібному руслі проводили дослідження представники західнонімецької історіографії, праці яких у другій половині XIX ст. залишилися повністю вільними від будь-яких марксистських нашарувань. Статті Вальтера Шлезінгера про устрій сербів²⁰³, Манфреда Гельмана та Вольфганга Фрітце про Лютицький союз²⁰⁴ і, особливо, Вольфганга Фрітце про трансформацію політичного устрою Ободритського князівства²⁰⁵ вирізняються скрупульозним аналізом наративних джерел, проблемним підходом, емпірично обґрунтованими висновками і на сьогодні є одними з найкращих робіт на досліджувану тематику.

В. Фрітце вже стосовно IX ст. окреслював Ободритське князівство терміном “рейх” (королівство/імперія)²⁰⁶. На його думку, основна суть внутрішньополітичної історії ободритів у VIII–XII ст. полягала у трансформації

¹⁹⁹ Myśliński K. Problem początków państw i narodów u Słowian połabskich. *Geneza i funkcjonowanie wczesnych form państwowości na tle porównawczym* / red. M. Tymowski, M. Ziółkowski. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1992. S. 123–124.

²⁰⁰ Ibid S. 133.

²⁰¹ Ibid. S. 140.

²⁰² Ibid. S. 140–141, 129.

²⁰³ Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben. *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1961. S. 7–47.

²⁰⁴ Hellmann M. Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / hrsg. von Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 103–113; Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. Bd. 7. 1958. S. 1–38.

²⁰⁵ Fritze W. Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung... S. 141–219.

²⁰⁶ Ibid. S. 144.

племінної держави (“Stammestaat”) у монархічну (“Herrschaftsstaat”)²⁰⁷. В межах цього процесу дослідник виділив 3 фази: т. зв. “держави малих племен” (до середини IX ст.), коли на ободритських землях існувало багато малих племен, пов’язаних приналежністю до великого союзу і багато князів (“reguli”), що очолювали малі племена й були підпорядковані верховній владі одного з-поміж них (1); т. зв. “держави субплемен” (середина IX – середина XI ст.), коли сформувалися більші субплемена на чолі з монархічною владою, а князі малих племен втратили своє політичне значення і були позбавлені значної частини повноважень (2), і етап т. зв. “великоплемінної держави”, що розпочався з правлінням Готшалка і характеризувався тенденцією до формування “унітарної держави” та створенням бургової організації (3)²⁰⁸. Ободритська держава бл. 1100 р., за В. Фрітце, структурно-типологічно відповідала Франкському королівству Меровінгів і перебувала на стадії т. зв. “gentilen regnum” – великих унітарних держав, що переросли племінний устрій, інтегрованих і організованих центральною владою²⁰⁹. Ободритське князівство IX ст. В. Фрітце типологізував як “складену державу” чи “державу держав”²¹⁰.

Виняткове значення для осмислення суспільно-політичних умов державотворення на слов’янських землях мають дослідження Клауса Зерначка, котрий вважав, що слов’янські народи, подібно до давніх германців, жили в суспільстві, керованому аристократією²¹¹. Аристократичний устрій означає вождівства. За таких умов сутність державотворчих трансформацій полягає не у боротьбі проти народного чиннику і реконструкції вічевого устрою групою осіб на чолі з князем, а в протистоянні протомонархічних суб’єктів між собою, як це, зокрема, щодо богемських земель у IX–X ст. приймає на сьогодні Душан Тржештик²¹². Частково співзвучний з поглядами К. Сенявського, такий підхід, по-

²⁰⁷ Ibid. S. 208.

²⁰⁸ Ibid. S. 202.

²⁰⁹ Ibid. S. 207.

²¹⁰ Ibid. S. 154.

²¹¹ Boroń P. Słowiańskie wiece plemienne. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999. S. 39.

²¹² Fokt K. Śladami etnicznej stratygrafii, czyli u źródeł zachodniej połowy Słowiańszczyzny. *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu* / red. Macieja Salamona i Jerzego Strzelczyka. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2010. S. 275–276.

суті, дозволяє вплести державотворчий процес на слов'янських землях у загальну канву сучасної теорії соціальної еволюції, яка передбачає стадіальний перехід від вождівств до складених вождівств і до ранньодержавного устрою.

Вагому роль у становленні західнонімецької полабістики відіграв також науковий доробок Герберта Людата²¹³, розвинутий згодом на зламі 1970–1980-х рр. у дисертаціях і монографіях Раймунда Ернста²¹⁴, Лотаря Дралле²¹⁵ та Бернгарда Фрідмана²¹⁶. Студії останніх двох фокусувалися якраз на політико-інституційній історії VIII–X ст. Л. Дралле досліджував Гаволяно-Сторянське князівство, Б. Фрідман – Ободритське. В обидвох працях запропоновано ряд абсолютно новаторських, хоч подекуди дуже дискусійних рішень, в основі яких лежала спроба системного і масштабного залучення результатів археологічних студій на теренах Полаб'я.

В контексті мовознавчих студій у другій половині XX ст. слов'янське Полаб'я вивчали Рейнгольд Траутман²¹⁷, Марія Єжова²¹⁸, Ернст Ейхлер²¹⁹, Ганна Поповська-Таборська²²⁰, Юрій Кнебель²²¹ і Гінц Шустер-Шевц²²². Серед багатьох

²¹³ Ludat H. An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa. Köln-Wien: Böhlau-Verlag, 1971. 210 s.; Ludat H. Słowianie – Niemcy – Europa: wybór prac. Marburg-Poznań: Instytut Herdera; PTPN, 2000. 378 s.

²¹⁴ Ernst R. Die Nordwestslaven und das fränkische Reich. Beobachtungen zur Geschichte ihrer Nachbarschaft und zur Elbe als nordöstlicher Reichsgrenze bis in die Zeit Karls der Großen. Berlin: Duncker & Humblot GmbH., 1976. 244 s.

²¹⁵ Dralle L. Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert). Berlin: Duncker & Humblot, 1981. 336 s.; Dralle L. Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert. *Slavia Antiqua*. T. 27. 1980. S. 43–64.

²¹⁶ Friedmann B. Untersuchungen zur Geschichte des abodritischen Fürstentums bis zum Ende des 10. Jahrhunderts. Berlin: Duncker & Humblot GmbH, 1986. 336 s.

²¹⁷ Trautmann R. Die slavischen Völker und Sprachen: eine Einführung in die Slavistik. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1947. S. 95–116.

²¹⁸ Jeżowa M. Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych. Cz. 1: Fonetyka. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo PAN, 1961. 112 s.; Jeżowa M. Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych. Cz. 2: Słowotwórstwo. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo PAN, 1962. 130 s.

²¹⁹ Eichler E. Studien zur Frühgeschichte slawischer Mundarten zwischen Saale und Neisse. Berlin: Akademie-Verlag, 1965. 330 s.; Eichler E. Zur Gliederung slawischer Sprachräume im Lichte der Onomastik. *Zeitschrift für Slavistik*. 1972. Bd. 17, Heft 5. S. 616–625; Eichler E. Slawische Ortsnamen zwischen Saale und Neiße: Ein Kompendium. Bautzen: Domowina-Verlag, 1987. Bd. 1 : A–J. 206 s.

²²⁰ Popowska-Taborska H. Dawne podziały językowe z germanizowanych terenów zachodniosłowiańskich. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. S. 51–69; Popowska-Taborska H. O jednym z najstarszych podziałów dialektalnych północno-zachodniej Słowiańszczyzny. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny...* S. 85–90; Popowska-Taborska H. Połabszczyzna jako północno-zachodnia peryferia Słowiańszczyzny. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny...* S. 91–106; Popowska-Taborska H. Wczesne dzieje języków łużyckich w świetle leksyki. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny...* S. 167–174.

²²¹ Knebel J. Granice plemion serbołużyckich w świetle dociekań historycznych i archeologicznych. Językowe zróżnicowanie terytorialne wobec wpływu czynników pozajęzykowych / red. Jadwiga Majowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. S. 7–22.

німецьких археологів, котрі у 1950–1980-х рр. досліджували минуле полабських слов'ян за пам'ятками матеріальної культури насамперед варто згадати Йоахіма Германа²²³, Ганса-Юргена Брахмана²²⁴, Евальда Шульдта²²⁵, Петера Доната²²⁶, Карла Вільгема Струве²²⁷, Інго Габріеля. У Польщі в цей час опрацюванням археологічного матеріалу з Полаб'я займалися Вітольд Генсель²²⁸, Казимир Шляскі²²⁹, Ян Жак²³⁰, Ришард Керсновський²³¹, Казимир Годловський²³², Владислав Лосінський²³³, Гелена Цолль-Адамікова²³⁴, Станіслав і Зоф'я

²²² Шустер-Шевц Г. Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития. *Вопросы языкознания*. 1983. № 2. С. 33–50; Schuster-Šewc H. Stanowisko języków łużyckich w świetle nowych osiągnięć dialektologii historycznej. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica*. 1986. T. 12. S. 275–287; Schuster-Šewc H. Das Sorbische – Genese und sprachlicher Status. *Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 2013. Bd. 60, № 2. S. 86–94.

²²³ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe: Studien auf der Grundlage archäologischer Materials. Berlin: Akademie-Verlag, 1968. 374 s.

²²⁴ Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen. Berlin: Akademie-Verlag, 1978. 315 s.; Brachmann H.-J. Research into the Early History of the Slav Populations in the Territory of the German Democratic Republic. *Medieval Archaeology*. 1983. Vol. 27, № 1. P. 89–106. Brachmann H. Die sorbische Stammesgruppe im Rahmen des römisch-deutschen Kaiserreiches. *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej* / pod red. Lecha Leciejewicza. Wrocław–Warszawa: Oficyna Wydawnicza VOLUMEN, 1991. S. 49–76.

²²⁵ Schuldt E. Die slawische Keramik in Mecklenburg. Berlin: Akademie-Verlag, 1956. 74 s.

²²⁶ Donat P. Die Mecklenburg – eine Hauptburg der Obodriten. Berlin: Akademie-Verlag, 1984. 187 s.; Donat P., Reimann H., Willich C. Slawische Siedlung und Landesausbau im nordwestlichen Mecklenburg. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999. 242 s.

²²⁷ Struve K. Die slawischen Burgen in Wagrien. *Offa*. Bd. 17/18. 1959/61. S. 57–124; Struve K. Zur Geschichte von Starigard/Oldenburg. *Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrsersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein* / hrsg. von Michael Müller-Wille. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1991. S. 85–102.

²²⁸ Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna: zarys kultury materialnej. Warszawa: PWN. 679 s.

²²⁹ Слаский К. Экономические отношения западных славян со Скандинавией и другими прибалтийскими землями в VI–IX веках. *Скандинавский сборник*. Таллин, 1963. Т. 6. С. 61–95.

²³⁰ Żak J. Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w. n.e. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1962. 323 s.; Żak J. „Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku: streszczenie analityczno-syntetycznej części pracy habilitacyjnej. Poznań: Katedra Archeologii Polski i Powszechnej UAM, 1964. 41 s.; Żak J. Import zachodniosłowiański do Skandynawii w IX–X–XI wieku. *Pomerania Antiqua*. 1972. T. 4. S. 123–143.

²³¹ Kiersnowski R. Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Połabia: materiały. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964. 84 s.; Kiersnowski R. Kilka uwag o znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych z Połabia. *Slavia Antiqua*. 1961. T. 8. S. 157–193.

²³² Godłowski K. Pierwotne siedziby Słowian: wybór pism / pod red. Michała Parczewskiego. Kraków: IA UJ, 2000. 436 s.; Godłowski K. Problem chronologii początków osadnictwa słowiańskiego na ziemiach połabskich w świetle archeologii. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 35–50.

²³³ Łosiński W. Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny Połabskiej w IX–X w. w świetle elementów analizy osadniczej. *Slavia Antiqua*. 1979. T. 26. S. 13–32; Łosiński W. Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy. *Slavia Antiqua*. 1988. T. 31. S. 93–181; Łosiński W. Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich w świetle nowszych badań. *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum* / red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 1998. S. 473–483; Łosiński W. O zabudowie niektórych grodów wielecko-zachodniopomorskich typu Feldberg/Kędrzyno. *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka* / red. E. Wilgocki. Szczecin: RECTO, 2001. S. 125–134.

²³⁴ Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. 2. Analiza, wnioski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. 315 s.

Курнатовські²³⁵ та Антоній Пожезінський²³⁶.

Попри безсумнівні здобутки тогочасної східнонімецької археології, що полягали, зокрема, у системному дослідженні цілого ряду городищ і відкритих поселень полабських слов'ян, типологізації стилів керамічної продукції та інших видів рухомих пам'яток, глибокому вивченні усіх сфер господарства полабських слов'ян, її головною проблемою залишалось датування об'єктів. Велике число дендродат, отриманих у ході археологічних досліджень у 1990-2000-х рр., з теренів Нижньої Лужиці, Мекленбургу, Бранденбургії, а, особливо, Нижньої Лужиці, дозволили змістити хронологію ранніх полабських пам'яток, в середньому, на 150 – 200 років вперед²³⁷. За таких умов у полабістичній історіографії склалася дещо парадоксальна ситуація, коли побудовані на ґрунтовному аналізі писемних джерел історичні студії початку ХХ ст. чи, навіть, 1950–1960-х рр. нерідко зберігають більшу актуальність, ніж окремі тези та висновки вчених-істориків 1970–1980-х рр., котрі у своїх працях спиралися на результати сучасних їм археологічних досліджень. На основі нової хронології археологічних пам'яток минуле полабських слов'ян наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. досліджували Йоахім Геннінг²³⁸, Себастьян Братхер²³⁹, Марек Дулініч²⁴⁰, Фелікс Бірман²⁴¹, Гауке Юнс²⁴², Міхаель Мюллер-Віллі²⁴³, Торстейн Кемпке²⁴⁴.

²³⁵ Kurnatowska Z. Główne kierunki rozwoju osadnictwa i kultury Słowian połabskich. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 51–62; Kurnatowski S. Przemiany gospodarki żywnościowej Słowian połabskich. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 63–93.

²³⁶ Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawańskich. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 208–216.

²³⁷ Henning J. Ringwallburgen und Reiterkrieger. Zum Wandel der Militärstrategie im ostsächsisch-slawischen Raum an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert. *Military studies in medieval Europe – Papers of the “Medieval Europe Brugge 1997”*. Vol. 11 / ed. Guy De Boe, Frans Verhaeghe. Zellik: Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, 1997. S. 28–30; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. S. 211–212; Brather S. Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit. Bonn: Habelt, 1996. S. 149–151, 202.

²³⁸ Henning J. Germanen – Slawen – Deutsche: Neue Untersuchungen zum frühgeschichtlichen Siedlungswesen östlich der Elbe. *Prähistorisch Zeitschrift*. 1991. Vol. 66, № 1. S. 119–133; Henning J. Ringwallburgen und Reiterkrieger... S. 21–31; Henning J. Neues zum Tornower Typ: Keramische Formen und Formenspektren des Frühmittelalters im Licht dendrochronologischer Daten zum westslawischen Siedlungsraum. *Slavonic countries in the Middle Ages. Profanum and sacrum* / red. Z. Kurnatowska. Poznań: Publishing house of the Poznań society for the advancement of the arts and sciences, 1998. S. 392–408; Henning J. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe: Ereignisgeschichte – Archäologie – Dendrochronologie. *Europa im 10. Jahrhundert: Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“* / hrsg. J. Henning. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2002. S. 131–146.

²³⁹ Brather S. Feldberger Keramik und frühe Slawen... 402 s.; Brather S. Archäologie der westlichen Slawen: Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2001. 426 s.

²⁴⁰ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... 323 s.

²⁴¹ Biermann F. Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neißة und Lubsza: archäologische Studien zum Siedlungswesen und

В останні десятиліття суттєво розширилася географія полабістичних досліджень. Новаторським підходом до аналізу археологічних джерел вирізняються політико-антропологічні дослідження Людомира Лозного (США), котрий присвятив політичному розвитку Північно-Західної Слов'янщини спеціалізовану монографію²⁴⁵. В контексті археології державотворчі процеси у Північному Полаб'ї ґрунтовно проаналізував також німецький дослідник Фелікс Бірман²⁴⁶. У Канаді широке коло актуальних питань сучасної полабістики у низці праць розглянув Себастьян Россіньоль²⁴⁷. Разом з тим зацікавлення полабськими слов'янами зберігається й у національних історіографіях, що традиційно цікавились цією проблематикою. Серією статей з циклу “Забута Полабщина”²⁴⁸,

zur Sachkultur des frühen und hohen Mittelalters. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 2000. 405 s.; Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen (9./10. Jahrhundert) im nördlichen elb-slawischen Gebiet – Gestalt und Funktion. *Burg–Vorburg–Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VII* / hrsg. I. Boháčova, L. Poláček. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2008. S. 35–77; Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century in Mecklenburg and Pomerania. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2011. T. 63. P. 149–173; Biermann F. Land, Elite and Exploitation in Early Medieval Western Slavic Territory... P. 413–428; Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic at War. *Castles at War. Castles of the North 1* / ed. R. Atzbach, L. M. S. Jensen, L. P. Lauritsen. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2015. P. 40–58; Biermann F., Gofler N. Między przyjaźnią a wrogością. Linianie i ich sąsiedzi w wiekach średnich. *Jak dobrze mieć sąsiada. Problem sąsiedztwa w średniowieczu w świetle archeologii* / red. S. Moździoch, K. Chrzan. Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2015. S. 31–63 та низка ін.

²⁴² Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River. *Archaeologia Polona*. Vol. 48. 2010 (2015). P. 197–228.

²⁴³ Müller-Wille M. Slawische Besiedlung im obodritischen Herrschaftsbereich. Neuere Beiträge der Archäologie, Onomastik, Dendrochronologie und Paläobotanik. *Interdisziplinäre Beiträge zur Siedlungsarchäologie: Gedenkschrift für Walter Janssen* / hrsg. von Peter Ettel, Reinhard Friedrich, Wolfram Schier. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2002. S. 243–253; Müller-Wille M., von Hansen L., Tummuscheit A. Frühstädtische Zentren der Wikingerzeit und ihr Hinterland: die Beispiele Ribe, Hedeby und Reric. Mitarbeit Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002. 55 s.

²⁴⁴ Kempke T. Skandinavisch-slawische Kontakte an der südlichen Ostseeküste im 7. bis 9. Jahrhundert. *Zwischen Reric und Bornhöved: die Beziehungen zwischen den Dänen und ihren slawischen Nachbarn vom 9. bis ins 13. Jahrhundert*: Beiträge einer internationalen Konferenz, Leipzig, 4.-6. Dezember 1997 / hrsg. von Ole Harek und Christian Lübke. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2001. S. 9–22; Kempke T., Müller-Wille M. Slawen, Dänen und Deutsche im südwestlichen Ostseeraum vom 8.-12. Jahrhundert. *Slawen, Deutsche und Dänen in zwei historischen Grenzregionen (Schleswig-Holstein und Großpolen)*: Vorträge einer gemeinsamen Konferenz des Instituts für Geschichte der Adam-Mickiewicz-Universität Poznań und des Historischen Seminars der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel; Poznań, 23.–25. Oktober 1997 / hrsg. von Jerzy Strzelczyk. Poznań: Instytut Historii UAM, 2001. S. 9–32.

²⁴⁵ Lozny L. *Prestate Societies of the North Central European Plains, 600–900 CE*. New York: Springer, 2013. 96 p.

²⁴⁶ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elb-slawen... S. 157–195.

²⁴⁷ Rossignol S. Die Burgen der Slawen in der lateinischen Quellen des 9. bis 11. Jahrhunderts. *Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum: Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 17. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Halle an der Saale, 19. bis 21. März 2007* / hrsg. Felix Paul Biermann. Langenweißbach: Beier & Beran, 2009. S. 31–38; Rossignol S. Die Linonen zwischen Tat und Wort. Die Schriftquellen über die Entwicklung an der unteren Mittelelbe unter Berücksichtigung der interdisziplinären Forschungsergebnisse. *Slawen an der unteren Mittelelbe. Untersuchungen zur ländlichen Besiedlung, zum Burgenbau, zu Siedlungsstrukturen und zum Landschaftswandel* / hrsg. K.-H. Willroth. Wiesbaden: Reichert, 2013. S. 135–150; Rossignol S. Les Dalemiciens face aux Francs. Conflits, tribut et structures sociales (IXe–XIe siècle). *Pillages, tributs, captifs. Prédation et sociétés de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge* / sous la direction de Rodolphe Keller et Laury Sarti. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2018. S. 139–160.

²⁴⁸ Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. II: Derwan książę serbski, czyli początki Połabszczyzny. *Przegląd Zachodniopomorski*. 1996. T. 11, № 40. Z. 3. S. 9–44; Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. III: Drogowit, czyli z kim

присвяченого найбільш яскравим постатям Слов'янського Полаб'я, свої дослідження цієї тематики продовжує відомий польський медієвіст Єжи Стшельчик. Серед сучасних польських робіт варто згадати дослідження Роберта Касперського про франко-ободритські стосунки в контексті внутрішньополітичного розвитку Ободритського князівства²⁴⁹, більш загальну працю Пшемислава Урбаньчика на тему державотворчих процесів у Слов'янському Полаб'ї²⁵⁰ та монографію Павла Бабія про військову справу полабських слов'ян²⁵¹. Енциклопедичний нарис подій політичної історії слов'янських князівств Полаб'я представив у своїй книзі Артур Шрейтер²⁵².

Попри все це нагальною проблемою залишається немов би паралельний розвиток сучасних археологічних та історичних студій. Чимало положень історичної полабістики все ще потребують узгодження з новою хронологією ранньослов'янських пам'яток з Полаб'я, а вчені-археологи з огляду на специфіку предмету дослідження і дещо інші завдання звертаються до аналізу писемних джерел у дещо обмеженій кількості.

В українській історіографії дослідженням полабістичної тематики вже впродовж кількох десятиліть займається Микола Рудь²⁵³. Праці українського

wojował Karol Wielki? *Przegląd Zachodniopomorski*. 1998. T. 13, № 42. Z. 4. S. 9–32; Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. Część IV. Tęgomir, czyli dylemat: zdrajca czy "ojciec ojczyzny"? *Przegląd Zachodniopomorski*. 2002. T. 17, № 46. Z. 1. S. 7–26; Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. Cz. V. Nakon, czyli Obodrzycki ponownie na drodze do własnego bytu. *Przegląd Zachodniopomorski*. 2006. T. 21, № 50. Z. 3. S. 7–20; Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. Część VI: Mściwój, czyli skutki urażonej godności. *Przegląd Zachodniopomorski*. 2010. T. 25. Z. 3. S. 21–36; Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. Część VII: Gotszalk, czyli zmienność fortuny. *Przegląd Zachodniopomorski*. 2015. T. 30. Z. 1. S. 7–18.

²⁴⁹ Kasperski R. Frankowie i Obodrzyki: tworzenie „plemion” i „królów” na słowiańskim Połabiu w IX wieku. *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu* / red. Zbigniew Dalewski. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2014. S. 55–113.

²⁵⁰ Urbańczyk P. Polabian Slavs and processes of political consolidation. *Archaeologia Polona*. 2010. T. 48. 2010 (2015). P. 245–256.

²⁵¹ Babij P. *Wojskowość Słowian Połabskich*. T. 1. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon. 335 s.

²⁵² Szrejter A. *Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku*. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA. 355 s.

²⁵³ Рудь М. Соціальна структура полабослов'янського суспільства у IX–XII ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 47. С. 9–14; Рудь М. О. Державотворчі процеси на Полаб'ї у IX–XII ст. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. 2013. Вип. 75, № 8. С. 9–12; Рудь М. О. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI–VIII ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2011. Вип. 106. С. 48–51; Рудь М. О. Заселення слов'янами Полаб'я та їх етнокультурний розвиток у VI–VIII ст. *Історичний журнал*. 2010. № 1–3. С. 154–161; Рудь М. Полабські слов'яни і німці наприкінці Хст. *Етнічна історія народів Європи*. 2003. Вип. 15. С. 67–71; Рудь М. О. Про розвиток язичницької релігії та її роль у полабослов'янському суспільстві X–XII ст. *Проблеми слов'янознавства*. 1990. Вип. 42. С. 10–16; Рудь М. О. До питання про генезис міст у полабсько-прибалтійських слов'ян в епоху раннього середньовіччя. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Сер. Історичні науки*. 1990. Вип. 32. С. 70–76; Рудь М. О. До 1000-

історика охопили широкий спектр питань: від генези міст і господарського життя до етнокультурних процесів, соціального та політичного розвитку Полаб'я у слов'янський період, формування тут перших державних утворень, і, в цілому, створюють добрий фундамент для розвитку новітньої української історичної полабістики. Важливе значення як у теоретично-методологічному плані, так і з огляду порівняння з державотворчими процесами в інших країнах Європи, зокрема, на Русі мають праці Олександра Головка²⁵⁴ та Леонтія Войтовича²⁵⁵. За оцінкою відомого львівського медієвіста, етапи розвитку дружинної держави добре простежуються на матеріалах полабських і поморських слов'ян²⁵⁶.

Екстраполяція аналізованих вище уявлень на сучасне розуміння державотворення у ранньосередньовічній Північній, Центрально-Східній і Східній Європі як переходу від вождівства до дружинної держави дозволила простежити в історіографії дві основні точки зору: 1) визнання ранньодержавного характеру Ободритського, Велетського чи Сербського князівства наприкінці VIII – на початку X ст. з датуванням генези державного устрою на VII–VIII або, принаймні, IX ст. (О. Котляревський, К. Ваховський, С. Арнольд, Г. Булін, Л. Грабова, В. Королюк, В. Фрітце, Й. Герман та Е. Енгель, Л. Дралле, К. Мислінський) і 2) віднесення появи тут повноцінної державної організації до

річчя повстання полабсько-прибалтійських слов'ян проти германських загарбників. *Український історичний журнал*. 1983. № 6. С. 125–127.

²⁵⁴ Головка О. Київська Русь і українська середньовічна державність. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*: матеріали республіканських історичних читань. Черкаси, 1991. С.17–23; Головка О. Галицько-Волинська Русь: держава чи не держава? Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Ч. 1. Історія. Чернівці: Рута, 2003. С.115–119; Головка О. Методологічні засади вивчення проблеми становлення та розвитку середньовічної державності. *Істину встановлює суд історії*: збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т.2. Київ: Наукові студії. 2004. С. 375–384; Головка О. Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій половині XIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 4. Київ: Інститут історії України, 2004. С.77–94; Головка О. Галицька держава Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX–XIII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 5. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 87–131; Головка О. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.) Київ: Стилос, 2006. 575 с.; Головка О. Польська держава в останньому двадцятиріччі XI – на початку XII ст. (проблема політичного розвитку). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. Історичні записки*. 2010. Вип. 3. С. 424–432; Головка О. Методологічні проблеми вивчення розвитку держави та державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного часу. *Проблеми дидактики історії*. Вип. 3. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 19–29; Головка О. Формування вищої володарської влади в Західній і Центральній Європі в добу раннього і класичного середньовіччя. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Вип. 5. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. С. 148–162.

²⁵⁵ Войтович Л. Дискусія про ранню державу... С. 12; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 3–30.

²⁵⁶ Войтович Л. Дискусія про ранню державу... С. 12.

пізнішого періоду, зокрема, другої третини XI ст. чи моменту втрати полабськими слов'янами політичної незалежності (О. Гільфердинг, З. Войцеховський, О. Бальцер, К. Тименецький, В. Прохазка, Г. Лябуда, Р. Марціняк, В. Ронін і Б. Флоря, П. Урбаньчик, Л. Лозни, Ф. Бірман, частково – С. Григор'єв, З. Черніловський і О. Салівон).

Отже, історіографія державотворчих процесів у Слов'янському Полаб'ї, попри тривалу історію і багатогранний характер дослідження цього питання, сповнена дискусійності, а чимало існуючих рішень ключових проблем обраного предмету наукового пошуку потребують перегляду з урахуванням сучасного стану джерельної бази та новітніх методологічних підходів.

1.2. Огляд джерел

Першочергове значення для даної роботи мала західноєвропейська наративна традиція VIII–XII ст., зокрема, сучасні описувані подіям придворні хроніки Каролінгів – “Аннали королівства франків” (відомі також як “Великі Лорські аннали”) і т. зв. “Ейнгардові аннали”, Фульдські та Бертинські аннали, що є їхнім продовженням²⁵⁷ а також інші монастирські аннали і хроніки, на зразок анналів мурбахської групи (Вольфенбюттельських, Алеманських, Назарійських)²⁵⁸, Малих Лорських, Мозельських анналів, Фрагменту Дюшена, анналів Петау²⁵⁹, Метських анналів і Хроніки Муассака, Ейнгардовий “Життєпис Карла Великого”, “Життєпис імператора Людовіка”, написані невдовзі опісля “Діяння саксів” Відукінда Корвейського²⁶⁰ (50-ті–60-ті рр. X ст.) і “Хроніка” Тітмара

²⁵⁷ Загальні відомості про ці джерела див. у: Люблинская А. Д. Источниковедение истории средних веков. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1955. С. 79–81, 86–87; Ронин В. К. Анналы королевства франков. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. С. 464–465.

²⁵⁸ Лаконічну, проте, змістовну джерелознавчу інформацію про згадані пам'ятки, що походять від втрачених на сьогодні Мурбахських анналів (створені у Мурбахському монастирі в Ельзасі), на сторінках другого тому видання “Зведення найдавніших писемних повідомлень про слов'ян” подає Володимир Ронін (див.: Ронин В. К. Анналы св. Назария и Алеманские. *Свод древнейших письменных известий о славянах...* С. 451; Ронин В. К. Вольфенбюттельские анналы. *Свод...* С. 454).

²⁵⁹ Докладніше про ці наративні пам'ятки див.: Ронин В. К. Лоршские и Мозельские анналы. *Свод...* С. 442–443; Ронин В. К. Фрагмент Дюшена. *Свод...* С. 447; Ронин В. К. Анналы Петау. *Свод...* С. 449.

²⁶⁰ Найбільш повну джерелознавчу характеристику цього твору з аналізом біографії та політичних поглядів Відукінда Корвейського за авторством Генріха Санчука див. у виданні: Санчук Г. Э. Видукинд Корвейский и его «Деяния саксов». *Видукинд Корвейский. Деяния саксов* / пер. и ком. Г. Э. Санчука. Москва: Наука, 1975. С. 5–63.

Мерзебургського²⁶¹ (поч. XI ст.), пізніші “Діяння архієпископів Гамбургської церкви” Адама Бременського (кінець 70-х рр. XI ст.)²⁶² та “Слов’янська хроніка” Гельмольда з Босау²⁶³ (бл. 1172 р.)

Другу групу джерел становлять етно/політико-географічні описи Центральної Європи, поміщені у списку т. зв. “Баварського географа”²⁶⁴ та на сторінках Альфредового перекладу “Хорографії” Павла Орозія²⁶⁵. Третю групу, особливо важливу з точки зору реконструкції “племінної” картини регіону, складають німецькі актові джерела X–XII ст., зокрема, фундаційні документи Бранденбургської і Гавельберзької єпархій.

Дисертаційне дослідження виконане з широким залученням результатів опрацювань археологічного та лінгвістичного матеріалу. Аналіз археологічних даних проведено на підставі каталогів, опрацьованих М. Дулінічем та Д. Венером, а також, узагальнюючих досліджень Й. Геннінга, С. Братхера і Ф. Бірмана, з

²⁶¹ В контексті дослідження історії Слов’янського Полаб’я “Хроніку” Титмара вивчали ще Олександр Чистяков (див.: Чистяков А. Жизнь древних славян, по хроникѣ Дитмара. Санкт-Петербург: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1957. 27 с.) та ректор Київського університету Федір Якович Фортинський (див.: Фортинський Ф. Я. Титмар Мерзебургскій и его хроника. Санкт-Петербург: Типографія В. Безобразова и комп., 1872. 201 с.), а згодом – Вернер Трилльміх (див.: Трилльміх В. Епископ из Мерзебурга Титмар и его «Хроника» / пер. с нем. и дополнения И. В. Дьяконова. *Титмар Мерзебургскій. Хроника. В 8 книгах.* Москва: Русская панорама, 2009. С. 180–195).

²⁶² Відомості про джерело див. у: Трилльміх В. «Деяння архієпископів Гамбургської церкви» Адама Бременського / пер. с нем. и дополнения И. В. Дьяконова. *Адам Бременскій, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекскій. Славянские хроники.* Москва: СПСЛ Русская панорама, 2011. – С. 490–507.

²⁶³ По характеристиці даного джерела на сьогодні існує обширна наукова література: Грушевський М. Гельмольд и его «Славянская хроника». *Рудь М. Рання праця Михайла Грушевського з джерелознавства полабсько-прибалтійських слов’ян. Київська старовина.* 2007. № 5 (377). С. 9–37; Wigger F. Ueber die neueste Kritik des Helmold. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde.* Bd. 42. 1877. S. 21–63; von Breska H. Untersuchungen über die Nachrichten Helmolds vom Beginn seiner Wendenchronik bis zum Aussterben des lübisches Fürstenhauses. *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde.* Bd. 4. 1884. S. 1–67; Кузнецова А. М. Образ «другого»: образ полабско-балтийских славян в «Славянской хронике» Гельмольда. *Славяне и их соседи. Средние века – раннее новое время.* Вып. 9. Славяне и немцы 1000-летнее соседство: мирные связи и конфликты / ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1999. С. 83–88; Разумовская Л. В. Гельмольд и его «Славянская хроника». *Адам Бременскій, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекскій. Славянские хроники.* Москва: СПСЛ Русская панорама, 2011. С. 508–521. До аналізу більшості згаданих вище західноєвропейських наративів під призмою вивчення історії Слов’янського Полаб’я звертався український дослідник Микола Рудь (див.: Рудь М. О. Германські наративні джерела VIII–XII ст. та їх роль у реконструкції історичного минулого полабсько-прибалтійських слов’ян. *Вісник Київського університету. Історія.* 2002. Вип. 59–60. С. 61–64).

²⁶⁴ На тлі великої кількості досліджень, присвячених вивченню тексту “Баварського географа” насамперед слід згадати об’ємні і дуже змістовні статті Леонтія Войтовича: Войтович Л. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Галицько-волинські етюди.* Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 47–72; Войтович Л. «Баварський географ»: попитки етнолокалізації населення Центрально-Восточної Європи в IX ст. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.* 2016. Вып. 8. С. 16–51. у цих працях наведена також уся попередня наукова література з цього питання.

²⁶⁵ Серед дослідників зі слов’яномовних країн це джерело найбільш ґрунтовно проаналізував Любомир Гавлік (див.: Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / red. J. Eisner. Díl 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. S. 53–85).

урахуванням нової хронології пам'яток, усталеної у 1990-х–2000-х рр.

1.3. Методологічні основи дослідження

Дисертаційне дослідження проведене з дотримання принципів історизму та есенціалізму. Теоретичне підґрунтя роботи складає концепт дружинної держави та модель її формування в умовах вождівської організації суспільства. Поняттям *вождівство* означено форму суспільної організації, за якої внутрішні відносини у спільноті людей регулюються на основі норм “традиційного” (тобто не кодифікованого) права, джерелом останнього виступає звичай чи абсолютний консенсус усіх членів даної спільноти, а мірилом – слово її очільника – “носія” правових норм, котрий, не володіючи апаратом примусу і не маючи можливостей делегувати свої повноваження, реалізує владу персонально, спираючись на силу інституційного та особистого авторитету.

Збережені до сьогодні староірландські правові трактати засвідчують достатньо великий обсяг типового звичаєвого законодавства, через що уся сукупність його змісту залишалася практично недоступною для загалу суспільства. За відсутності писемної традиції з цього випливала необхідність існування особи, котра знала право напам'ять. Вочевидь, це вимагало навчання з дуже раннього віку, що, в свою чергу, попри виборний характер вождівської влади, зумовлювало її збереження в межах одного роду. Наприклад, у ранньосередньовічній Ірландії локальним племінним королем (“*ri tuaithe*”) міг бути обраний лише той, чий батько, дід або прадід коли-небудь володів королівськими повноваженнями²⁶⁶. При цьому Даїбгі о Кройнін говорить про вірогідну тяглисть між суддівською та королівською функцією, позаяк відповідно до одного з дуже ранніх староірландських правових трактатів “необхідно, щоб король мав суддю, або, щоб сам був суддею”²⁶⁷.

Вказівку на існування вождівського устрою у ранньосередньовічних слов'ян містить “Історія Швабів” домініканського монаха Фелікса Фабрі (додаток Ж). З

²⁶⁶ Ó Cróinín D. *Irlandia średniowieczna (400–1200) / przekł. i red. nauk. Judyta Szaciłło*. Warszawa: WUW, 2010. S. 155.

²⁶⁷ *Ibid.* S. 113.

розповіді Гельмольда відомо, що в землі ободритських вагрів у XII ст. князь Прибислав спільно з язичницьким жерцем головував на щотижневих судових засіданнях²⁶⁸, а родова шляхта Помор'я, на думку Єжи Валаховича і Володимира Прохазки, впродовж тривалого часу зберігала первинні судові юрисдикції²⁶⁹.

Принципи забезпечення матеріальної основи функціонування вождівської інституції добре простежується на прикладі староірландських правових матеріалів. Новообраний володар тут відразу отримував від свого народу земельний наділ (т. зв. “*cumal senorba*”), що становив сукупність земельних ділянок від членів кожного роду (“*geilfine*”) і мав уможливити реалізацію “королівської” влади²⁷⁰. Аналогом давньоірландського “*cumal senorba*”, вочевидь, був полабослов'янський “гостинець”, існування якого на землях залабських древ'ян зафіксовано у пізніших німецьких джерелах. Так, зокрема, за словами З. Черніловського, старости слов'янських сіл, що існували у Люнебурзькому краї до кінця XVIII ст., окрім звичайного земельного наділу, що належав їм як членам громади, володіли також “гостинцями” – додатковими земельними ділянками, що надавались їм громадою за виконання покладених на них обов'язків²⁷¹.

За підрахунками Роберта Карнейро, просте вождівство найчастіше охоплює близько десятка сіл²⁷². Кілька таких вождівств могли утворювати *складене вождівство* – стабільну структуру з централізованим управлінням і спадковою ієрархією статусів, аристократичним етосом, але без формального і узаконеного апарату примусу²⁷³. З розвитком господарства доходи від “гостинців” складених вождів створювали умови для формування невеликих військових *дружин* – груп професійних воїнів, що перебували на повному утриманні свого очільника²⁷⁴ –

²⁶⁸ Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 159.

²⁶⁹ Procházka V. Sněmovnictví a soudnictví polabsko-pobaltských Slovanů... S.118–119.

²⁷⁰ Ó Cróinín D. Irlandia średniowieczna (400–1200)... S. 105.

²⁷¹ Черніловський З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян... С. 50.

²⁷² Carneiro R. Process vs. Stages: A False Dichotomy in Tracing the Rise of the State. *Alternatives of Social Evolution: Second edition* / Ed. by Nikolay Kradin, Andrey Korotayev, Dmitri Bondarenko. Vladivostok: Far Eastern Branch of the Russian Academy of Sciences, 2000. P. 89.

²⁷³ Service E. *Origins of the State and Civilization. The Process of Cultural Evolution*. New York: W. W. Norton & Company, 1975. P. 16; Войтович Л. Дискусія про ранню державу... С. 8–9.

²⁷⁴ Докладніше про дружину у західнослов'янських князівствах див.: Waceba R. *Dryżyna książęca w systemie ustrojowym państwa obodrzyckiego (IX–XII wiek). Wojna–Wojsko–Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki: studia i materiały* / red. A. Aksamitowski, P. Chrobak, R. Galaj-Dempniak, D. Okoń, A. Smoliński, H. Walczak, A. Wojtaszak. Szczecin, 2017. T. 2. S. 305, 312.

*другтіназа*²⁷⁵ – і були пов’язані з ним присягою особистої вірності. На цьому етапі військове зіткнення двох складених вождівств могло завершитись узалежненням одного очільника іншим. Переможець отримував частку доходів переможеного, яку міг легко конвертувати у нових дружинників. В результаті військова потуга зростала, що дозволяло підкорювати все нові й нові спільноти. Відносини влади та залежності, що випливали з військової переваги одного очільника над іншим, виходили далеко за межі вождівських інститутів, а сформоване в описаний спосіб утворення мало вже ранньодержавний характер.

В іншому випадку військово-політичні, економічні чи екологічні причини могли спонукати складених вождів добровільно об’єднатися і делегувати частину своїх доходів і повноважень одному з-поміж них задля вирішення критичних проблем чи отримання вигоди. Тяглість інституції *другтіназа* від інституції вождя могла бути й відсутньою, особливо якщо дружина разом зі своїм очільником мала зовнішнє походження і була сформована спеціально під завоювання. Виникнення чи ліквідація ранньодержавного утворення могли бути ініційовані політикою держави-сусіда. Навіть тимчасове посилення могутності одного зі складених вождів за рахунок підтримки іноземних військових формувань відкривало можливість для встановлення верховенства над множиною інших складених вождів і, за рахунок цього, розбудови власної князівської дружини до рівня, який міг забезпечити самодостатнє існування новоствореної дружинної держави. З іншого боку, загибель великої частини дружинників на війні могла призвести до дезінтеграції ранньодержавного утворення і його розпаду на конституючі елементи: складені і прості вождівства чи дружинні державки менших розмірів. При цьому соціально-економічну стратифікацію населення складно вважати неодмінною умовою державотворних процесів, адже об’єктом оподаткування могли бути цілі громади, вождівства чи, навіть, складені вождівства.

Допоки управління верховного князя над підкореними очільниками і територіями у військовій та адміністративній сферах спиралося, головню, на

²⁷⁵ Через багатозначність слов’янського терміну “восвода”, що у західник слов’ян первинно окреслював якраз очільника військової дружини, тут і далі у дисертації вживається його германно-скандинавський відповідник – поняття “*другтіназ*”.

дружину, доцільним є говорити про *державу дружинного типу*. У дисертаційному дослідженні запропоновано виділяти *гетерархічні* та *ієрархічні дружинні держави*. У першому випадку влада верховного володаря обмежувалася лише до гегемонії: залежні очільники були зобов'язані підтримувати його зовнішню політику (насамперед, надавати військову допомогу) і, ймовірно, сплачувати регулярну данину. В усьому ж іншому зберігалася гетерархічна система: всередині своїх етно-потестарних утворень залежні князі зберігали повну внутрішню автономію, а характер їхньої влади був приблизно таким, що й характер влади верховного князя всередині рідного складеного вождівства.

Для *ієрархічної дружинної держави* властива більш централізована політична система. Процес ієрархізації передбачав повне чи часткове усунення інституції залежних складених вождів і передачу їхніх повноважень призначуваним особам. Відносно рівномірне поширення великокнязівської влади на усій території державного утворення забезпечувала мережа локальних осередків центральної влади (на зразок руських погостів), які слугували місцями попереднього збору данини і форпостами, з яких здійснювалося управління відповідними територіальними округами.

Терміном “*князь*” у пропонованій роботі окреслено відносно широке коло владних осіб різного рівня. Такий принцип використання цього поняття добре передає його первинне лексичне значення на Полаб'ї, де, за словами Канута Лаварда, звертання “*кнесе*” вживалося синонімічно до “*пане*”²⁷⁶ і, водночас, дозволяє враховувати тривалу еволюцію його змісту від окреслення очільника громади²⁷⁷ до титулу володаря державного утворення. За таких умов у дисертації виникла необхідність виокремлення термінів “*князь-суддя*” і “*князь-другтіназ*”. Першим означено полабослов'янських вождів і складених вождів, другим – очільників ранніх держав.

Отже, вождівство очолює князь-суддя, а безпосереднім виконавцем його

²⁷⁶ Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164... S.192.

²⁷⁷ Таке значення до сьогодні збереглося у більшості південнослов'янських народів і, що прикметно, у лужичан (див.: *Boroń P. Kniaziowie, królowie, carowie... : tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010. S. 57; Sieniawski K. Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski... S. 362).*

волі є загал суспільства. Натомість дружинну державу створює князь-другтіназ шляхом узалежнення князів-суддів чи інших князів-другтіназів (гетерархічна дружинна держава), або безпосереднього підпорядкування їхніх територій, принаймні, на рівні складених вождівств (ієрархічна дружинна держава). Князь-другтіназ нерідко був, водночас, і князем-суддею у рідному вождівстві, проте саме дружина відігравала ключову роль у забезпеченні його влади над загалом території.

Ідентифікація та типологізація ранньодержавних утворень у Слов'янському Полаб'ї вимагала розробки низки спеціальних методів. В основу розмежування додержавних та ранньодержавних організацій було покладено напрацювання соціальної та політичної антропології, зокрема, дослідження Чарльза Спенсера, котрий виходячи зі співставлення теоретичних міркувань з множиною емпіричних прикладів достатньо чітко окреслив максимальні територіальні обмеження для одної вождівської організації: за його підрахунками розміри етно-потестарного утворення такого типу не мали перевищувати 56 км у діаметрі чи 2463 км² у площі загальної поверхні²⁷⁸. Окрім цього, загальноприйнятим стосовно суспільств, населення яких вело осілий спосіб життя, у класичній теорії соціальної еволюції залишається положення про те, що функціонування вождівського устрою можливе лише в межах двох рівнів управлінської ієрархії, а поява над ними третього рівня засвідчує виникнення ранньої держави²⁷⁹. Виходячи з цього, ідентифікацію ранніх держав на Полаб'ї здійснено шляхом пошуку писемних свідчень про політичні утворення полабських слов'ян у західноєвропейських джерелах аналізованого періоду, локалізації цих утворень (включно з визначенням територіальних меж поширення влади їхніх очільників) та дослідження їхньої внутрішньої структури.

Типологізацію ранньодержавних утворень полабських слов'ян проведено на основі аналізу оборонних ландшафтів і титулатури слов'янських правителів в офіційних хроніках Франкської держави. Методика виявлення ієрархічної

²⁷⁸ Spencer Ch. On the Tempo and Mode of State Formation: Neoevolutionism Reconsidered. *Journal of Anthropological Archaeology*. 1990. Vol. 9, № 1. P. 7.

²⁷⁹ Rise and fall of political complexity in island South-East Asia and the Pacific... P. 168.

системи влади на археологічному та писемному матеріалі передбачала його дослідження на предмет наявності індикаторів існування мережі великокнязівських військово-адміністративних центрів на усій території князівства. В ході дослідження було з'ясовано, що такими індикаторами можна вважати малі городища, призначені для перманентного використання невеликою групою професійних воїнів, а також вживання авторами латиномовних франкських наративів терміну “castella” стосовно слов'янських укріплень на схід від Ельби і Заале. Другою важливою ознакою ієрархізації влади у ранньодержавному утворенні Слов'янського Полаб'я розглядалось означення тутешнього князя королівським титулом у текстах придворних хроністів Каролінгів – “Анналах королівства франків” і т. зв. “Ейнгардових анналах”, а також у їхньому продовженні – Фульдських та Бертинських анналах.

Таким чином, політичні утворення Полаб'я досліджуваного періоду запропоновано типологізувати як гетерархічні дружинні держави за наявності території, що перевищує максимальні розміри вождівської організації (1), одного верховного очільника і не менше трьох рівнів управлінської ієрархії (2), відсутності ознак існування ієрархічної дружинної держави (3). До останніх віднесено наявність мережі великокнязівських військово-адміністративних осередків (“castella”), розміщених на усій території князівства (1) і використання стосовно слов'янських очільників титулу “rex” в офіційній анналістиці Франкської держави (2).

У процесі підготовки дисертаційної праці була використана й низка загальнонаукових та спеціальнонаукових *методів*. Реалізацію базових завдань уможливило поєднання *структурно-функціонального* методу з *діахронним*. Зокрема, політичні інститути, що функціонували в князівствах Слов'янського Полаб'я досліджуваного періоду, розглянуті як взаємопов'язані складові єдиної динамічної системи, яка з плином часу, через появу нових і відхід на дальший план старих елементів чи зміну їхнього функціонального наповнення, зазнавала трансформацій. Співвіднесення аналізованих політичних систем з конкретними формами політичного устрою стало можливим завдяки застосуванню

типологічного методу. Не менш важливу роль у ході дослідження відіграв метод *абстрагування*, насамперед – абстрагування з допомогою ідеалізації, що дозволило спершу на підставі вже наявних наукових праць сконструювати в уяві ідеальну модель дружинної держави, визначити її ключові риси, відтак проекзаменувати доступний джерельний матеріал на предмет їхньої наявності, а тоді, повернувшись від емпіричного до теоретичного зробити висновки щодо характеру функціонування цієї моделі на Полаб'ї. Аналіз окремих явищ та процесів внутрішньополітичного розвитку подекуди супроводжувався проведенням аналогій, що обумовило використання *порівняльного* методу. Повсюдний характер має застосування *генетичного* методу, з допомогою якого розкрито процес зародження і розвитку ранніх держав на землях білих сербів, південних велетів та ободритів. Дослідження етно-культурних процесів VII–VIII ст. пролило світло на етнічні поділи Полаб'я у наступні століття. В ході вивчення історіографії та роботи з джерелами широко застосовувались методи *аналізу* і *синтезу*. Доведення запропонованих у висновках положень було б неможливим також без використання *індуктивного* та *історичного* методів.

РОЗДІЛ 2

ЕТНОКУЛЬТУРНА СТРУКТУРА СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОЛАБ'Я У VII–X СТ.

2.1. Полабослов'янські “племена” і їх локалізація

Територіальні поділи Полаб'я були вперше задокументовані у тексті т. зв. “Баварського географа”²⁸⁰, датованого більшістю дослідників на IX ст.²⁸¹ Серед поданого у джерелі переліку слов'янських областей на північ від Дунаю співставлення з іншими писемними джерелами дозволяє локалізувати на теренах Полаб'я етнополітоніми “Nortabtrezi”, “Uilci”, “Linaa”, “Bethenici”, “Smeldingon”, “Morizani”, “Nehfeldi”, “Sorbi”, “Talaminzi” (з першої частини документу, де описано безпосередніх сусідів Франкських земель, від данського кордону до Дунаю)²⁸² та “Lunsizi”, “Milzane” і “Besunzane” (згадані наприкінці джерела)²⁸³.

Ідентифікація “*Nortabtrezi*” з перманентно згадуваними у західноєвропейських наративах від 80-х рр. VIII ст. ободритами²⁸⁴ є доволі однозначною. Часточка “Nort...”, як вважали Антон Кралічек, Генрик Ловм'янський²⁸⁵, Зигмунт Суловський²⁸⁶ і Гинек Булін²⁸⁷, з'явилася перед назвою

²⁸⁰ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Опис градів і земель на північ від Дунаю). *Войтович Л. Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2011. С. 49–52.

²⁸¹ Войтович Л. “Баварський географ”: спроба етнологізації населення Центрально-Східної Європи... С. 47–48.

²⁸² Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... С. 49–50.

²⁸³ Ibid. С. 52.

²⁸⁴ В інших джерелах зустрічаються також форми “Abotriti”, “Abodriti”, “Abotridi”, “Apdrede”, “Afdrede”, “Abrotidi”, “Abatareni”, “Apotriti”, “Apoditri”, “Obodriti”, “Obotriti” (див.: Szafarzyk P. *Słowiańskie starożytności / posłowiami opatrzyli Tadeusz Lewaszkiewicz i Jerzy Strzelczyk; tł. ze słow. H. N. Wońkowski. Poznań: Wyd. PTPN, 2003. S. 712*). Етимологія слова залишається дискусійною. Павел Шафарик, вважаючи цю назву викривленням патронімічного етноніму “бодричі”, розглядав його, як похідний від імені *Бодрь* (див.: Ibid. S. 712). Любор Нідерле виводив слово “ободрити” від імені *Ободрь* (див.: Нідерле Л. *Славянские древности / пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хозанова; ред. А. Л. Монгайта; предисловие П. Н. Третьякова. Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. С. 114*). До версії патронімічного походження схилявся також Макс Васмер (див.: Vasmer M. *Der Name der Obodriten. Zeitschrift für slavische Philologie*. 1939. Т. 16. S. 362). На думку Тадеуша Лер-Сплавінського, котрий в цьому аспекті розвинув погляди Йоахіма Лелевеля, Александра Брюкнера і Вітольда Ташицького, зазначений етнополітонім складався з двох частин: “ob” і “odr”, означаючи первинно народ, що “мешкає над Одером” (див.: Lehr-Splawinski T. *Obodriti-Obodrzyce. Rozprawy i szkice z dziejów kultury słowian. Warszawa: PAX, 1954. S. 95*; Brückner A. *Słowianie i Niemcy. Biblioteka Warszawska. Т. 1. Warszawa, 1900. S. 207*). Зустрічаються в науковій літературі й інші версії топографічного походження назви, наприклад, від окреслення людей, що живуть “над водою”, або “серед боліт”, як це пропонував Миколай Рудницький (див.: Strzelczyk J. *O Obodrzycach i książce o nich... S. 30*; Leciejewicz L. *Główne problemy dziejów obodrzyckich... S. 170*).

²⁸⁵ Łowmiański H. *O pochodzeniu Geografa bawarskiego. Roczniki Historyczne. 1951/1952. R. 20. S. 18.*

²⁸⁶ Sułowski Z. *Bethenici et Smeldingon. Przyczynek do krytyki Geografa Bawarskiego. Studia Historica w 35-lecie pracy nauk. Henryka Łowmiańskiego. –Warszawa: PWN, 1958. S. 50.*

²⁸⁷ Bulín H. Podunajští „Abodriti“. Příspěvek k dějinám podunajských Slovanů v 9. století. *Slovanské historické studie*.

“Abtrezi” лише в ході створення другої редакції “Баварського географа”, а її поява була зумовлена потребою відрізнити вже присутніх у тексті (північних) ободритів від щойно внесених у доповнену редакцію документу остерабтрезів (“Osterabtrezi”) – східних ободритів²⁸⁸.

Позаяк під 808 р. “Аннали королівства франків”, як, зрештою і німецькі хроніки X–XI ст.²⁸⁹, засвідчують існування двох частин Ободритського князівства (“Abodritorum duas partes”)²⁹⁰, а у 823 р., згадуючи про фатальну для князя Люба велето-ободритську війну, автор цього ж джерела вживає термін “orientalibus Abodritis”²⁹¹ (східні ободрити), Станіслав Закревський, ототожнив з останніми остерабтрезів “Баварського географа” і запропонував локалізувати їх у Полаб’ї²⁹². Osterabtrezi мали б у такому випадку бути східним (пізніші варни і властиві ободрити), а Nordabtrezi – лише західним (пізніші вагри і полаби) відламом полабських ободритів. Пізніше цю точку зору підтримали також Станіслав Арнольд²⁹³, Освальд Бальцер²⁹⁴ і Адам Турашевич²⁹⁵. І все ж, більшість дослідників, серед яких Павел Шафарик²⁹⁶, Вольфганг Фрітце²⁹⁷, Генрик Ловм’янський²⁹⁸, Гинек Булін²⁹⁹, Зигмунт Суловський³⁰⁰, Лех Лецієвич³⁰¹ і Ришард Марціняк³⁰² схилилися до локалізації остерабтрезів на Середньому Дунаї, біля гирла Тиси і Тімішу, з ядром у пізнішому Банаті³⁰³, ідентифікуючи їх з ободритами, “qui vulgo Praedenecenti vocantur...”³⁰⁴, що у 824 р. просили в

1960. Т. 3. S. 36.

²⁸⁸ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... С. 51.

²⁸⁹ Arnold S. W sprawie ustroju plemiennego na ziemiach polskich. *Slavia Occidentalis*. 1928. Т. 7. S. 345–346.

²⁹⁰ Annales regni Francorum inde ab A. 741. usque ad A. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores / post editorem G. H. Perzil; recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1895. P. 125.

²⁹¹ Ibid. P. 160.

²⁹² Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli tzw. Geograf bawarski. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, 1917. S. 33.

²⁹³ Arnold S. W sprawie ustroju plemiennego na ziemiach polskich. *Slavia Occidentalis*. 1928. Т. 7. S. 345.

²⁹⁴ Balzer O. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej... S. 32, 40–41.

²⁹⁵ Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164... S. 29–30.

²⁹⁶ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 712.

²⁹⁷ Fritze W. Die Datierung des Geographen Bavarus und die Stammesverfassung der Abotriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1952. Т. 21. S. 328.

²⁹⁸ Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki Historyczne*. 1951/1952. R. 20. S. 24–25.

²⁹⁹ Bulín H. Podunajští „Abodriti“. Příspěvek k dějinám podunajských Slovanů v 9. století... S. 35.

³⁰⁰ Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon. Przyczynek do krytyki Geografa Bawarskiego... S. 50.

³⁰¹ Leciejewicz L. Główne problemy dziejów obodryckich... S. 170.

³⁰² Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku... S. 498.

³⁰³ Bulín H. Podunajští „Abodriti“. Příspěvek k dějinám podunajských Slovanů v 9. století... S. 31–32.

³⁰⁴ Коротку історію цього слов’янського народу дослідив Г. Булін (див.: Bulín H. Podunajští „Abodriti“... S. 5–44).

імператора Людовіка Благочестивого допомоги проти болгарів³⁰⁵.

Дискусії точилися також навколо внутрішньої структури теренів полабських ободритів у досліджуваний період. Пізніші джерела, на зразок хронік Адама Бременського (сер. XI ст.)³⁰⁶ та Гельмольда (сер. XII ст.)³⁰⁷ дають змогу простежити поділ ободритського князівства на окремі землі: *вагрів* [Waigri, Wagri, Wagin, Wagrii, Waari³⁰⁸], полабів [Polabingi, Polabi³⁰⁹], властивих ободритів та варнів [Warnabi, Warnahi, Warnavi, Warnabi³¹⁰]. Перша з-поміж перелічених, з осередком у Старграді-Ольденбурзі³¹¹, знаходилася на теренах пізнішої Східної Гольштинії, простягаючись до Кільської затоки і о. Фемарн (Fehmarn) на півночі, Мекленбурзької затоки на сході та р. Травни (Trave) на півдні³¹². Західний кордон Вагрії проходив вздовж Саксонського лімесу, від р. Сюдер-Бесте (Süder-Beste), лісом до верхів'їв р. Травни, а тоді до околиці поселення Блунк (Blunk) і через Гріммельсберг (Grimmelsberg), Борнгьовд (Bornhöved) і Кюгренер Ауе-Швентіне (Kührener Aue-Schwentine), вздовж нижньої течії р. Свентани (Schwentine) до Кільської бухти³¹³. По інший бік р. Травни, між Балтійським морем, витоками р. Білле (Bille) і Нижньою Ельбою, у напрямку р. Суде (Sude) розкинулася земля *полабів*, центром якої згодом став Ратцебург³¹⁴ (Рацьонж³¹⁵?) Далі на схід, між Верхньою Суде, Верхньою Ельдою (Elde), р. Варнавою (Warnow) і Балтійським морем знаходилася земля *властивих ободритів*, відомих також як ререги, зі

³⁰⁵ Annales regni Francorum... P. 165–166.

³⁰⁶ Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum / herausgegeben von Bernhard Schmeidler. MGH. SS. rer. Germ. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1917., 162; Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники / пер. с лат. И. В. Дьяконова, Л. В. Разумовской, редактор-составитель И. А. Настенко. Москва: СПСЛ, Русская панорама, 2011. С. 40.

³⁰⁷ Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 8–9.

³⁰⁸ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 713.

³⁰⁹ Ibid. S. 713.

³¹⁰ Ibid. S. 715.

³¹¹ Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 76; Annalista Saxo... P. 176.

³¹² Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 9; Нидерле Л. Славянские древности... С. 114; Павинский А. Полабские славяне в борьбу с немцами... С. 20; Sokołowski W. Wagrowie. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*... S. 232–233.

³¹³ Ibid. S. 231–232.

³¹⁴ Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 8–9; Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 77; Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego... S. 504; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 713; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe: Studien auf der Grundlage archäologischen Materials. Berlin: Akademie-Verlag, 1968. S. 19; Санчук Г. Е. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 206.

³¹⁵ Nalepa J. Pierwotne brzmienie nazw Meklemburga i Ratzeburga (Mechlin i Raciąż?). *Przegląd Zachodni*. 1953. T. 9, № 9/10. S. 275.

столицею у Мекленбурзі (Веліграді / Мехліні?)³¹⁶. Поруч з ними, між верхів'ями р. Варнави, Верхньою Ельдою та верхів'ями р. Мільдениці (Mildenitz) й далі на північний схід, в басейні р. Мільдениці, розселилися *варни*³¹⁷.

Порівняно пізня поява вагрів, варнів і полабів у писемних джерелах (вагрів вперше згадує у II третині X ст. Відукінд Корвейський³¹⁸, а згодом, на початку XI ст. – Тітмар Мерзебурзький³¹⁹, перші згадки про варнів і полабів відносяться лише до XI–XII ст., коли ці назви потрапили на сторінки хронік Адама Бременського³²⁰, Саксонського анналіста³²¹ і Гельмольда³²²) стала підставою для заперечення частиною дослідників формування відповідних їм територіальних одиниць перед IX ст.³²³ Вольфганг Фрітце, зокрема, вважав появу 4-х ободритських племен наслідком поділу первинно однорідної землі, здійсненого Людовіком Німецьким у 844 р.³²⁴ Ця теза була, проте, критикована Ришардом Марціняком, котрий небезпідставно наголошував на існуванні міжплемінних лісів і пусток, що широким пасмом розділяли землі ободритів та полабів і варнів³²⁵ вже у перші століття після заселення цих теренів слов'янами³²⁶, як на важливому аргументі на користь ранньослов'янської генези відомих за пізнішими джерелами

³¹⁶ Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 8; Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 76–77; Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego... S. 504; Nalepa J. Pierwotne brzmienie nazw Meklemburga i Ratzeburga (Mechlin i Raciąż?)... S. 266, 272.

³¹⁷ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 20; Павинский А. Полабские славяне в борьбу с немцами... С. 20; Санчук Г. Е. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 206; Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego... S. 504; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 715.

³¹⁸ Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres / post G. Waitz et K. A. Kehr; recognovit P. Hirsch. *MGH. SS. rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1935. P. 142.

³¹⁹ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon / hrsg. von R. Holtzmann. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series. T. 9. Berolini: Apud Weidmannos*, 1935. P. 498.

³²⁰ Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 76–77, 162.

³²¹ У хроніці Саксонського анналіста обидві назви, поряд з ваграми і ободритами-ререгами, згадані в контексті подій 952 р. (див.: *Annalista Saxo*... P. 177), однак, саме джерело було створене лише в XII ст., а його автор, ймовірно, користав з хроніки Адама Бременського і оперував поданою у ній етноплемінною картиною.

³²² Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 8–9.

³²³ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku... S. 502.

³²⁴ Fritze W. Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung... S. 147–148.

³²⁵ Травненський ліс (Travena silva) – між ваграми і полабами; Торновецькі і Ключські ліси, болота вздовж річки Степениці (Stepenitz) і Верхньої Суде (Sude) – між полабами і властивими ободритами (див.: Skalová H. *Místopisná mapa území Obodriců a Luticů se slovanskou nomenklaturou. Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / red. J. Eisner. Díl 3. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1960. S. 314; Sokołowski W. *Wagrowie*... S. 233).

³²⁶ Gringmuth-Dallmer E. Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft auf dem Territorium der DDR unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgebiete. Berlin: Akademie Verlag, 1983. Karte 17. Die slawischen Siedlungsgebiete westlich von Oder und Neisse; Die Slawen in Deutschland... S. 55.

ободритських “племінних” територій³²⁷.

На південь від властивих ободритів³²⁸ і варнів, між Ельдою³²⁹, Середньою Ельбою і долиною р. Стопниці (Stepenitz)³³⁰, над р. Ленчною (Löcknitz)³³¹ розселилися *лінони* (глиняни^{332?}) [“Linaa”³³³], котрі перманентно потрапляли на сторінки західноєвропейських анналів і хронік від 808 р. до XII ст.³³⁴ У 808 і 811 р. проти цього племені воювало франкське військо, очолюване Карлом Юним³³⁵. Впродовж наступних десятиліть лінони, очевидно, зберігали незалежність (автори Бертинських³³⁶ і Фульдських³³⁷ анналів розглядають їх, як окрему політичну одиницю), що й знайшло відображення у “Баварському географі”. В середині XI ст. їхні землі входили до складу Ободритського князівства Готшалка³³⁸. Політичним осередком лінонів, скоріш за все, було городище Ленцен-“Нойхаус” (Lenzen-“Neuehaus”), ймовірно, тотожне Відукіндовому³³⁹ і Тітмаревому³⁴⁰ Лункіні [Lunkini / Lunzini]³⁴¹, а згодом, від 50-х рр. X ст. – розташований неподалік град на замковій горі (Burgberg) у Леонтії-Ленцені³⁴².

Локалізація *смельдінгів* [“Smeldingon”, Smeldingi³⁴³] і *бетеничів* [“Bethenici”,

³²⁷ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku... S. 502–503.

³²⁸ Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 77.

³²⁹ Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon. Przyczynek do krytyki Geografa Bawarskiego... S. 53.

³³⁰ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 713.

³³¹ Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. T. 3. Warszawa: PWN, 1967. S. 216; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 21.

³³² Зазначений етнонім, здебільшого, зустрічається у формах: “Linones”, “Linaí”, “Lingones”, “Linguones”, проте, в окремих списках “Анналів Ейнгарда” (див.: Annales Alamannici. *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimo*. T. 1 / ed. Georgius Heinticus Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 195), також – “Hiliones”(гілінони) ← глиняни (див.: Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 714).

³³³ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... C. 50.

³³⁴ Annales regni Francorum... P. 125; Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 73.

³³⁵ Annales regni Francorum... P. 125, 135; Chronicon Moissiacense. *MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 280–313; Biermann F., Goßler N. Między przyjaźnią a wrogością. Linianie i ich sąsiedzi w wiekach średnich... S. 34.

³³⁶ Annales Bertiniani / recensuit G. Waitz. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. P. 22.*

³³⁷ Annales Fuldenses [sive Annales Regni Francorum Orientalis ab Einhardo, Ruodolfo, Meginhando, Fuldensibus Sehgenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscriptum continuationibus ratisbonensi et altahensibus] / post ed. G. H. Pertz; recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. P. 49.*

³³⁸ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse... S. 21; Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 193; Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 46.

³³⁹ Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 52.

³⁴⁰ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 17.

³⁴¹ Willroth K.-H. New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region. *Archaeologia Polona*. 2010. T. 48, № 2015. S. 191–192.

³⁴² Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 46; Biermann F., Goßler N. Między przyjaźnią a wrogością. Linianie... S. 53, 55.

³⁴³ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 713.

Bethenzr, Bechelenzi³⁴⁴] є непевною. Автор “Баварського географа” згадує про них разом з моричанами, зазначаючи, що землі цих племен лежать недалеко від лінонів³⁴⁵. Оскільки кількість жуп подана лише після моричан, Зигмунт Суловський вважав запис про битеничів і смельдінгів пізнішою вставкою, до якої мали відноситися й слова про сусідство з лінонами³⁴⁶. Підпорядкування смельдінгів ободритським князем Дразком (809 р.)³⁴⁷ без попереднього узалежнення лінонів і бетеничів, на думку польського історика, вказує на проживання перших поблизу земель ободритів³⁴⁸. Вірогідною в цьому контексті виглядає підтримувана більшістю дослідників локалізація смельдінгів на правому березі р. Ельди і вздовж Середньої Рьогніц (Rögnitz)³⁴⁹, де розташована також місцевість Конов (Conow), співзвучна за назвою зі згаданим у “Хроніці Муассака” осередком смельдінгів “Semeldinc-Connoburg”³⁵⁰.

Щодо бетеничів, то Павел Шафарик вважав, що в цьому випадку до тексту джерел могла помилково потрапити назва соціальної групи – професійних воїнів, тотожна соціоніму “ветеничі”³⁵¹ [Vethenici], зафіксованому на колишніх землях гломачів-далеминців під 1002 р.³⁵² Припущення видатного славіста виглядає цілком правдоподібним, однак, лише щодо генези самої назви. Малоімовірно, натомість, щоб “Хроніка Муассака” під 811 р. згадувала про похід на бетеничів (“Bethenzr”)³⁵³, якби зазначена назва не перетворилася до цього часу на окреслення конкретної територіально-політичної одиниці. Вільгельм Богуславський розміщував її на околицях пізнішого м. Бойценбург (Boitzenburg) над Нижньою Ельбою³⁵⁴, Ришард Марціняк – між верхніми течіями р. Ельди і

³⁴⁴ Ibid. S. 714.

³⁴⁵ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... C. 50.

³⁴⁶ Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon... S. 53, 55.

³⁴⁷ Annales regni Francorum inde... P. 129; Chronicon Moissiacense... P. 309.

³⁴⁸ Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon... S. 52.

³⁴⁹ Skalová H. Místopisná mapa území Obodriců a Luticů... S. 112–113 (mapa); Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego... S. 504; Нидерле Л. Славянские древности... С. 114; Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodrzyców... S. 32; Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon... S. 53.

³⁵⁰ Chronicon Moissiacense... P. 309; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 36.

³⁵¹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 714.

³⁵² Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 230.

³⁵³ Chronicon Moissiacense... P. 309.

³⁵⁴ Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 37.

р. Стопниці³⁵⁵. Однак, ці терени у ранньослов'янський період були сильно залісненими³⁵⁶, тож земель бетеничів належало б шукати на південному сході від лінонів³⁵⁷, між р. Стопницею і басейном р. Доші (Dosse), зокрема, в басейні Верхньої та Середньої Картане (Karthane). Прикметно, що зовсім неподалік, над Нижньою Гаволою, фундаційний документ Гавелберзької єпархії посвідчує плем'я нелетичів³⁵⁸, котре, очевидно, мігрувало сюди з Південного Полаб'я³⁵⁹. Тож, якщо поширення соціоніму “ветничі” мало загальносербський характер, принесений до гирла р. Гаволи з півдня, він міг бути запозичений і битеничами, яких сусідні лехітські етнічні масиви (наприклад, лінони чи варни) назвали за невідомим їм окресленням професійних воїнів, сприймаючи назву елітної військової верстви за назву цілого народу.

Писемні згадки про смельдінгів і бетеничів обмежуються лише IX ст. Їхні назви відсутні у фундаційних документах Гавелберзької³⁶⁰ і Бранденбурзької³⁶¹ єпархій та в описі земель Старградської діоцезії Адама Бременського³⁶², котрі в сумі без прогалин відтворюють усю племінну картину Північного Полаб'я³⁶³, а отже, мали зникнути з етнополітичної карти регіону ще перед X–XI ст. На думку Вільгельма Богуславського та Любора Нідерле, обидва племені сформували пізніших полабів³⁶⁴. Про тотожність смолінців з полабами говорили також Станіслав Арнольд³⁶⁵, З. Суловський³⁶⁶ і П. Шафарик³⁶⁷. І все ж, якщо погодитись

³⁵⁵ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku... S. 504.

³⁵⁶ Gringmuth-Dallmer E. Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft... Karte 17. Die slawischen Siedlungsgebiete westlich von Oder und Neiße; Die Slawen in Deutschland... S. 55.

³⁵⁷ Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon... S. 53.

³⁵⁸ Diplomata Ottonis I. № 76, Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. Hannoverae, 1879–1884. P. 156.

³⁵⁹ Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-lużyckich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 126.

³⁶⁰ Diplomata Ottonis I. № 76... P. 156.

³⁶¹ Diplomata Ottonis I. № 105. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 189.

³⁶² Magistri Adam Bremensis. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*... P. 76–77; Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви... С. 40.

³⁶³ Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon... S. 55–56.

³⁶⁴ Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 36–37; Нидерле Л. Славянские древности... С. 114.

³⁶⁵ Arnold S. W sprawie ustroju plemiennego na ziemiach polskich. *Slavia Occidentalis*. 1928. T. 7. S. 347–348.

³⁶⁶ Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon... S. 56.

³⁶⁷ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 713.

з локалізацією смельдінгів між р. Ельдою і Середньою Рьогніц, більш переконливою виглядатиме гіпотеза Леха Лецієвича про пізнішу асиміляцію цього племені лінонами³⁶⁸. Значно важче прийняти аналогічний висновок польського дослідника стосовно бетеничів, адже у світлі запропонованої нами локалізації це плем'я мало бути ближчим до пізніших нелетичів-брежан з-над Нижньої Гаволи і згодом вже могло бути охоплене їхньою назвою, як це припускав З. Суловський³⁶⁹.

Етно-територіальні утворення східної частини Північного Полаб'я, аж до Нижнього Одеру на сході, прийнято відносити до племен велетської групи. Етнонім “велети” [Welatabi, Uelatabi], за Ейнгардом, був самоназвою народу, відомого франкам, як “вільці” [Wiltzi, Uuilzi]³⁷⁰. Пізніше Адам Бременський ототожнив вільців [Wilzi] з лютичами [Leutici, Leuticii], зараховуючи до них 4 племені: хижан, черезп'ян, толенсів та редарів³⁷¹. *Хижани* [“Chizzini”³⁷², *Кусіні*³⁷³] замешкували терени над Нижньою Варнавою³⁷⁴, де пізніші джерела дозволяють локалізувати град Кессін (Kessin)³⁷⁵. Менш переконливими видаються спроби поширення їхніх земель до р. Ракси (Recknitz), р. Неболи (Nebel)³⁷⁶ і далі на схід, вздовж Балтійського побережжя, аж до о. Рюген (Rügen)³⁷⁷. Мапи культурних ландшафтів Е. Грінгмута-Дальмера³⁷⁸ і Й. Германна³⁷⁹ промовляють швидше за приналежністю цих теренів до ареалу *черезп'ян* [“Circipani”³⁸⁰, *Zcirizspani*, *Zerezepani*, *Zircipani*, *Circipene*³⁸¹], який охоплював також долину Середньої

³⁶⁸ Leciejewicz L. Główne problemy dziejów obodrzyckich... S. 173.

³⁶⁹ Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon... S. 56.

³⁷⁰ Annales qui dicuntur Einhardi / post editorem G. H. Perzil; recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae* : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. P. 85.

³⁷¹ Magistri Adam Bremensis. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*... P. 165.

³⁷² Ibid. P. 165.

³⁷³ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 707.

³⁷⁴ Łowmiański H. *Początki Polski*... T. 3... S. 219; Herrmann J. *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme*... S. 22–23.

³⁷⁵ *Annalista Saxo*... P. 568; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*... S. 160; Brüske W. *Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10.–12. Jahrhunderts*. Münster-Köln: Böhlau-verlag, 1955. S. 133.

³⁷⁶ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 707–708; Павинский А. Полабские славяне в борьбу... С. 20.

³⁷⁷ Sułowski Z. O syntezę dziejów Wioletów-Luciców. *Roczniki Historyczne*. 1958. T. 24. S. 129; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców... S. 160.

³⁷⁸ Gringmuth-Dallmer E. *Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft*... Karte 17.

³⁷⁹ *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße*... S. 55.

³⁸⁰ Magistri Adam Bremensis. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*... P. 165.

³⁸¹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 707.

Треболи (Trebel) і басейн Верхньої, Малої та Західної Пене (Peene), простягаючись до Кумеровського озера (Kummerower See) та Диміна (Demmin) на південному сході³⁸². Відсутність ближчого зв'язку між лінгвістичним матеріалом з о. Рюген і материкового побережжя, відділеного від нього вузькою протокою³⁸³, дає підстави вважати, що землі черезп'ян первинно включали й басейн р. Барте (Barthe), сягаючи на півночі Балтійського моря і Рюгенської затоки³⁸⁴. На правому березі Середньої Пене розпочиналася територія *толенсів* ["Tholosantes"³⁸⁵, Tolonseni, Tolensane, Tholenzi, Tolenci³⁸⁶], котрі розселилися вздовж басейну р. Толензи (Tolense) до однойменного озера (Tollenseesee)³⁸⁷.

Більш дискусійною є локалізація *редарів* ["Retheri"³⁸⁸, Riadzi, Riedere, Redarii, Redari, Rethari³⁸⁹]. Л. Квандт, В. Г. Бергер, Г.-Д. Шредер, В. Гьорнеманн і Ю. Спорс розміщували ядро їхніх володінь по обидва боки від Середньої і Нижньої Пене³⁹⁰. Звідти землі редарів мали б тягнутися на південь, в напрямку до Толензького озера, довгим клином врізаючись між ареали толенсів і укрян³⁹¹. Однак більша частина цієї території була колонізована лише у пізньослов'янський період³⁹², а тимчасове запустіння околиць Нижньої Пене у X ст³⁹³ не дозволило б редарям зберегти провідні позиції серед велетських племен і вести військові дії проти імперії і Мешка I (957–967 рр.)³⁹⁴. З огляду на це, більш реалістичною

³⁸² Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 139–140; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 707.

³⁸³ Lehr-Splawinski T. O narzeczach Słowian nadbałtyckich. Toruń : Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego, 1934. S. 23.

³⁸⁴ Нидерле Л. Славянские древности... С. 116; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców... S. 160; Spors J. Lokalizacja terytorium plemiennego Redarów na tle geografii plemienniej plemion północnopołabskich. *Studia nad wczesnośredniowiecznymi dziejami Pomorza Zachodniego. XII – pierwsza połowa XIII wieku. Studium pierwsze*. Słupsk: Stowarzyszenie społeczno-kulturalne „Pobrzeże” w Słupsku, 1988. S. 14. Натомість, на думку Вольфганга Брюске, у X–XII ст. ці терени були заселені руянами (див.: Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 189).

³⁸⁵ Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 165.

³⁸⁶ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 708.

³⁸⁷ Ibid. S. 708; Нидерле Л. Славянские древности... С. 115; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców... S. 160; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 26.

³⁸⁸ Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 165.

³⁸⁹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 708.

³⁹⁰ Spors J. Lokalizacja terytorium plemiennego Redarów na tle geografii plemienniej plemion północnopołabskich... S. 12–13, 15. У цій праці також докладніше про давнішу історіографію.

³⁹¹ Ibid. S. 40.

³⁹² Gringmuth-Dallmer E. Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft... Karte 17; Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße... S. 55.

³⁹³ Łosiński W. Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny Połabskiej w IX–X w. w świetle elementów analizy osadniczej. *Slavia Antiqua*. 1979. T. 26. S. 22, 24.

³⁹⁴ Szejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysięcy wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku. Warszawa:

выглядає підтримувана Любором Нідерле та Зигмунтом Суловським і дещо уточнена згодом Йоахімом Германном та Доротою Жолоньдзь локалізація редарів на південь від толенсів: в районі витоків р. Гаволи (Havel) і над Толенським озером³⁹⁵, від околиць Мірова (Mirow) на заході³⁹⁶ до Ліхеня (Lychen), Фельдбергу (Feldberg) і Фюрстенвердера (Fürstenwerder) на сході³⁹⁷. Така точка зору водночас пояснює відносно раннє включення редарів в орбіту інтересів Східно-Франкського королівства (Відукінд Корвейський повідомляє про їхнє підкорення під 929 р.³⁹⁸) на тлі відсутності будь-якої інформації про толенсів і черезп'ян до 955 р., коли їх вперше згадали Сан-Галленські аннали³⁹⁹. Адже будучи найбільш південним з-поміж 4-х лютицьких племен, редарі знаходилися б найближче до земель, завойованих наприкінці 920-х рр. Генріхом I Птахоловом.

Терени над Нижньою Пене і о. Узнам (Usedom) у VIII–IX ст., очевидно, належали до сфери впливу норманського⁴⁰⁰ емпорію у Менцліні. Теоретично, тут могло існувати окреме плем'я⁴⁰¹, яке О. Косманн назвав *ванзлами*⁴⁰². Натомість щодо XI–XII ст. ймовірно є колонізація цих земель сусідніми черезп'янами⁴⁰³ і толенсами.

Племінна структура земель, розташованих на південь і схід від розглянутих вище 4-х лютицьких племен, піддається реконструкції на підставі фундаційних документів Бранденбурзької (948 р.) і Гавелберзької єпархій. Перше джерело містить перелік десяти провінцій: "...Moraciani, Cieruisti, Ploni, Zpriauuani, Heueldun, Vuucri, Ria[ci]ani, Zamcici, Dassia, Lusici."⁴⁰⁴ Деякі з них відповідають племенам з переліку "Баварського географа": "Moraciani" – це, безумовно, вже

Instytut Wydawniczy ERICA. S. 232–234; Widajewicz J. Wichman. Poznań: PTPN, 1933. S. 34–36, 44–47, 100; Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 136.

³⁹⁵ Нідерле Л. Славянские древности... С. 115; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców... S. 161.

³⁹⁶ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... – S. 220.

³⁹⁷ Ibid.

³⁹⁸ Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 51–52.

³⁹⁹ Annales Sangallenses maiores. *MGH. SS.* T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae, 1826. P. 79.

⁴⁰⁰ *Biermann F.* Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 162–163; Stanisławski B. Jómswikingowie z Wolina-Jómsborga – studium archeologiczne przenikania kultury skandynawskiej na ziemię polskie. Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2013. S. 291.

⁴⁰¹ Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców... S. 161.

⁴⁰² Spors J. Lokalizacja terytorium plemiennego Redarów na tle geografii plemiennego plemion północnopółabskich... S. 12.

⁴⁰³ Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców... S. 160; Sułowski Z. O syntezę dziejów Wioletów-Luciców... S. 129.

⁴⁰⁴ *Diplomata Ottonis I.* № 105... P. 189.

згадані вище “Morizani”, “Heueldun” = “Hehfeldi”⁴⁰⁵, а “Lusici” тотожні з “Lunsizi”⁴⁰⁶. Укряни (“Vuucri” = “Ucrani”) і річани (“Ria[ci]ani” = “Riezani”) окреслюються згодом в документах Оттона I і Оттона II поняттям “natio”⁴⁰⁷, тобто, “плем’я”, що дозволяє за аналогією й інші бранденбурзькі провінції розглядати як віддзеркалення давніших слов’янських племінних утворень.

Розташована на правому березі р. Ельби, навпроти гирла р. Мульди (Mulde) та р. Заале (Saale) і над р. Нуте (Nuthe→Elbe), в районі сучасного м. Цербст (Zerbst), область *Сербище*⁴⁰⁸ [“Cieruisti”, Zerbiste, Cervisti, Cherevist⁴⁰⁹] була, очевидно, частиною згаданого у “Баварському географі” “regio, que vocatur Sorbi”⁴¹⁰. *Лужицани* [“Lusici”] – це предки сучасних нижньолужицан, котрі проживали над середньою течією р. Спреви (Spree), між Блотами-Шпреевальдом на півночі, Верхньою Даме (Dahme) та Чорним Ельстером (Schwarze Elster) на заході і Нисою-Лужицькою (Lausitzer Neiße) на сході⁴¹¹. Близькими до них були засвідчені в одному з документів Оттона II⁴¹² зліуни [Zliuuni] з верхів’їв Чорного Ельстеру⁴¹³, а також, згадані Тітмаром невеличкі племена сельполів-слуб’ян⁴¹⁴ [Selpuli⁴¹⁵, Selpoli⁴¹⁶], жарів [Zara, Zarowe⁴¹⁷] та ніців-ніцичів [Nice⁴¹⁸, Niccici⁴¹⁹].

⁴⁰⁵ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... С. 50.

⁴⁰⁶ Ibid. С. 52.

⁴⁰⁷ Diplomata Ottonis I. № 295. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 132.

⁴⁰⁸ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 719; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. Т. 2... S. 68; Нидерле Л. Славянские древности... С. 112; Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 33.

⁴⁰⁹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 719.

⁴¹⁰ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... С. 50.

⁴¹¹ Ела Л., Чорній В. Лужиця та лужицькі серби: загальні відомості. *Лужицькі серби: посібник з народознавства* / за ред. В. Моторного та Д. Шольце. Львів: Будишин; Місіонер, 1997. С. 18; Нидерле Л. Славянские древности... С. 113.

⁴¹² Diplomata Ottonis II. № 30. Ottonis II. et III. diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 2. Pars prior. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 40.

⁴¹³ Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 120; Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße... S. 55.

⁴¹⁴ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 717; Domański G. Osadnictwo nad dolną Nysą Łużycką we wczesnym średniowieczu. *Slavia Antiqua*. 1983. Т. 29. S. 96.

⁴¹⁵ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 54, 314.

⁴¹⁶ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 717.

⁴¹⁷ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 314.

⁴¹⁸ Ibid. P. 300.

⁴¹⁹ Diplomata Ottonis I. № 303. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 418;.

Слуб'яни мешкали над Нижньою Нейсе і Середнім Одером⁴²⁰, на південь від них розселилися *ніцичі*⁴²¹, а на схід від ницичів, біля гирла р. Квіси (Kwisa) і над р. Бубр (Bóbr), – *жарови*⁴²².

Інші 8 племен знаходились на велетських землях. *Моричан* [“Moraciani”, Moroszani, Mortzani, Mrocini, Moresceni, Morozini, Morazani⁴²³] в історіографії прийнято локалізувати над Середньою Ельбою і її правими притоками Еле (Ehle) та Іле (Ihle), навпроти Магдебургу⁴²⁴, *плонів* [“Ploni”] – на території пізнішої землі Суха (Suche), в басейні річок Плона (Plane) та Нута (Nuthe→Havel)⁴²⁵. Далі на схід, в басейні Нижньої Спреви і р. Даме (Dahme), поблизу сучасного Берліну, розселилися *спрев'яни*⁴²⁶ [“Zpřiauuani”]. Первинні землі *гаволян* [“Heueldun”, Nehfeldi, Neveli, Neveledun, Nevellon⁴²⁷], яких Тітмар Мерзебурзький ототожнює зі *стодорянами*⁴²⁸, розкинулися вздовж Середньої і Нижньої Гаволи, охоплюючи басейн її правих приток⁴²⁹.

Територіальні координати *укрян* [“Vuucri”, Ucrani, Uchri, Vuvcri, Vuari, Ukere⁴³⁰], що замешкували басейн р. Укри (Uecker), найбільш ґрунтовно вивчені у працях Яна Піскорського. Відповідно до висновків польського дослідника, на південному заході землі цього племені простягалися до пасма лісистих височин і пралісу Шорфгайде (Schorfheide), що тягнулися від витоків р. Ольші (Welse) до

⁴²⁰ Domański G. Osadnictwo nad dolną Nysą Łużycką... S. 91; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne... S. 119.

⁴²¹ Ibid. S. 119.

⁴²² Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 60; Нидерле Л. Славянские древности... С. 112; Nalepa J. Biezuńczenie. Nazwa i położenie. Pamiętnik Słowiański. 1955. T. 4. S. 318.

⁴²³ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 710.

⁴²⁴ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 35–36; Нидерле Л. Славянские древности... С. 116; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 52; Łowmiański H. Początki Polski... T. 3... S. 217.

⁴²⁵ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 711; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft... S. 32.

⁴²⁶ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 710; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 51; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft... S. 32.

⁴²⁷ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 709.

⁴²⁸ “...*Stoderaniam, que Hevellun dicitur...*” (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 167). Подібна теза зустрічається також у Кведлінбурзьких анналах та хроніці Саксонського анналіста: “...*contra... Ztoderaniam, quam vulgo Heneldum vocant...*” (див.: Annales Quedlinburgenses / hrsg. von Martina Giese. MGH. SS rer. Germ. T. 72. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2004. P. 493) і “...*Stoderaniam quae vulgo Heueldun dicitur...*” (див.: Annalista Saxo... P. 265). Натомість Адам Бременський розглядає гаволян і стодорян, як два різні племена (див.: Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 77–78; Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви... С. 41).

⁴²⁹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 710; Павинский А. Полабские славяне в борьбе с немцами... С. 21; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 51; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe... S. 31.

⁴³⁰ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 709.

Верхньої Гаволи⁴³¹. На південному сході вони, можливо, сягали Одери на відтинку від Штольпе (Stolpe) до Лунова (Lunow)⁴³², а на півдні – р. Вінави (Finow)⁴³³. Східний кордон укрян, очевидно, проходив по р. Ольші і р. Рендові (Randow)⁴³⁴, а західний – вздовж лінії: р. Ждзарова (Zarow), Галенберкерське озеро (Galenbecker See), пасмо лісів на схід від Лютинського озера (Luzin See) і околиці Темпліна (Templin)⁴³⁵. Гирло р. Укри залишалося спершу незаселеним⁴³⁶, а густа сітка укрянських поселень, первинно, доходила на півночі до Пазевальку (Pasewalk)⁴³⁷.

Річан [“Ria(c)ani”, Riezani, Rezem, Ritzani⁴³⁸] розміщують, зазвичай, над Верхньою Гаволою⁴³⁹, південніше редарів⁴⁴⁰, *замциців-семчичів* [“Zamcici”] – на північ від р. Струми (Stremme), кільканадцять кілометрів західніше Бранденбургу і над правим берегом р. Ельби, поблизу сучасного м. Парей (Parey)⁴⁴¹, *дошан* [“Dassia”] – над р. Доша (Dosse)⁴⁴².

Документ про заснування Гавелберзької єпархії (946 р.) в оригіналі не зберігся, а про його зміст можна судити лише на підставі пізнішого підтвердження (фальсифікату⁴⁴³) фундації Конрадом III. Це джерело перелічує 12 провінцій: “...Zemzizi, Liezizi, Nielitizi, Desseri, Linagga, Murizzi, Tholenz, Ploth,

⁴³¹ Piskorski J. Rozmieszczenie i zasięg osadnictwa Wkrzan w świetle źródeł pisanych, językowych i archeologicznych. *Materiały Zachodniopomorskie*. 1980. T. 26. S. 238, 222.

⁴³² Ibid. S. 221–222, 238; Piskorski J. Wkrzanie. *Słowiańszczyzna Polabska...* S. 225.

⁴³³ Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 48; Sułowski Z. O syntezę dziejów Wioletów-Luciców... S. 135.

⁴³⁴ Sułowski Z. O syntezę dziejów Wioletów-Luciców... S. 134; Piskorski J. Wkrzanie... S. 225. Подібної точки зору дотримувався також Г. Шуманн, натомість, В. Богуславський і В. Лосінський відносили до володінь укрян також лівий берег Нижнього Одери (Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 48). Докладніше про історіографію цього питання див.: Piskorski J. Rozmieszczenie i zasięg osadnictwa Wkrzan... S. 232.

⁴³⁵ Piskorski J. Rozmieszczenie i zasięg osadnictwa Wkrzan. S. 238; Piskorski J. Wkrzanie... S. 225.

⁴³⁶ Piskorski J. Rozmieszczenie i zasięg osadnictwa Wkrzan... S. 208, 222; Sułowski Z. O syntezę dziejów Wioletów-Luciców... S. 134.

⁴³⁷ Piskorski J. Rozmieszczenie i zasięg osadnictwa Wkrzan... S. 222.

⁴³⁸ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 709.

⁴³⁹ Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 190; Bulín H. Počátky státu veletského. *Právněhistorické studie*. 1959. T. 5. S.10; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców... S. 161.

⁴⁴⁰ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 28.

⁴⁴¹ Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą – głównie w czasach Karola Wielkiego. *Slavia Occidentalis*. 1998. T. 55. S. 70; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 711; Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 194; Нидерле Л. Славянские древности... С. 116.

⁴⁴² Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 194; Bulín H. Počátky státu veletského... S. 10; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 30.

⁴⁴³ Lasocki Z. Dołężanie Zaodrzańscy. *Slavia Occidentalis*. 1930. T. 9. S. 128.

Mizerez, Brotwin, Wanzlo i Wosze.”⁴⁴⁴ На думку Зигмунта Лясоцького, Зигмунта Суловського і Юзефа Спорса, друга частина списку була, насправді, створена тільки у 1150 р.⁴⁴⁵ і відповідає округам тогочасної каштелянської організації західнопоморської держави⁴⁴⁶. Тож стосовно X ст. доцільно розглядати лише перші 6 племен.

Нелетичів [“Nielitizi”] цей же документ локалізує на околицях Гавелберга і Нізема⁴⁴⁷ (“Nizem” → Nitzow⁴⁴⁸). На південь від них, між р. Ельбою і Нижньою Гаволою, північніше замчичів, знаходились, ймовірно, землі *лісичів-лексичів*⁴⁴⁹ [“Liezizi”, Ligzice, Ligzitze⁴⁵⁰]. Linagga – це, очевидно, розглянуті вище лінони-глиняни. Назви “Zemzizi” і “Desseri” відповідають етнонімам “Zamcici” і “Dassia”⁴⁵¹ з документу Бранденбурзької єпархії⁴⁵². Й. Германн, щоправда, розміщував плем’я “Zemzizi” на околицях м. Нойруппін (Neuruppin), в басейні Верхнього Рину (Rhin)⁴⁵³, однак, Єжи Налєпа відносив ці терени до земель дошан⁴⁵⁴. Не виключено, зрештою, що вони належали річанам.

Позаяк південний кордон Гавелберзької єпархії проходив по р. Струмї (“Strumma”⁴⁵⁵ → Stremme), “Murizzi” не можуть бути тотожними з “Moraciani” [моричанами], чиї землі розпочиналися на південь від неї (див. вище). Тому більшість дослідників локалізує *мориців* поблизу озера Мюриц (Müritz)⁴⁵⁶.

⁴⁴⁴ Diplomata Ottonis I. № 76... P. 156.

⁴⁴⁵ Sułowski Z. O syntezę dziejów Wioletów-Luciców... S. 129; Lasocki Z. op. cit. – s. 128.

⁴⁴⁶ Spors J. Lokalizacja terytorium plemiennego Redarów... S. 27.

⁴⁴⁷ Diplomata Ottonis I. № 76... P. 156.

⁴⁴⁸ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 710.

⁴⁴⁹ Ibid. S. 711; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 53; Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 193; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 32.

⁴⁵⁰ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 711.

⁴⁵¹ Ототожнювали їх В. Богуславський (див.: Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 52), П. Шафарик (див.: Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 711), В. Брюске (див.: Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 195) і З. Суловський (див.: Sułowski Z. O syntezę dziejów Wioletów-Luciców... S. 135). Іншу точку зору мав Фріц Куршманн, котрий, приймаючи представлену вище локалізацію дошан і замчичів для лише Гавелберзьких провінцій “Zemzizi” і “Desseri”, розміщував “Zamcici” на північ від р. Спреви, а “Dassia” – над Верхньою Гаволою (див.: Curschmann F. Die Stiftungsurkunde des Bisthums Havelberg. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. 1903. Bd. 28. S. 426).

⁴⁵² Diplomata Ottonis I. № 105... P. 189.

⁴⁵³ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 30–31.

⁴⁵⁴ Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemienniej nad Łabą środkową i Hawelą – głównie w czasach Karola Wielkiego. *Slavia Occidentalis*. 1998. T. 55. S. 71.

⁴⁵⁵ Diplomata Ottonis I. № 76... P. 156.

⁴⁵⁶ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 711; Нидерле Л. Славянские древности... С. 116; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców... S. 161; Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes...

Наступного разу етнонім цього племені потрапив на сторінки писемних джерел лише в XII ст.⁴⁵⁷ При цьому Гельмольд у “Слов’янській хроніці” згадує, що єпископам Ольденбурга належали колись давно володіння у Моріці [“Morize”]⁴⁵⁸. Документи Оттона I і Оттона II від 965-го, 973-го і 975-го рр., справді, дарували Ольденбурзькій єпархії десятину з укрян, річан, редарів, толенсів і черезп’ян⁴⁵⁹. Однак, мориців у цьому переліку немає. І це може означати, що їхні землі розглядалися, як складова частина більшої політичної одиниці, наприклад, редарів. Таке припущення пояснило б, чому тільки після ослаблення редарів у II пол. XI – на початку XII ст. джерела вперше і востаннє задокументували існування “nationis, que Moriz vocabatur”⁴⁶⁰.

Співставлення змалюваної вище племінної мозаїки велетських земель з текстом “Баварського географа” вимагає докладнішого розгляду. В історіографії, загалом, домінує уявлення, що “Uilci, in qua... regions III”⁴⁶¹ – це пізніші 4 лютицькі племена Адама Бременського: хижани, черезп’яни, толенси і редарі⁴⁶². В такому разі на решту незгаданих у “Баварському географі” велетських племен мала б поширюватися назва “Nehfeldi”⁴⁶³ (гаволяни). Стосовно плонян, спрев’ян, замчиців-семчичів, лісичів і, можливо, дошан, тобто, південних велетів⁴⁶⁴, така точка зору знаходить підтвердження у функціонуванні на їхніх землях у II пол. IX – I третині X ст. малих перстенеподібних городищ⁴⁶⁵, які могли творити сітку адміністративних осередків гаволянських князів.

S. 191–193; Bulín H. Počátky státu veletského... S. 10; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft... S. 25–26.

⁴⁵⁷ Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 191.

⁴⁵⁸ Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 37; Гельмольд из Босау. Славянская хроника. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники / пер. с лат. И. В. Дьяконова, Л. В. Разумовской, редактор-составитель И. А. Настенко. Москва: СПСЛ, Русская панорама, 2011. С. 175.

⁴⁵⁹ Diplomata Ottonis I. № 295... P. 132.

⁴⁶⁰ Ebonis Vita Ottonis episcopi Bambergensis / ed. Philippus Jaffè. Berolini: Apud Weidmannos, 1869. P. 80.

⁴⁶¹ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... C. 50.

⁴⁶² Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes... S. 4; Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 9; Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 80; Sułowski Z. O syntezę dziejów Wioletów-Luciców... S. 131; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców... S. 160; Bulín H. Počátky státu veletského... S. 15; Саливон А. Н. Вильцы-лютичи. Советское славяноведение. 1983. № 2. С. 51.

⁴⁶³ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... C. 50.

⁴⁶⁴ Додаючи до цього переліку моричан, однак, не згадуючи про плонян, Вільгельм Богуславський відносить усі ці племена до окремої групи “стодорянських народів” (див.: Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 50).

⁴⁶⁵ Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains... P. 38–41, 73–74, 77; Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh. am Teltow und im Berliner Raum. *Przegląd Archeologiczny*. 2001. T. 49. P. 59, 75–76; Henning J. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe... S. 144.

Альтернативний підхід до вирішення цього питання започаткував Генрик Ловм'янський. На думку польського дослідника, 4 племені Адама Бременського сформувалися внаслідок поділу кожного з первинних двох племен, яких розмежовувала р. Пене⁴⁶⁶ (очевидно, редарів і черезп'ян). Інші дві області вільців “Баварського географа” Г. Ловм'янський пропонував шукати на землях сусідніх з лютичами велетських племен, зокрема, спрев'ян і укрян⁴⁶⁷. Ідею більш широкого пошуку велетських “regiones” IX ст. підтримали згодом Герард Лябуда і Лотар Дралле. Перший відносив сюди племінні угруповання навколо 1) Бренни (стодоряни), 2) Гавелбергу (нелетичі, брежани), 3) Ретри (редарі) і 4) укрян⁴⁶⁸. Натомість Л. Дралле вважав, що тут йшлося про 4 політичні сфери впливу: 1) ободритську (хижани і черезп'яни⁴⁶⁹), 2) гаволянську (південновелетські землі), 3) “старовелетську” (очевидно, згуртовану навколо редарів) і 4) прибережні терени, контрольовані вікінгами⁴⁷⁰. Концепцію німецького дослідника, щоправда, заперечує Єжи Стшельчик⁴⁷¹.

Аналізуючи північновелетські племена, насамперед, варто зазначити, що з'ясувати, які з них станом на середину IX ст. були окремими територіальними одиницями, а які – ні, – практично, неможливо. Однак, аналогічне питання щодо X ст. є предметним. Існування у цей час редарів, толенсів і черезп'ян задокументували актові джерела⁴⁷². Натомість хижани з'являються вперше лише на сторінках “Діань архієпископів Гамбургської церкви” Адама Бременського (середина XI ст.)⁴⁷³. На пізнішій генезі їхньої назви (“Kessiner” – ймовірно, від “Burg Kessin”) акцентував увагу Вольфганг Фрітце⁴⁷⁴. Якщо це плем'я, як і його етнонім, походило з пізнішого часу, четвертою областю вільців могли бути

⁴⁶⁶ Łowmiański H. Początki Polski... T. 3... S. 219.

⁴⁶⁷ Ibid. S. 219.

⁴⁶⁸ Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wieleń-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1983. T. 11. S. 127.

⁴⁶⁹ Dralle L. Slaven an Havel und Spree... S. 104.

⁴⁷⁰ Ibid. S. 102.

⁴⁷¹ Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wieleń-Luciców... S. 127.

⁴⁷² Diplomata Ottonis I. № 295... P. 412; Diplomata Ottonis II. № 31. Ottonis II. et III. diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. Pars prior. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 41; Diplomata Ottonis II. № 118. Ottonis II. et III. diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. Pars prior. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 132.

⁴⁷³ Magistri Adam Bremensis. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum...* – P. 165; Згадка про хижан під 952 р. у хроніці Саксонського анналаста (XII ст.) (див.: *Annalista Saxo...* P. 177), як і в описаному вище випадку з ободритськими варнами, може мати лише ретроспективний характер.

⁴⁷⁴ Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes... S. 6.

укряни. При цьому дуже слушним видається припущення Г. Ловм'янського, що групи, знані як річани і мориці, могли виокремитися з-поміж земель 4-х лютицьких племен, згаданих Адамом Бременським⁴⁷⁵. Вище вже зазначалося про можливу зверхність редарів над морицями. Розповіді західноєвропейських нарративів про підкорення редарів (929 р.)⁴⁷⁶ та німецько-укрянські війни 934-го⁴⁷⁷ і 954-го⁴⁷⁸ рр. за відсутності свідчень про відносини з річанами, чиї землі розташовувалися південніше, а отже, в зоні конфлікту, дозволяє припустити, що під подібним політичним впливом редарів впродовж певного часу перебували й річани. Отож текст “Баварського географа” мав би тоді відображати поділ північновелетських земель на черезп'ян, толенсів, редарів та укрян, а перелічені області – займати територію семи пізніших племен: хижан, черезп'ян, толенсів, редарів, мориців, річан та укрян.

Отриманий у такий спосіб ареал збігається з територією, яку в 965 р. Оттон I передав у відання Ольденбурзької єпархії⁴⁷⁹. Племена, що там проживали, як в середині IX ст., так і в середині X ст., сприймалися, очевидно, як єдине етно-територіальне ціле – *Uilci*. Разом з тим, диференціація північних велетів (“*Uilci*”) та південних велетів (“*Nehfeldi*”) у “Баварського географа” мала, скоріше, політичне підґрунтя, адже англо-саксонські доповнювачі хорографії Павла Орозія (кінець IX ст.), згадуючи гаволян-стодорян, вживають окреслення: “*Wilte, þe mon Hæfeldan hætt*”⁴⁸⁰ [вільці, яких називають гефельдами⁴⁸¹].

Відповідно до тексту “Анналів Ейнгарда” та хроніки Адама Бременського

⁴⁷⁵ Łowmiański H. *Początki Polski...* T. 3... S. 219.

⁴⁷⁶ Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 51–52.

⁴⁷⁷ Continuator Reginonis Trevirensis. *MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 617; *Annales Hildesheimenses / contulit cum codice parisiensi Georgius Waitz. MGH. SS rer. Germ. Hannoverae, 1878. P. 20; Annales Altahenses maiores / recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. P. 8; Annales Quedlinburgenses... P. 458; Annales Weissemburgenses. MGH. SS. T. 3 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1839. P. 55; Lambertii annales. MGH. SS. T. 3 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1839. P. 22–102; Piskorski J. *Z dziejów politycznych Wkrzan. Pręgląd Zachodniopomorski. 1981. T. 25, Z. 1. S. 46.**

⁴⁷⁸ Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum... P. 122; Piskorski J. *Z dziejów politycznych Wkrzan... S. 50.*

⁴⁷⁹ “...*Ukranis, Riezani, Riedere, Tolensane, Zerezepani...*” (див.: *Diplomata Ottonis I. № 295...* P. 412). Бракує лише мориців, однак це плем'я, очевидно, розглядалося ще, як складова редарів (див. вище).

⁴⁸⁰ *King Alfred's Orosius / ed. by Henry Sweet. M. A. Part 1. Old-English text and latin original. London: N. Trübner & co., 1883. P. 16.*

⁴⁸¹ *Króla Alfreda, Opis Germanii, Słowiańszczyzny. Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych / red. G. Labuda. Poznań, 1999. S. 58.*

між р. Ельбою і р. Заале проживали *серби*⁴⁸², тож Казимир Ваховський справедливо співвідніс “regio, que vocantur Sorbi”⁴⁸³ з областю Swurbelant⁴⁸⁴, відомою за документом Лотаря III⁴⁸⁵. Її політичну структуру найбільш ґрунтовно дослідив Лех Тишкевич⁴⁸⁶, виділивши тут 4 категорії племен:

I) найбільші старі племена, що містили дрібніші одиниці: *сермунти-жирмонт*⁴⁸⁷ [Sermunti, Serimunt, Sermunt, Sirimunti, Serimodem⁴⁸⁸, Sirmunti⁴⁸⁹] (між Заале, Ельбою, р. Мульдою (Mulde) і над р. Фюгне (Fuhne)⁴⁹⁰), *хутичі* [Chutizi⁴⁹¹, Chuntici⁴⁹², Chutici⁴⁹³] (в басейні нижньої течії Білого Ельстеру (Weiße Elster) та Нижньої Плейсе (Pleiße)⁴⁹⁴) та *нижичі* [Nisizi, Nizizi, Nisizi, Nikiki, Nitaze⁴⁹⁵] (на Середній Ельбі, від долини Чорного Ельстеру (Schwarze Elster) на сході до гирла Мульди на заході⁴⁹⁶).

II) малі племена, які були складовими племен I категорії: південні землі сермунтів (над р. Фюгне) належали *коледичам*⁴⁹⁷ [Colodici, Coledizi, Choledici, Cholodiki⁴⁹⁸], а північні, ближче до гирла р. Заале – *житичам*⁴⁹⁹ [Zitici, Zitice⁵⁰⁰];

⁴⁸² “...Sorabi Sclavi, qui campos inter Albim et Salam interiacentes incolunt...” (див.: Annales qui dicuntur Einhardi... P. 61); “Sorabi sunt Sclavi, qui campos inter Albim et Salam interiacentes incolunt...” (див.: Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 81).

⁴⁸³ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... С. 50. В інших джерелах зустрічаються також форми: “Surbii”, “Suurbi”, “Siurbi”, “Surpe”, “Zribia”, “Sirbia” (див.: Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 716), “Σέρβλοι” (див.: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text edited by GY. Moravcsik; English translation by R. J. H. Jenkins. Corpus fontium historiae Byzantinae. Vol. 1. Washington: D. C., 1967. P. 152).

⁴⁸⁴ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 75.

⁴⁸⁵ Diplomata Lotarii III. № 84. Lotarii III. Diplomata nec non et Richenzae imperatricis placita. MGH. T. 8. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Berolini: Apud Weidmannos, 1827. P. 131.

⁴⁸⁶ Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 123.

⁴⁸⁷ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 720.

⁴⁸⁸ Ibid. S. 720.

⁴⁸⁹ Diplomata Ottonis II. № 30... P. 40.

⁴⁹⁰ Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... S. 33; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 123; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 720; Нидерле Л. Славянские древности... С. 112.

⁴⁹¹ Diplomata Ottonis II. № 89. Ottonis II. et III. diplomata. MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae. T. 2. Pars prior. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 104; Diplomata Ottonis II. № 90. Ottonis II. et III. diplomata. MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae. T. 2. Pars prior. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 105.

⁴⁹² Diplomata Ottonis II. № 30... P. 40.

⁴⁹³ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 722.

⁴⁹⁴ Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... S. 34–35; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 123.

⁴⁹⁵ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 719–720.

⁴⁹⁶ Ibid. S. 719; Нидерле Л. Славянские древности... С. 112; Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 9.

⁴⁹⁷ Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... S. 34.

⁴⁹⁸ Annales Bertiniani... P. 23; Diplomata Ottonis II. № 30... P. 40; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 720.

⁴⁹⁹ Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... – S. 33.

⁵⁰⁰ Diplomata Ottonis II. № 193. Ottonis II. et III. diplomata. MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae. T. 2. Pars prior. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 221; Diplomata Ottonis I. № 65. Conradi I. Heinrici I. et

кезичі [Quezici⁵⁰¹] і рохолензи [Rocholenzi⁵⁰²] відносились до хутичів, нелетики [Neletiki⁵⁰³], скитичі [Scitici⁵⁰⁴, Scitizi⁵⁰⁵] і волауки [Uuolauki⁵⁰⁶] – до нижичів⁵⁰⁷.

III) старі невеликі племена, що не входили до більших об'єднань: нудичі [Nudzici, Nudhici⁵⁰⁸] (між витоками р. Фюгне і р. Заале⁵⁰⁹), нелетичі [Neletici⁵¹⁰] (між нудичами на півночі, худичами на півдні і над Середньою Заале, поблизу сучасного м. Галле)⁵¹¹ та сіусли-сисилі (сусельці⁵¹²) [Sysyle⁵¹³, Siusli⁵¹⁴, Siusuli⁵¹⁵, Siusili⁵¹⁶] (навколо Середньої Мульди, до р. Парте [Parthe] на півдні⁵¹⁷).

IV) нові периферійні племена: вета [Vedu⁵¹⁸, Weta, Weita, Weyta⁵¹⁹] (на р. Ветау [Wethau] і далі на південний захід, до р. Заале⁵²⁰), струпеничі [Strupenice⁵²¹] і орла [Orla, Horla⁵²²] (над правим берегом р. Заале, південніше

Ottonis I. Diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 146.

⁵⁰¹ Diplomata Ottonis I. № 231. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 317.

⁵⁰² Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 340.

⁵⁰³ Diplomata Ottonis II. № 30... P. 40.

⁵⁰⁴ Diplomata Ottonis II. № 196. Ottonis II. et III. diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 2. Pars prior. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 223.

⁵⁰⁵ Diplomata Ottonis III. № 106. Ottonis II. et III. diplomata... P. 517.

⁵⁰⁶ Diplomata Ottonis I. № 303. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata... P. 418–419.

⁵⁰⁷ Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 123–124.

⁵⁰⁸ Diplomata Ottonis I. № 231... P. 317; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 722.

⁵⁰⁹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 722; Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich... S. 6; Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... S. 34; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne... S. 123.

⁵¹⁰ Diplomata Ottonis I. № 231... P. 317.

⁵¹¹ Л. Тишкевич локалізував нудичів між річками Заале і Фюгне, а нелетичів – на південь від них, поблизу сучасного м. Галле, і вважає їх рівноцінними племенами (див.: Tyszkiewicz L. Podziały plemienne... S. 123). Натомість, на думку Ю. Відаєвича, нудичі входили до округу Нелетичі, як плем'я нижчого порядку (див.: Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 9). В такому випадку нелетичів слід було б віднести до племен третьої, а нудичів – четвертої категорії.

⁵¹² Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 720.

⁵¹³ King Alfred's Orosius... P. 16.

⁵¹⁴ Annales Fuldenses... P. 67; Diplomata Ottonis II. № 30... P. 40.

⁵¹⁵ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 98.

⁵¹⁶ Ibid. P. 516; Diplomata Ottonis II. № 90... P. 105.

⁵¹⁷ Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. S. 34; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. Т. 2... S. 69–70. З розповіді Титмара Мерзебургського випливає, що області "Siusuli atque Plisni" мав розділяти лише праліс, який простягався від р. Мульди до р. Заале (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 98, 516; Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах. 2-е изд., исправл. / пер. с лат. И. В. Дьяконова. Москва : Русская панорама, 2009. С. 36, 173). Тож сіусли мали розселитися досить далеко на південь, вверх за течією р. Мульди.

⁵¹⁸ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 116.

⁵¹⁹ Böttger H. Diöcesan- und Gau-Grenzen Norddeutschlands zwischen Oder, Main, jenseit des Rheins, der Nord- und Ostsee, von Ort zu Ort schreitend festgestellt : nebst einer Gau- und einer dieselbe begründenden Diöcesankarte. Т. 4. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1876. S. 298.

⁵²⁰ Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... S. 35.

⁵²¹ Diplomata Lotarii III. № 84... P. 131.

⁵²² Böttger H. Diöcesan- und Gau-Grenzen Norddeutschlands... S. 374–375.

вети⁵²³), *тухурини* [Tuchurini⁵²⁴, Ducharin, Tucherin, Tuchorin⁵²⁵], *понзова* [Puonzowa, Ponzowa⁵²⁶], *гера* [Gera, Geraha⁵²⁷], *добна* [Dobna⁵²⁸] (в басейні верхньої та середньої течії Білого Ельстеру⁵²⁹), *зурба*⁵³⁰, *плісни* [Plisni⁵³¹, Plisna, Plisina⁵³²] з-над Верхньої та Середньої Плейсе⁵³³ і *звіки* [Zwicowe, Zwickowe, Zwickau, Zwickaw⁵³⁴] з-над Звіківської Мульди⁵³⁵ (Zwickauer Mulde)⁵³⁶.

Землі Білої Сербії, очевидно, продовжувалися первинно на правому березі Середньої Ельби, охоплюючи терени Сербища⁵³⁷, які згодом відійшли до Бранденбурзької єпархії⁵³⁸.

На думку Генрика Ловм'янського, джерела X–XII ст. відобразили територіальну організацію Ельбо-Заальського межиріччя вже у трансформованому вигляді⁵³⁹, а початково, у IX ст., область сербів складалася з 5-ти великих племен: коледичів, суслів, нижичів, хутичів і, гіпотетично, вети⁵⁴⁰. При цьому коледичам мала б належати уся територія невідомих авторам IX ст. сермунтів (включно з житичами), а також, землі сусідніх нудичів і нелетичів⁵⁴¹. Веті ж польський дослідник приписував першість серед малих периферійних

⁵²³ Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 71; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 123.

⁵²⁴ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 116.

⁵²⁵ Böttger H. Diöcesan- und Gau-Grenzen Norddeutschlands zwischen Oder, Main, jenseit des Rheins... S. 296.

⁵²⁶ Ibid. S. 289.

⁵²⁷ Ibid. S. 306.

⁵²⁸ Ibid. S. 308.

⁵²⁹ Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... S. 123.

⁵³⁰ Л. Тишкевич локалізує зурбу на південь від худичів, поблизу вети (див.: Tyszkiewicz L. Podziały plemienne... S. 123). Інші дослідники про зурбу не згадують, а Генріх Бьотгер ототожнив її з тухуринами (див.: Böttger H. Diöcesan- und Gau-Grenzen Norddeutschlands... S. 295).

⁵³¹ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 98, 116, 516; Diplomata Ottonis II. № 90... P. 105.

⁵³² Böttger H. Diöcesan- und Gau-Grenzen Norddeutschlands... S. 282, 283.

⁵³³ Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich... S. 6; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 71; Нидерле Л. Славянские древности... С. 112.

⁵³⁴ Böttger H. Diöcesan- und Gau-Grenzen Norddeutschlands... S. 277.

⁵³⁵ Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 123.

⁵³⁶ Л. Тишкевич не згадує тут про перелічених у працях Л. Нидерле та Ю. Відаєвича брісінгів [Brisingowe], нацгів і сарів [Sarowe], яких Л. Нидерле локалізував між верхньою течією р. Заали і р. Мульди та Рудними горами (див.: Нидерле Л. Славянские древности... С. 112).

⁵³⁷ На думку Юзефа Відаєвича, саме у Сербії проживало плем'я, власне, сербів, котре й дало назву усьому конгломерату племен межиріччя р. Заале і Мульди. (див.: Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 13). Центром сербських земель вважав область Сербище також Любор Нидерле (див.: Нидерле Л. Славянские древности... С. 112). Ці тези, щоправда, залишаються лише припущеннями.

⁵³⁸ Diplomata Ottonis I. № 105... P. 189.

⁵³⁹ Łowmiański H. Początki Polski... T. 3... S. 200.

⁵⁴⁰ Ibid. S. 208.

⁵⁴¹ Ibid. S. 205.

сербських племен, розміщених на південь від хутичів⁵⁴². В кожному разі, князівства коледичів⁵⁴³ і сусельців⁵⁴⁴ у IX ст. вже існували, бо про них згадують тогочасні писемні джерела. Аналогічні твердження щодо 20-ти інших означених вище сербських племен можуть мати лише більший чи менший ступінь вірогідності.

Між р. Ельбою і р. Каменицею (Caminizi→Chemnitz)⁵⁴⁵ Тітмар Мерзебурзький локалізував етнічно близьке до сербів плем'я *далеминців* [“Talamini”⁵⁴⁶, Demelchion, Dolmatii, Dalamensan, Dalminze, Dolminize, Delemenci, Dalaminci, Telemencha⁵⁴⁷], ототожнивши його з *гломачами*⁵⁴⁸ [Glomaci, Glumiici, Zlomekia⁵⁴⁹]. Як територіально-політична одиниця їхні землі вперше згадані під 805 р. у Хроніці Муассака⁵⁵⁰. Західний кордон далеминців-гломачів проходив поблизу р. Мульди⁵⁵¹. На півночі ареал їхнього розселення, ймовірно, сягав околиць Грімми (Grimma) і Вурцену (Wurzen) на р. Мульдї й околиць Штрели (Strehla) на р. Ельбі⁵⁵². Столицею гломацького князівства, принаймні, в останні роки перед німецьким завоюванням (929 р.) був град Гана⁵⁵³, котрий на початку XXI ст. вдалося віднайти поблизу Штаухіц (Stauchitz)⁵⁵⁴.

Вище за течією р. Ельби, на околицях сучасного м. Дрезден⁵⁵⁵, розселилися

⁵⁴² Ibid. S. 207–208.

⁵⁴³ 839 р.: “...contra Sorabos qui *Colodici* vocantur...” (див.: Annales Bertiniani... P. 23).

⁵⁴⁴ Наприкінці 60-х рр. IX ст. автори Фульдських анналів ставлять „сіуслів” (сусельців) в один ряд із сербами (див.: Annales Fuldenses... P. 67). Поряд з далеминцями, сербами і моравами “сисилі” (сусельці) також згадуються в “Орозії короля Альфреда” (див.: King Alfred’s Orosius... P. 16).

⁵⁴⁵ “...ab Albi usque in Caminizi fluvium porrecta...” (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 6).

⁵⁴⁶ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... C. 50.

⁵⁴⁷ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 721.

⁵⁴⁸ “...in provintiam, quam nos Teutonice Daleminci vocamus, Sclaviautem Glomaci appellant...” [у провінцію, яку ми германці Далеминці називаємо, слов’яни, натомість, Гломачі іменують] (Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 6). В історіографії, загалом, прийнято довіряти цьому повідомленню (див.: Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich... S. 5; Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 9) і тільки Любор Нідерле припускав, що гломачі спершу були підплеменем далеминців (див.: Нідерле Л. Славянские древности... С. 112).

⁵⁴⁹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 721.

⁵⁵⁰ Chronicon Moissiacense... P. 307–308. Згодом, під 856 р. далматів згадують Фульдські аннали (див.: Annales Fuldenses... P. 47). Свідчення про далеминців збереглося також в “Орозії короля Альфреда” (див.: King Alfred’s Orosius... P. 16). Під 929-м роком далеминців, як окрему область, поряд з ободритами, вільцями і гаволянами, розглядають Тітмар Мерзебурзький (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 14, 15) і Відукінд Корвейський (див.: Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 51).

⁵⁵¹ Łowmiański H. Początki Polski... T. 3... S. 203.

⁵⁵² Ibid; Нідерле Л. Славянские древности... С. 112; Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. S. 35.

⁵⁵³ Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 10; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian... S. 122.

⁵⁵⁴ Pech E. Milzener, Lusizer und Glomaci-Daleminzer. Kontroversen zur frühen Geschichte der Sorben. *Lëtopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 2015. T. 62, Hefte 2. S. 127.

⁵⁵⁵ Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 10.

*нижани-нішани*⁵⁵⁶ [Nisane, Niseni, Nisani⁵⁵⁷], згадані у документі Оттона I від 971 р., як одна з п'яти провінцій Мейсенської єпархії, поряд з далеминцями, дзядошанами, мільчанами і лужичанами⁵⁵⁸.

Далі на схід, за р. Пульсниц (Pulsnitz), розпочиналася територія *мільчан*⁵⁵⁹ [“Milzane”⁵⁶⁰, Milzae, Milzeni, Milceni, Milcini, Milkiani⁵⁶¹], від яких походять сучасні верхньолужичани. Осередок їхніх земель знаходився в Будишині над Верхньою Спревою⁵⁶². Дослідження Р. Єхта та Єжи Налєпи дозволяють локалізувати у цій частині Полаб'я також невелике плем'я *безунчан* [“Besunzane”⁵⁶³]. П. Шафарик виводив його етнонім від *urbis Businc*⁵⁶⁴, ототожненого пізніше з городищем на пагорбі Седло (Landeskronen) біля Бежніці (Klein Biesnitz) неподалік від Герліц (Görlitz)⁵⁶⁵. Тож безунчани мали проживати над верхньою течією р. Ниса-Лужицька⁵⁶⁶. На думку Л. Тишкевича, між серединою IX і серединою XI ст. їхні землі були поглинуті мільчанами⁵⁶⁷.

Поза увагою “Баварського географа” залишились *рани-руяни* [Rani, Rugiani, Ruani, Rugi, Ruiani⁵⁶⁸] – мешканці о. Рюген. Починаючи від X ст. це плем'я виступало в джерелах як незалежне політичне утворення, що вело власну зовнішню політику⁵⁶⁹.

2.2. Етнокультурні поділи Полаб'я у ранньослов'янський період

Позаяк слов'яни не були автохтонами Ельбо-Одерського межиріччя, етнокультурні поділи цього краю мають бути тісно пов'язаними з міграційними

⁵⁵⁶ Łowmiański H. Początki Polski... T. 3... S. 204.

⁵⁵⁷ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 721–722.

⁵⁵⁸ Diplomata Ottonis I. № 406. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 553.

⁵⁵⁹ Łowmiański H. Początki Polski... T. 3... S. 203.

⁵⁶⁰ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... C. 52.

⁵⁶¹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 718.

⁵⁶² Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 120.

⁵⁶³ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... C. 52.

⁵⁶⁴ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 420; Nalepa J. Biezuńczenie... S. 308.

⁵⁶⁵ Nalepa J. Biezuńczenie... S. 314, 317; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne... S. 120–121; Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 420.

⁵⁶⁶ Nalepa J. Biezuńczenie... S. 318, 323; Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... S. 37.

⁵⁶⁷ Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 121.

⁵⁶⁸ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności. S. 704.

⁵⁶⁹ Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 134; Annalista Saxo... P. 550; Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 70–73, 75–76.

процесами. У 1960–1980-х рр. в середовищі східнонімецьких археологів сформувалися уявлення, відповідно до яких терени Полаб'я мали бути заселені слов'янами в ході кількох міграційних хвиль. На думку Йоахіма Германа, перші слов'янські поселенці Східної Гольштинії, Західної Мекленбургії і басейну р. Гаволи (представники т. зв. “групи суківського типу”) походили зі східної частини Центральної Європи (району Середньої Вісли) і переселилися сюди наприкінці другої половині VI ст.⁵⁷⁰ Приблизно в цей же час в долині Середньої Ельби і р. Заале з'явилися представники групи празько-корчацького типу, котрі мігрували сюди зі східноєвропейської зони лісостепу, а Верхня і Нижня Лужиця мала бути заселеною т. зв. “групою торновського типу” з-над Верхньої Вісли і Верхнього Одеру⁵⁷¹. З північного кордону Карпат і Судетів мала б також походити “група фельдберзького типу”, яку Й. Герман ототожнював з вільцями⁵⁷². Наприкінці VI – на початку VII ст. до Ельбо-Заальського межиріччя, за його словами, переселилась ще одна племінна група (т. зв. “рюсенського типу”⁵⁷³), що відкололася від сербо-хорватів і просувалася на північ, рятуючись від панування аварів чи влади Візантії⁵⁷⁴. Шостою і останньою етнічною групою, на думку Й. Германа, були ободрити. Німецький археолог виводив їх з Дунайського регіону, а міграцію до Східної Гольштинії та Західної Мекленбургії знову ж пояснював порятунком від наступу аварів⁵⁷⁵.

У подібному руслі етнокультурні процеси в Ельбо-Заальському межиріччі та в долині Середньої Ельби розглядав і Ганс-Юрген Брахман, котрий виділяв тут “лейпцизьку” та “утцьку” групи. З сербами німецький дослідник ототожнював тільки першу, розташовану на півдні⁵⁷⁶. Рюсенські пам'ятки вважав її

⁵⁷⁰ Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером в VI–XI вв. *Вопросы истории*. 1987. № 9. С. 79.

⁵⁷¹ Там само.

⁵⁷² Там само. С. 79–80; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse... S. 41, 72–73.

⁵⁷³ Herrmann J. Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. Bis 12. Jahrhundert* / hrsg. J. Herrmann. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. S. 26; Рудь М. О. Заселення слов'янами Полаб'я та їх етнокультурний розвиток у VI–VIII ст. ... С. 155.

⁵⁷⁴ Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером... С. 80.

⁵⁷⁵ Там само; Kurnatowska Z. Główne kierunki rozwoju osadnictwa i kultury Słowian połabskich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 52–54.

⁵⁷⁶ Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund

хронологічною фазою і відносив до найдавнішого слов'янського культурного горизонту в басейні Середньої Заале⁵⁷⁷. Натомість ареал утцької групи – генетичного наступника празько-корчацьких пам'яток, на його думку, обмежувався лише долиною Середньої Ельби та північною частиною Ельбо-Заальського межиріччя⁵⁷⁸.

Більших модифікацій ще у 1980-х рр. зазнали уявлення Й. Германа про заселення слов'янами Північного Полаб'я. Тезу про міграцію з Подунав'я ободритів заперечували Лех Лецієвич та Казимир Годловський⁵⁷⁹. Позаяк в багатьох районах, зокрема, в басейні Середньої і Нижньої Гаволи та на північному заході Полаб'я (землі гаволян і ободритів), фельдберзька кераміка зустрічається в невеликих кількостях⁵⁸⁰, а на рівні масового вжитку суківську кераміку змінила генетично пов'язана з нею менкендорфська⁵⁸¹ (додаток С)⁵⁸², Герард Лябуда⁵⁸³, Лотар Дралле⁵⁸⁴ і Микола Рудь⁵⁸⁵ небезпідставно ототожили ободритів вже з представниками першої хвилі слов'янських мігрантів – носіями кераміки типу Суков.

Окреслену вище концепцію ранніх етапів етнокультурного розвитку Слов'янського Полаб'я суттєво підважили результати дендрохронологічних досліджень останніх десятиліть. Серії дендродат з городищ торновського типу, отримані в ході масштабних археологічних робіт, які проводились на теренах Нижньої Лужиці з 1992 р. (загалом досліджено 35 об'єктів, що складає 90% від усіх слов'янських городищ регіону; у 26-ти випадках отримано дендродати⁵⁸⁶),

archäologischer Quellen. Berlin: Akademie-Verlag, 1978. S. 247, 249.

⁵⁷⁷ Ibid. S. 91; Kurnatowska Z. Główne kierunki rozwoju osadnictwa i kultury Słowian połabskich... S. 57.

⁵⁷⁸ Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale... S. 27, 105–106; Kurnatowska Z. Główne kierunki... S. 59.

⁵⁷⁹ Ibid. S. 54.

⁵⁸⁰ Wehner D. Das Land Stodor: Eine Studie zu Struktur und Wandel der slawenzeitliche Siedlungsräume im Havelland und in der nördlichen Zauche. Rahden: Verlag Marie Leidorf, 2012. S. 38; Herrmann J. Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen... S. 23; Brather S. Archäologie der westlichen Slawen... S. 28, 180, 200.

⁵⁸¹ Dralle L. Slaven an Havel und Spree... S. 48; Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wieleń-Luciców... S. 123.

⁵⁸² Ліпний, хоч вже частково обточений і багато оздоблений посуд, що, однак, вирізняється низьким технічним стандартом, слабким обпаленням і грубозернистою домішкою, яка часто розриває стінки посудини. За В. Лосінським, початки його використання сягають другої половини VIII ст., однак, період домінування відноситься до IX – першої половини X ст. (Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 53–54).

⁵⁸³ Labuda G. Wytworzenie wspólnoty etnicznej i kulturalnej plemion Słowiańszczyzny połabskiej... S. 13.

⁵⁸⁴ Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wieleń-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1983. T. 11. S. 123.

⁵⁸⁵ Рудь М. О. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI–VIII ст. ... С. 49.

⁵⁸⁶ Henning J. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe... S. 22.

виразно засвідчили, що їхнє спорудження розпочалося не раніше останньої чверті IX ст. і тривало до початку 60-х рр. X ст.⁵⁸⁷ Основну масу керамічних комплексів з цих об'єктів складає гончарний посуд т. зв. торновського типу: горщикоподібний, добре вираженої біконічної форми, з найбільшим розширенням посередині і рівномірно розміщеними вище глибокими жолобками та орнаментом у вигляді смуг, прямих і хвилястих ліній (див.: *додаток С*)⁵⁸⁸. Відтак загальноприйнятим стало датування його появи кінцем IX ст., а апогею поширення – X ст.⁵⁸⁹, що виключає можливість кореляції торновської кераміки з тим чи іншим етнічним масивом⁵⁹⁰. Як слушно зазначає Фелікс Бірманн, “торновська група є фікцією”⁵⁹¹. При цьому наявність давнішого горизонту, пов'язаного з празькою культурною провінцією, на землях, де пізніше з'являються торновські пам'ятки (в тому числі й на поселенні Торнов-Лютенберг) вже раніше звертали увагу Міхал Парчевський, Антоній Пожезінський⁵⁹², Гжегож Доманський⁵⁹³ та Марек Дулініч⁵⁹⁴.

Подібних змін зазнала й хронологія кераміки типу Фельдберг – обточених на гончарному колі, що повільно оберталося, добре обпечених, багато орнаментованих гребінчастим візерунком посудин, серед яких часто траплялися невисокі широкогорлі горщики з випуклими боками і звуженою нижньою частиною⁵⁹⁵. Колись початки її використання відносили до VII⁵⁹⁶ або ж, навіть, VI ст.⁵⁹⁷, сьогодні – до другої половини VIII, можливо, кінця VIII – початку IX ст.⁵⁹⁸ На думку Себастьяна Братхера, поява у Північному Полаб'ї цього типу керамічних виробів була пов'язана з особливою культурною ситуацією, що

⁵⁸⁷ Henning J. Ringwallburgen und Reiterkrieger... S. 28–30.

⁵⁸⁸ Рудь М. О. Заселення слов'янами Полаб'я... С. 156; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 54, Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 46.

⁵⁸⁹ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 54.

⁵⁹⁰ Henning J. Neues zum Tornower Typ... S. 404.

⁵⁹¹ Biermann F. Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neiße und Lubsza... S. 34.

⁵⁹² Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich. *Słowiańszczyzna Połabska*... S. 214.

⁵⁹³ Domański G. Osadnictwo nad dolną Nysą Łużycką we wczesnym średniowieczu. *Slavia Antiqua*. 1983. T. 29. S. 85.

⁵⁹⁴ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 54.

⁵⁹⁵ Рудь М. О. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI–VIII ст. ... С. 49; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 52; Санчук Г. Е. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 200; Brather S. Archäologie der westlichen Slawen... S. 30–39.

⁵⁹⁶ Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich... S. 212.

⁵⁹⁷ Piskorski J. Rozmieszczenie i zasięg osadnictwa Wkrzan... S. 227.

⁵⁹⁸ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 211–212. Brather S. Archäologie der westlichen Slawen... S. 149–151, 202.

склалася у Балтійському регіоні у другій половині VIII – першій половині IX ст. і характеризувалася існуванням стимулюючих каролінзьких імпульсів та тісних зв'язків між слов'янами, Скандинавією і Західною Європою⁵⁹⁹. Порівняно пізню хронологію фельдберзьких пам'яток підтвердили й останні дослідження на городищі у Глінке біля Нойбранденбургу (2005 р.) У керамічному комплексі тут виразно домінує посуд типу Фельдберг (71%), а більшість з-поміж 50-ти отриманих дендродат припадають лише на період між 870-м і 880-м рр.⁶⁰⁰ Перенесення міграції велетів навіть на другу половину VIII ст. суперечило б тексту Метських анналів, які містять згадку про контакти велетського князя Драговіта з Карлом Мартеллом (714–741 рр.)⁶⁰¹. А отже, велети, як і ободрити, первинно, впродовж тривалого часу мали користуватися ліпним посудом типу Суков. З огляду на це справедливими виглядають погляди М. Парчевського та М. Дулініча, котрі вважали методично помилковим трактування окремих груп чи стилів кераміки, а, зокрема, типу Суков, типу Фельдберг і типу Менкендорф, як індикаторів різних груп слов'янських поселенців⁶⁰². Зміна одного типу керамічної продукції іншими в даному випадку була пов'язана не з приходом нових етнічних масивів, а з трансформацією способу життя та суспільної організації місцевого населення⁶⁰³.

Попереднє твердження може бути екстрапольоване й на уявлення про етнічні еквіваленти пам'яток празько-корчацького та рюсенського типу. Наразі на перешкоді більш докладному дослідженню цього питання стоїть нестача дендродат з Ельбо-Заальського межиріччя⁶⁰⁴. І все ж, навіть тепер пропоноване Й. Германом і Г.-Ю. Брахманом датування гончарного посуду рюсенського типу на VII століття⁶⁰⁵ викликає певний сумнів⁶⁰⁶, адже на решті території Полаб'я

⁵⁹⁹ Brather S. *Archäologie der westlichen Slawen...* S. 205; Dulicz M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej...* S. 52–53.

⁶⁰⁰ Jöns H., Müller-Wille M. *The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area...* P. 206.

⁶⁰¹ *Annales Mettenses Priores / primum recognovit B. de Simson. MGH. SS rer. Germ. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1905.* P. 19.

⁶⁰² Dulicz M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej...* S. 50.

⁶⁰³ *Ibid.* S. 214. Brather S. *Archäologie der westlichen Slawen...* S. 207.

⁶⁰⁴ Dulicz M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej...* S. 35.

⁶⁰⁵ Herrmann J. *Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen...* S. 26; Херрман Й. *Общество у германских и славянских племен и народностей...* С. 80; Brachmann H. *Slawische Stämme an Elbe und Saale...* S. 249; Рудь М. О. *Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI–VIII ст. ...* С. 48.

керамічна продукція аналогічного рівня якості з'явилася не раніше другої половини VIII ст. (як зазначав М. Дулініч, посуд з комплексів VII і першої половини VIII ст. – тільки ліпний)⁶⁰⁷. Приблизно тоді ж (друга половина VIII ст.) аналізовані Паулем Гріммом записи франкських анналістів вперше засвідчують в Ельбо-Заальському межиріччі городища⁶⁰⁸, існування яких розглядалось, як ще одна відмінність матеріальної культури рюсенської групи від празько-корчацької⁶⁰⁹. Більш докладну критику ранньої хронології рюсенської кераміки Виходячи з аналізу знахідок на окремих археологічних об'єктах ранню хронологію рюсенської кераміки останньо піддав сумніву Фелікс Бірманн. Якщо взяти до уваги тезу Г.-Ю. Брахмана про приналежність рюсенської кераміки до найдавнішого слов'янського культурного горизонту в басейні Середньої Заале⁶¹⁰, то це дозволяє припустити, що відсутність тут горизонтів з ліпною керамікою є результатом пізнішого приходу на ці землі слов'янських поселенців. Між тим, перша згадка про полабських сербів і їхнього князя Дєрвана у "Хроніці Фредегара" відноситься ще до 630-го р.⁶¹¹ Отже, сербами, скоріш за все, мали бути вже носії кераміки празько-корчацького типу⁶¹².

У світлі запропонованого вище аналізу історіографії очевидною стає потреба нового розгляду етнокультурної структури Слов'янського Полаб'я, базованого вже не стільки на вивченні типологічних відмінностей керамічних комплексів, скільки на співставленні територіальних поділів регіону за окремими (зокрема, більш інертними) диференціюючими аспектами матеріальної культури та мовними особливостями.

⁶⁰⁶ Більш докладну критику ранньої хронології рюсенської кераміки, базовану на аналізі ключових для датування знахідок з окремих археологічних об'єктів, запропонував останньо Фелікс Бірманн. Як припускає німецький археолог, посуд цього типу може відноситися до горизонту VIII–X ст. (див.: Biermann F. *Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neiße und Lubsza...* S. 34).

⁶⁰⁷ Dulicz M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej...* S. 94.

⁶⁰⁸ Labuda G. *Z badań nad osadnictwem i ustrojem Słowian połabskich...* S. 316; Dulicz M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej...* S. 183.

⁶⁰⁹ Рудь М. О. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI–VIII ст. ... С. 48.

⁶¹⁰ Brachmann H. *Slawische Stämme an Elbe und Saale...* S. 91; Kurnatowska Z. *Główne kierunki rozwoju osadnictwa i kultury Słowian połabskich...* S. 57.

⁶¹¹ *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus* / ed. Bruno Krusch. *MGH. Scriptores rerum Merovingicarum*. T. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 155.

⁶¹² Coblenz W. *Zur Situation der archäologischen Slawenforschung in Sachsen. Siedlung und Verfassung der Slawen...* S. 2; Санчук Г. Е. Формирование государственности и раннефеодальной народности у сарбів... С. 105; Рудь М. О. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI–VIII ст. ... С. 48.

Як етнічні індикатори достатньо показовими є сфери поховальної обрядовості та житлового будівництва, де модифікації робилися відносно повільно⁶¹³. Виходячи з особливостей поховального обряду територію Полаб'я у перші століття після приходу сюди слов'ян прийнято поділяти на 3 зони⁶¹⁴. Поховальні пам'ятки зони А, що охоплює Північне Полаб'я, а також, сусідні Помор'я і Великопольщу, впродовж тривалого часу залишалися майже невідомими⁶¹⁵. Лише наприкінці ХХ ст. німецькі археологи відкрили тут численні могильники, відомі на сьогодні, як поховання типу Альт-Кьобеліх⁶¹⁶. Характерною рисою цих пам'яток вважається наявність великих чотирикутних чи овальних ям, що за своєю формою і розміром дуже нагадують об'єкти з відкритих поселень (сліди напівземлянкових жител). Всередині ям знаходять нечисленні, безладно розміщені перепалені людські кістки, нерідко – разом зі скелетними похованнями: дитячими черепами, складеними на дні⁶¹⁷. Аналогічні об'єкти невдовзі були виявлені у Західному Помор'ї, басейні р. Варти і р. Вісли⁶¹⁸. Більшість з них датується ІХ–ХІ, рідше – ХІІ ст., хоч, на думку В. Лосінського, принаймні, на території розселення північновелетських племен хронологія цих пам'яток сягає вглиб VIII ст.⁶¹⁹ Більш давньою формою поховального обряду на теренах зони А могли бути ямні (чи урнові з суківським посудом) кремаційні поховання⁶²⁰, що зустрічаються згодом на цвинтарях поруч з синхронними їм могильниками типу Альт-Кьобеліх⁶²¹. Зона В (долина Середньої Ельби, Ельбо-Заальське межиріччя, частково – басейн Середньої Гаволи) характеризувалася

⁶¹³ Brachmann H.-J. Research into the Early History of the Slav Populations in the Territory of the German Democratic Republic. *Medieval Archaeology*. 1983. Vol. 27, № 1. P. 100.

⁶¹⁴ Четвертою (зона G) можна вважати околиці норманських емпоріїв у Грос-Штрюмкендорфі (Рерик), Ральсвіку і Менцліні-Гьорке, які вирізнялися більшим різноманіттям типів поховань (трапляються, зокрема, могили у драккарах) та багатшим супровідним інвентарем (Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 202–203; Brachmann H.-J. Research into the Early History of the Slav Populations in the Territory of the German Democratic Republic. *Medieval Archaeology*. 1983. Vol. 27, № 1. P. 97)

⁶¹⁵ Łosiński W. Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich w świetle nowszych badań. *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum* / red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 1998. S. 473.

⁶¹⁶ Ibid. S. 473–474.

⁶¹⁷ Ibid. S. 475; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 204.

⁶¹⁸ Moździoch S. From a Tribe to a State. *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages* / ed. Maciej Trzeciecki. Vol. 5: 500–1000 AD. Warszawa: Institute of Archaeology and Ethnology. Polish Academy of Sciences, 2016. P. 128.

⁶¹⁹ Łosiński W. Z dziejów obrzędowości pogrzebowej... S. 476.

⁶²⁰ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 201, 205.

⁶²¹ Łosiński W. Z dziejów obrzędowości pogrzebowej... S. 475.

домінуванням плоских урнових могил⁶²² в той час, як для населення Верхньої і, частково, Нижньої Лужиці (зона С) були властивими курганні кремаційні поховання⁶²³.

Щодо житлового будівництва, то не враховуючи наземних стовпових будівель, що нерідко зводилися на північнополабських та нижньолужицьких городищах починаючи від другої половини IX ст. і можуть розглядатися, як запозичення з заходу⁶²⁴, на усій території Полаб'я у ранньослов'янський період зустрічаються лише два основні типи житлових споруд. У південній частині регіону, а також, частково, в басейні Середньої Гаволи⁶²⁵ поширеними були порівняно невеликі квадратні напівземлянки, рідше – землянки, площею до 16 м²⁶²⁶. Натомість на півночі та у Нижній Лужиці переважали наземні житла зрубної і каркасно-глинобитної конструкції⁶²⁷, які, здебільшого, залишали по собі слід у вигляді ям овальної чи прямокутної форми⁶²⁸.

Поділ Полаб'я на етнокультурні зони добре простежується також за структурою тваринництва. Аналіз остеологічного матеріалу з поселень ободритів і велетів засвідчує домінування тут свинарства, роль якого у ранньослов'янський період поступово зростала за рахунок падіння частки великої рогатої худоби⁶²⁹. Свиня була головною свійською твариною і на землях Нижньої Лужиці (лужичани)⁶³⁰. Натомість мешканці Ельбо-Заальського межиріччя та Верхньої Лужиці (мільчани) з моменту заселення Південного Полаб'я і до початку X ст.

⁶²² Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 57–58; Рудь М. О. Етнополітичні процеси у Полаб'ї... С. 48; Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. 2. Analiza, wnioski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. Ryc. 56–58; Dulicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 57, 257.

⁶²³ Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski... Załącznik. Ryc. 58. Strefy sepulkralne na obszarze Słowiańszczyzny zachodniej w fazie IIb; Brather S. Archäologie der westlichen Slawen... S. 261. Biermann F. Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neiße und Lubsza... S. 92.

⁶²⁴ Henning J. Ringwallburgen und Reiterkrieger... S. 26; Biermann F. Mittelslawische Vorbürgsiedlungen... S. 61.

⁶²⁵ Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich... S. 213.

⁶²⁶ Godłowski K. Pierwotne siedziby Słowian: wybór pism / pod red. Michała Parczewskiego. Kraków: IA UJ, 2000. S. 155; Санчук Г. Е. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 200.

⁶²⁷ Biermann F. Mittelslawische Vorbürgsiedlungen... S. 60; Henning J. Germanen – Slawen – Deutsche: Neue Untersuchungen zum frühgeschichtlichen Siedlungswesen östlich der Elbe. *Prähistorisch Zeitschrift*. 1991. Vol. 66, № 1. S. 130.

⁶²⁸ Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich... S. 154.

⁶²⁹ Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером... С. 79; Kurnatowski S. Przemiany gospodarki żywnościowej Słowian połabskich. *Słowiańszczyzna Polabska*... S. 82.

⁶³⁰ Ibid.

виросували, здебільшого, велику рогату худобу⁶³¹. Помітне місце у їхньому господарстві займали також вівці і кози, а частка свинарства була значно меншою⁶³².

Лінгвістичні дослідження засвідчили поділ досліджуваного регіону на дві великі мовні зони: північну (західнолехітську) та південну (т. зв. “серболужицьку”)⁶³³. Спроби внутрішнього районування першої з них сягають міжвоєнних років, коли Тадеуш Мілевський виділив тут 7 окремих діалектів: полаб’янський⁶³⁴, “брежанський”⁶³⁵, дошанський, “лютицький” (редарі, мориці, “лінони” і варни), ободритський (вагри, ободрити і хижани по р. Рекницю і р. Треболу), південно-західно руянський та північно-східно руянський (частини о. Рюген)⁶³⁶. Тадеуш Лер-Сплавінський на північному сході виокремлював також велетську діалектну групу⁶³⁷ (говірки черезп’ян, толенсів, річан і укрян, які Т. Мілевський вважав ще чисто поморськими⁶³⁸). Розглядаючи перелічені діалекти у більш широкому контексті, Т. Мілевський прийшов до висновку про особливу спорідненість ободритського і двох руянських з поморськими (усі чотири лінгвіст об’єднав у т. зв. поморську діалектну групу), а “брежанського” (лінони) – з мовою залабських древ’ян (древ’янська група)⁶³⁹. “Лютицький” і

⁶³¹ Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером... С. 79.

⁶³² Kurnatowski S. Przemiany gospodarki żywnościowej Słowian połabskich... S. 82.

⁶³³ Popowska-Taborska H. Dawne podziały językowe z germanizowanych terenów zachodniosłowiańskich. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. 55; Popowska-Taborska H. O jednym z najstarszych podziałów dialektalnych północno-zachodniej Słowiańszczyzny. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny...* S. 89.

⁶³⁴ У версії польського лінгвіста – полаби і смолінці (Milewski T. Zachodnia granica pomorskiego obszaru językowego w wiekach średnich. *Slavia Occidentalis*. 1931. T. 10. S. 130), однак, виходячи з сучасних уявлень про локалізацію полабів (Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft... S. 19; Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego... S. 504; Санчук Г. Е. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 206), до ареалу цього діалекту мала входити лише південна частина їхніх земель. Терени на північ від Ратцебурзького озера – ареал ободритського діалекту (Milewski T. Zachodnia granica pomorskiego obszaru językowego... S. 144–145. Mapa pogranicza językowego połabsko-pomorskiego w XII i XIII wieku).

⁶³⁵ Т. Мілевський розміщував брежан між Нижньою Ельдою і Нижньою Степеніц (Milewski T. Zachodnia granica pomorskiego obszaru językowego... S. 144–145. Mapa pogranicza językowego połabsko-pomorskiego w XII i XIII wieku). На сьогодні загальноприйнятою є локалізація на цих теренах племені лінонів (Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon... S. 53; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 713; Łowmiański H. Początki Polski... T. 3... S. 216; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft... S. 21). Тому, тут і далі під поняттям “брежанського діалекту”, слід розуміти мову лінонів.

⁶³⁶ Milewski T. Zachodnia granica pomorskiego obszaru językowego... S. 130–131.

⁶³⁷ Lehr-Splawinski T. O narzeczach Słowian nadbałtyckich... S. 20; Lehr-Splawinski T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich. *Rozprawy i szkice z dziejów kultury słowian*. Warszawa: PAX, 1954. S. 119.

⁶³⁸ Milewski T. Zachodnia granica pomorskiego obszaru językowego... S. 130.

⁶³⁹ Ibid. S. 134.

“полаб’янський” були виділені у лютицьку діалектну групу⁶⁴⁰. Внутрішні відмінності між діалектами перших двох груп мали сформуватися в X ст., між древ’янським і “брежанським” діалектами – лише в XII ст.⁶⁴¹ При цьому Т. Лер-Сплавінський звертав увагу на подібність діалектів древ’янської групи (древ’янського і “брежанського”) до говірки дошан, ареал якої поширював на землі лісичів і далі на південь, до околиць Магдебургу та межі “серболужицької” діалектної зони⁶⁴² (тобто, на землі моричан⁶⁴³ і замчичів-сємчичів⁶⁴⁴). Таким чином, у досліджуваний період терени Північного Полаб’я мали б бути поділені лише на 3 ареали названих вище діалектних груп.

Щодо південної діалектної зони, то загальноприйнятим є виокремлення у її східній частині нижньолужицької та верхньолужицької мов⁶⁴⁵. На початку XX ст. Арношт Мука спробував екстраполювати верхньолужицько-нижньолужицький мовний кордон далі на захід, на терени Ельбо-Заальського межиріччя⁶⁴⁶. Це дозволило розглядати в межах південної діалектної зони два мовні масиви: північний, що окрім Нижньої Лужиці мав би охоплювати також долину Середньої Ельби (Сербище, землі нижичів) і межиріччя Нижньої Мульди – Нижньої Заале (землі житичів, коледичів, сермунтів, нудичів), та південний – Верхня Лужиця, землі далеминців, нижан, худичів та низки дрібніших племен з-над правого берегу Верхньої Заале, Білого Ельстеру, Плейсе та Звікау Мульди⁶⁴⁷. Нерозв’язаним,

⁶⁴⁰ Ibid.

⁶⁴¹ Ibid.

⁶⁴² Lehr-Splawinski T. O narzeczach Słowian nadbałtyckich... S. 23.

⁶⁴³ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 35–36; Нидерле Л. Славянские древности... С. 116; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 52; Łowmiański H. Początki Polski... T. 3... S. 217.

⁶⁴⁴ Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej... S. 70; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 711; Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 194; Нидерле Л. Славянские древности... С. 116.

⁶⁴⁵ На лінгвовизначальний характер відмінностей між сучасними верхньолужицькими та нижньолужицькими говірками у різний час звертали увагу Т. Лер-Сплавінський (Lehr-Splawinski T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą... S. 117), З. Штібер, О. Трубачов, Д. Римська, Е. Сятковська і Г. Шустер-Шевц (Popowska-Taborska H. Wczesne dzieje języków łuzycyckich w świetle leksyki. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*... S. 168). Другі мають чимало спільних рис з лехітськими діалектами (Lehr-Splawinski T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą... S. 125–126; Strzelczyk J. Słowianie połabscy... 2002. S. 9), перші – більш подібні до чеської, словацької чи української мови (Тищенко К. Правда про походження української мови. *Український тиждень*. 2012. № 39. С. 35, 36; Schuster-Šewc H. Stanowisko języków łuzycyckich w świetle nowych osiągnięć dialektologii historycznej. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica*. 1986. T. 12. S. 285; Schuster-Šewc H. Das Sorbische – Genese und sprachlicher Status. *Lëtopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 2013. Bd. 60, № 2. S. 86–94; Strzelczyk J. Słowianie połabscy... 2002. S. 9).

⁶⁴⁶ Muka E. Die Grenzen des sorbischen Sprachgebietes in alter Zeit... S. 558–559.

⁶⁴⁷ Lehr-Splawinski T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich... S. 128–129.

натомість, залишалося питання мовної приналежності гаволян, плонян і спрев'ян (останніх Т. Лер-Сплавінський пов'язував з “серболужицькою” діалектною зоною⁶⁴⁸), позаяк топонімічний матеріал з цих теренів ще не був опрацьований⁶⁴⁹.

Згадані дослідники, однак, *de facto*, повною мірою диспонували лише досі живими мовами нащадків мільчан та лужичан, а також, зниклою у XVIII ст. говіркою залабських древ'ян⁶⁵⁰. Мову усіх інших народів Слов'янського Полаб'я доводилося реконструювати, переважно, лише на основі слов'янської топоніміки, а також, окремих антропонімів, гідронімів та етнонімів, зафіксованих у середньовічних німецьких джерелах. Відтак комплексне і більш докладне опрацювання джерел цього ж типу у повоєнний період дозволило суттєво скоригувати давніші концепції.

Висновки Марії Єжової, зокрема, спростували попередні уявлення про наявність чітких діалектних поділів всередині північної (західнолехітської діалектної зони). За її словами, слов'янські говірки межиріччя Нижнього Одеру і Ельби нічим істотним не відрізнялися, а окреслені Т. Мілевським ізофони не витримують конфронтації з повним матеріалом^{651 652}. Опрацювання берлінськими ономастами Максом Батхе, Рейнгардом Фішером і Герхардом Шлімпертом слов'янського лінгвістичного матеріалу з околиць сучасного Берліну, водночас, уможливило більш точне окреслення західнолехітсько-“серболужицького” мовного кордону. Межа, як зазначає Ганна Поповська-Таборська, проходила південними районами Бранденбурзької єпархії, а терени над Нижньою Спревою та на схід і захід від сучасного Берліну (землі спрев'ян і, частково, гаволян) мали вже виразний лехітський характер⁶⁵³. Ситуація з мовною приналежністю гаволян залишається, щоправда, менш однозначною. Р. Траутман, наприклад простежив

⁶⁴⁸ Ibid. S. 128.

⁶⁴⁹ Popowska-Taborska H. Dawne podziały językowe z germanizowanych terenów zachodniosłowiańskich... S. 56–57, 90.

⁶⁵⁰ Lehr-Splawiński T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich... S. 122.

⁶⁵¹ Польська дослідниця на основі документів, помічених у кодексі “Meklenburgisches Urkundenbuch” та праць Р. Траутмана опрацювала доволі репрезентативний масив лінгвістичних джерел: 1800 виразів і кільканадцять тисяч записів VIII–XIV ст., з яких 75% становили топоніми, 10% – гідроніми і 15% – антропоніми (Jeżowa M. Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych. Cz. 1: Fonetyka. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo PAN, 1961. S. 13).

⁶⁵² Ibid. S. 105.

⁶⁵³ Popowska-Taborska H. Połabszczyzna jako północno-zachodnia peryferia Słowiańszczyzny. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. S. 98.

тісні лінгвістичні зв'язки цього племені з сербами, а Вольфганг Фрітце, навіть, припустив, що гаволяни могли спершу належати до сербського мовного масиву і лише згодом бути поступово лінгвістично інтегрованими до полабо-поморської діалектної спільності через свій довготривалий зв'язок з вільцями⁶⁵⁴.

Ще більш цікаві висновки були отримані з Південного Полаб'я. Сумніви щодо правильності пропонованого А. Мукою поділу Ельбо-Заальського межиріччя на північну і південну частини вже раніше висловлював Т. Лер-Сплавінський⁶⁵⁵. Проведений Ернстом Ейхлером системний аналіз усього лінгвістичного матеріалу з цих теренів не лише підтвердив міркування польського мовознавця, але й виявив існування суттєвих мовних відмінностей між Ельбо-Заальським межиріччям і обидвома лужицькими діалектами, що дозволило в подальшому говорити про окремі західне ("Westflügel") і східне ("Ostflügel") мовне крило в межах південної діалектної зони. До першого Е. Ейхлер відніс Ельбо-Заальське межиріччя, до другого – Верхню і Нижню Лужицю⁶⁵⁶. Попри пізнішу критику з боку Г. Шустера-Шевца⁶⁵⁷, запропоноване Е. Ейхлером лінгвістичне районування Південного Полаб'я добре накладається на різниці в поховальній обрядовості.

Співставлення змальованих вище поділів за археологічними та лінгвістичними ознаками, в першу чергу, вказує на існування у Північному Полаб'ї відносно гомогенної етнокультурної області, мешканці якої спілкувалися західнолехітськими говірками, зводили наземні житла зрубної чи каркасно-глинобитної конструкції, споживали порівняно велику кількість свинини, користувалися, здебільшого, ліпною керамікою суківського типу (згодом – менкендорфською) і після кремації ховали попіл померлих у плоских могилах, від VIII–IX ст., принаймні, північні велети – у похованнях типу Альт-Кьобеліх. Для Південного Полаб'я, назагал, були властиві квадратні напівземлянки, празько-

⁶⁵⁴ Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes... S. 24–25.

⁶⁵⁵ Lehr-Splawinski T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich... S. 129.

⁶⁵⁶ Eichler E. Studien zur Frühgeschichte slawischer Mundarten zwischen Saale und Neisse. Berlin: Akademie-Verlag, 1965. S. 268; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 113.

⁶⁵⁷ Tyszkiewicz L. Podziały plemienne... S. 113. Шустер-Шевц Г. Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития. *Вопросы языкознания*. 1983. № 2. С. 47–48.

корчацький посуд і домінування у структурі тваринництва великої рогатої худоби при порівняно більшій частці вівчарства і козівництва. Натомість, співпадання межі південнополабського західного і східного мовного крила з кордоном між ареалами плоских урнових (“Westflügel”) та курганних (“Ostflügel”) поховань вимагає більш докладного розгляду на предмет наявності етнічних еквівалентів.

Насамперед варто зазначити, що північно-західне крило зони домінації курганних кремаційних поховань охоплювало також суміжні з Верхньою Лужицею південну частину Сілезії та Північно-Східну Богемію⁶⁵⁸, тобто терени, де Любор Нідерле, Любомир Гавлік, Душан Тржештик, Славомир Мозьдзьох, Леонтій Войтович, Кшиштоф Фокт та низка ін. дослідників локалізують білих хорватів⁶⁵⁹ (див.: *додаток З*). Спільність поховального обряду у перші століття після слов'янських міграцій доповнюють первинні мовні зв'язки між населенням Верхньої Лужиці і Північно-Східної Богемії. Для сучасних північно-східних чеських діалектів (див.: *додаток К*) властива, зокрема, поява білабіального *ц*, а також деякі інші риси, що нагадують лужицькі⁶⁶⁰. Міркуючи над причинами цього явища Гайнц Шустер-Шевц висунув припущення, що предки мільчан та лужичан мігрували до Лужиць саме з північно-східної Богемії, на що додатково вказують давньолужицькі топоніми з південних передгір'їв Лужицьких гір⁶⁶¹.

З іншого боку, зона плоских кремаційних могил з урнами празько-корчацького типу може бути доволі однозначно ідентифікована з сербами⁶⁶². Під 782 р. “Аннали Ейнгарда” містять згадку, що землі сербів “лежали між Ельбою і

⁶⁵⁸ Zoll-Adamikowa H. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian...* S. 222, Załącznik. Ryc. 57–58; Brather S. *Archäologie der westlichen Slawen...* S. 261.

⁶⁵⁹ Moździoch S. *Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / red. Wojciech Chudziak. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2003. S. 61, 62; Moździoch S. *Spółczesność plemienna Śląska w IX–X wieku. Śląsk około roku 1000: materiały z sesji naukowej we Wrocławiu, w dniach 14-15 maja 1999 roku* / red. nauk. Marta Młynarska-Kaletynowa, Edmund Małachowicz. Wrocław: PAN, 2000. S. 193–195; Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 23; Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. 2004. Вип. 4. Київ, С. 109; Havlík L. *Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého...* S. 79; Fokt K. *Chorwacja północna – między rzeczywistością, hipotezą i legendą. Acta Archaeologica Carpathica*. 2003. T. 38. S. 140.

⁶⁶⁰ Шустер-Шевц Г. *Возникновение западнославянских языков из праславянского...* С. 40; Schuster-Šewc H. *Stanowisko języków łuzyckich w świetle nowych osiągnięć dialektologii historycznej...* S. 283.

⁶⁶¹ Шустер-Шевц Г. *Возникновение западнославянских языков...* С. 40.

⁶⁶² Herrmann J. *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme...* S. 63, 69; Coblenz W. *Zur Situation der archäologischen Slawenforschung in Sachsen...* S. 2; Санчук Г. Е. *Формирование государственности и раннефеодальной народности у сорбов...* С. 105.

Заале»⁶⁶³ Аналогічна інформація зустрічається у “Діяннях архієпископів Гамбурзької церкви” Адама Бременського (друга половина XI ст.)⁶⁶⁴ Тим часом Константину Багрянородному було відомо, що з білими сербами “межує Франгія, а також Велика Хорватія, нехрещена, що також має назву «Білої»”⁶⁶⁵. Наприкінці VIII – на початку X ст. кордон між Франкською державою (з 843 р. Східно-Франкським королівством) і слов’янськими князівствами проходив саме по річці Заале⁶⁶⁶, тож слова візантійського імператора про “межування” білих сербів з “Франгією”⁶⁶⁷ не залишають сумніву, що мова йшла саме про сербів з Ельбо-Заальського межиріччя.

З точки зору дослідження етнічних розмежувань у Південному Полаб’ї надзвичайно цінними є свідчення “Орозія короля Альфреда”. Створений у 890-х рр. в межах англо-саксонської історико-географічної традиції опис Центральної та Північної Європи, яким при перекладі “Історії проти язичників” Павла Орозія була доповнена пізньоантична картина світу⁶⁶⁸ подає вказівки на взаємне розташування племен і народів за сторонами горизонту: „...*be eastan Dalamentsan sindon Horigti [horithi]. be norþan Dalamentsan sindon Surpe; be westan him Sysyle. Be norþan Horoti [horiti] is Mægþa land...*” (...на схід від далеминців є хорвати. на північ від далеминців є серби; на захід від них – сусулі. На північ від хорватів є країна Мегда...) ⁶⁶⁹. Далеминці неодноразово потрапляли до франкських джерел IX ст.⁶⁷⁰ і врешті були достатньо точно злокалізовані Тітмаром Мерзебурзьким “*ab*

⁶⁶³ Annales qui dicuntur Einhardi... P. 61.

⁶⁶⁴ Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 81.

⁶⁶⁵ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio... P. 152–153; Константин Багрянородный. Об управлении империей / ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. Москва: Наука, 1991. С. 141.

⁶⁶⁶ Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu. Poznań: UAM, 1976. S. 170; "...*Suale, quique disternat Saxones a Slavia...*" [...Заале, що розділяла саксів і землі слов’ян] (див.: Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum... P. 50).

⁶⁶⁷ Під цим поняттям слід розуміти саме Східно-Франкське королівство, бо у XXX розділі “великим королем Франгії” названо Оттона (Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio... P. 142–143).

⁶⁶⁸ Докладніше про це джерело див.: Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého... S. 53–54; Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych / red. G. Labuda. Poznań, 1999. S. 51, 56–59.

⁶⁶⁹ King Alfred’s Orosius... P. 16; Anglosaský text a český překlad Alfrédova popisu Střední a Jihovýchodní Evropy. Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. Díl 5 / red. J. Eisner. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. S. 60–61; Słowiańszczyzna Króla Alfreda, Opis Germanii, Słowiańszczyzny. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna...* S. 58. Докладніше про рукописи цитованого джерела див.: Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého... S. 55–56.

⁶⁷⁰ Chronicon Moissiacense... P. 307–308; Annales Fuldenses... P. 47; Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... C. 50; Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 51.

*Albi usque in Caminizi fluvium*⁶⁷¹ (від Ельби до річки Кемніц).

Локалізація сербів, сусулів і хорватів подана відносно земель далеминців. Вірогідно там, як і в Тюрингії чи Саксонії, сходилося кілька важливих шляхів сполучення. Один з них, скоріш за все, вів вниз за течією Середньої Ельби, де найближчим сусідом далеминців було сербське “плем’я” нижичів⁶⁷². Джерела IX ст. нічого про нього не повідомляють (етнонім відомий лише за пізнішими документами⁶⁷³) тож, очевидно, нижичі розглядалися, як складова поняття “сербі” навіть у його найвужчому сенсі. Існування іншого шляху, що вів у західному напрямку, доводить аналіз повідомлень “Хроніки Муассака” за 805–806 рр. У 805 р. франко-саксонське військо, прямуючи до краю далеминців, рухалося на Гверенафельд [*“...super Hwerenofelda et Demelchion...”*⁶⁷⁴]. Наступного року джерело знову згадує Гверенафельд. Йдучи туди, Карл Юний спрямував частину батькової армії через р. Заале. А коли загинув сербський князь Милодух, франки повернулися до Ельби [*“...remeavit Albiam...”*⁶⁷⁵]. Місце переправи через р. Заале знаходилось, ймовірно, поблизу сучасного м. Галле, котре, як вважається, було закладене саме в ході кампанії 806 р.⁶⁷⁶ З контексту “Хроніки Муассака” зрозуміло, що місцевість Гверенафельд була розташована на певній відстані від Середньої Ельби. Загалом це вказує на існування сухопутної дороги між Галле та далеминцями, що вела через Гверенафельд і проходила, очевидно, землями сусулів (в історіографії сіуслів-сусулів прийнято локалізувати на Середній Мульді⁶⁷⁷). У формі “*Siusli*” назву цього народу у другій половині IX ст. згадують Фульдські аннали⁶⁷⁸. Тож інформатори Альфреда Великого мали підстави вважати їх чимось окремим від сербів. Результати досліджень Е. Ейхлера⁶⁷⁹ та

⁶⁷¹ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 6.

⁶⁷² Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 719; Нидерле Л. Славянские древности... С. 112; Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 9.

⁶⁷³ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 719–720.

⁶⁷⁴ Chronicon Moissiacense... P. 307.

⁶⁷⁵ Chronicon Moissiacense... P. 308.

⁶⁷⁶ Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych... S. 170; Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S.18.

⁶⁷⁷ Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... S. 34; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 69–70.

⁶⁷⁸ Annales Fuldenses... P. 67.

⁶⁷⁹ Eichler E. Studien zur Frühgeschichte slawischer Mundarten zwischen Saale und Neisse... S. 268.

Й. Германа⁶⁸⁰ дозволяють припускати, що в етнокультурному відношенні далеминці-гломачі і сіусли-сусулі були близькими до слов'янського населення, котре проживало далі на захід та північний захід і на підставі повідомлення “Анналів Ейнгарда”⁶⁸¹ однозначно ідентифікується з сербами⁶⁸². З візантійської перспективи, далеминці і сіусли цілком могли виглядати частиною загального масиву білих сербів.

На схід від далеминців в “Орозії короля Альфреда” злокалізовано хорватів. Поширеною є думка, що тут йшлося про хорватів з Північно-Східної Богемії⁶⁸³. Однак найближча комунікаційна артерія, що поєднувала далеминців з цими теренами, вела, швидше за все, вверх за течією р. Ельби, тобто, через землі сербських лемузів та пшов'ян⁶⁸⁴. І мало ймовірно, щоб її вважали шляхом на схід, а не на південь. Можна погодитись з Кшиштофом Фоктом, що слова “на схід від далеминців”⁶⁸⁵ вказували на землі з північного боку Рудних гір і Судетів, розташовані на дорозі, що не вимагала перетину цих гірських пасм⁶⁸⁶. Південне Полаб'я віддавна поєднував з Сілезією важливий торговий шлях, відомий пізніше, як т. зв. “Hohe Straße”⁶⁸⁷. Однак Верхня Сілезія, де пропонує локалізувати хорватів “Орозія короля Альфреда” К. Фокт, як і терени між Верхньою Ельбою і витокami Одери, на відміну від сербів і сусулів, з землями далеминців не межували⁶⁸⁸. Натомість, безпосередніми сусідами далеминців на сході були предки сучасних мешканців Верхньої Лужиці – ранньосередньовічні мільчани.

Дещо складнішим залишається питання етногенезу слов'янського населення

⁶⁸⁰ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 57–58, 74.

⁶⁸¹ Annales qui dicuntur Einhardi... P. 61.

⁶⁸² Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 112–113.

⁶⁸³ Флоря Б. Н. Формирование чешской раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины. *Формирование раннефеодальных славянских народностей* / ред. В. Д. Королюк и др. Москва: Наука, 1981. С. 98; Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / отв. ред. А. Ю. Дворниченко. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. С. 48.

⁶⁸⁴ Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. S. 63.

⁶⁸⁵ King Alfred's Orosius... P. 16.

⁶⁸⁶ Fokt K. Chorwacja północna – między rzeczywistością, hipotezą i legendą... S. 142.

⁶⁸⁷ Moździoch S. Śląsk wczesnośredniowieczny... S. 59; Kurnatowscy Z. i S. Rola szlaków komunikacyjnych w wykreowaniu i dalszym rozwoju wczesnopaństwowych ośrodków stołecznych. *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka* / ред. E. Wilgocki. Szczecin: “RECTO”, 2001. S. 94.

⁶⁸⁸ Це, зрозуміло, не виключає, самої приналежності населення Північно-Східної Богемії і південної частини Сілезії до *Horigiti / horithi* “Орозія короля Альфреда”. Навпаки, вважаємо таку приналежність дуже вірогідною.

Нижньої Лужиці. Помічені тут Марекон Дулінічем риси празької культурної провінції на ранньому етапі її заселення слов'янами⁶⁸⁹, як і наявність (хоч і не домінування) курганних поховань⁶⁹⁰ можуть свідчити про присутність хорватів, а зауважена Тадеушем Лер-Сплавінським та Ганною Поповською-Таборською близькість нижньолужицької мови з польською⁶⁹¹ – про переселення сюди лехитів, котре супроводжувалося появою біритуальних цвинтарів з похованнями типу Альт-Кьобеліх⁶⁹², поширенням наземних жител зрубної конструкції⁶⁹³ та переважанням свинарства у структурі тваринництва⁶⁹⁴.

Отже, в основі етнокультурної структури Слов'янського Полаб'я (див.: *додаток В*) лежав первинний поділ регіону на 3 частини: а) західнолехітську – на півночі (“племена” ободритських вагрів, полабів, варнів та ободритів *sensu stricto*, велетських хижан, черезп'ян, толенсів, редарів, укрян, річан, дошан і спрев'ян, а також, лінонів, смельдінгів і бетеничів), мешканці якої зводили наземні житла зрубної чи каркасно-глинобитної конструкції, споживали порівняно велику кількість свинини, користувалися, здебільшого, ліпною керамікою суківського типу (згодом – менкендорфською) і після кремації ховали попіл померлих у плоских могилах, від VIII–IX ст., принаймні, північні велети – у похованнях типу Альт-Кьобеліх; б) білосербську – на південному заході (область Сербище і Ельбо-Заальське межиріччя, де розселилися сермунти, житичі і коледичі, нудичі, нелетичі, хутичі, нижичі, сіусли-сисилі, вета, струпеничі, орла, тухурини, понзова, гера, добна, плісни і звіки, а також, далеминці-гломачі і нижани) та, вочевидь, в) білохорватську – на південному сході (мільчани і безунчани). Для двох останніх, назагал, були властиві квадратні напівземлянки, празько-корчацький посуд і домінування у структурі тваринництва великої рогатої худоби при порівняно більшій частці вівчарства і козівництва.

⁶⁸⁹ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne... S. 54.

⁶⁹⁰ Łosiński W. Z dziejów obrzędowości pogrzebowej... S. 477–478; Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian... Załącznik. Ryc. 57–58; Brather S. Archäologie der westlichen Slawen... S. 261.

⁶⁹¹ Lehr-Spławiński T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich... S. 125–126; Popowska-Taborska H. Wczesne dzieje języków łużyckich w świetle leksyki... S. 173.

⁶⁹² Łosiński W. Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich... S. 477–478.

⁶⁹³ Henning J. Germanen – Slawen – Deutsche: Neue Untersuchungen zum frühgeschichtlichen Siedlungswesen östlich der Elbe. *Prähistorisch Zeitschrift*. 1991. Vol. 66, № 1. S. 130; Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen... S. 60.

⁶⁹⁴ Kurnatowski S. Przemiany gospodarki żywnościowej Słowian połabskich. *Słowiańszczyzna Połabska*... S. 82.

Специфічною рисою культури білих сербів були плоскі урнові, а білих хорватів – курганні кремаційні поховання.

В межі первинних етнічних ареалів явно не вкладаються землі гаволян-стодорян (разом з сусідніми замчичами-сємчичами, нелетичами, лісичами, моричанами та плонянами) і лужичан (разом з сусідніми слуп'янами-сельполями, ницями, жарами і зліунами). Ці два етно-політичні масиви сформувалися навколо зон активної міжкультурної взаємодії⁶⁹⁵, якими мали стати сербо-лехітське (басейн р. Гаволи, межиріччя Нижньої Гаволи і Середньої Ельби) та хорватолохітське (Нижня Лужиця) пограниччя.

⁶⁹⁵ Розгорнуті висновки щодо ймовірного впливу цього явища на перебіг державотворчих процесів у гаволян-стодорян запропоновані нами у статті: Вацеба Р. Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 336–337.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНА ФУНКЦІЯ МАЛИХ ПЕРСТЕНЕПОДІБНИХ ГОРОДИЩ IX – ПОЧАТКУ X СТ. НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНОГО ПОЛАБ'Я

Вивчення оборонних ландшафтів є одним з найважливіших напрямків дослідження політичного устрою стародавніх і ранньосередньовічних суспільств, що має особливе значення в умовах обмеженої кількості писемних джерел. В процесі археологічних досліджень на території Полаб'я було виявлено два основні типи ранньослов'янських городищ: великі і малі. Перші займали порівняно велику площу (від бл. 1,87 до 3,25 га⁶⁹⁶), на якій перманентно проживала значна кількість людей⁶⁹⁷. В більшості випадків це були добре пристосовані до навколишньої місцевості⁶⁹⁸, розташовані на природних підвищеннях⁶⁹⁹, часто багаточленні⁷⁰⁰ оборонні споруди, що склалися з достатньо потужних валів і частоколу⁷⁰¹, доповнених часом глибоким ровом, які у більшості випадків вели до водойми чи долини, що знаходилася поблизу⁷⁰². Абсолютно відмінним типом фортифікацій є перстенеподібні, зазвичай добре укріплені валом і неглибоким ровом, заповненим водою⁷⁰³, малі городища з пересічною площею від 0,35 до 0,45 га⁷⁰⁴, що мають менший культурний шар⁷⁰⁵, значну кількість зброї та острогів⁷⁰⁶ і розташовані, як правило, у низовинній місцевості, лише мінімально піднятій понад рівень водойми чи заболоченої

⁶⁹⁶ Lozny L. *Prestate Societies...* P. 32. Це відповідає зовнішньому діаметру від бл. 150 до 300/400 м. (див.: Biermann F. *Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen. Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen* / ed. G. U. Großmann, H. Ottomeyer. Dresden: Sandstein, 2010. S. 27).

⁶⁹⁷ Biermann F. *Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen...* S. 164.

⁶⁹⁸ Biermann F. *Functions of the Large Feldberg Type Strongholds...* P. 157; Biermann F. *Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen...* S. 168.

⁶⁹⁹ Biermann F. *Slavic Strongholds South of the Baltic...* P. 41; Biermann F. *Functions of the Large Feldberg Type Strongholds...* P. 149, 156; Biermann F. *Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen...* S. 168.

⁷⁰⁰ Łosiński W. *Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny Połabskiej w IX–X w. w świetle elementów analizy osadniczej. Slavia Antiqua*. 1979. T. 26. S. 14 (у цій праці див. також історіографію питання); Łosiński W. *O zabudowie niektórych grodów wielecko-zachodniopomorskich typu Feldberg/Kędrzyno. Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka* / red. E. Wilgocki. Szczecin: RECTO, 2001. S. 126; Lozny L. *Prestate Societies...* P. 86; Biermann F. *Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen...* S. 164.

⁷⁰¹ Biermann F. *Slavic Strongholds South of the Baltic ...* P. 41; Dulnicz M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...* S. 286.

⁷⁰² Biermann F. *Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century in Mecklenburg...* P. 156.

⁷⁰³ Biermann F. *Slavic Strongholds South of the Baltic at War...* P. 43, 51.

⁷⁰⁴ Lozny L. *Prestate Societies of the North Central European Plains, 600–900 CE*. New York: Springer, 2013. P. 38.

⁷⁰⁵ *Ibid.*

⁷⁰⁶ *Ibid.*; Biermann F. *Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen...* S. 29; Biermann F. *Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen...* S. 168.

долини⁷⁰⁷ (див.: додаток II).

Спільною рисою обидвох типів споруд було використання валу, що складався з дерев'яного каркасу, заповненого землею і глиною, який часом облицьовували з-зовні кам'яною кладкою⁷⁰⁸. У малих городищах валом завжди була замкнута оборонна споруда з середньою висотою 4/5–10 м і шириною 10–15/30 м⁷⁰⁹. Серед великих городищ трапляються випадки, коли вал оточував поселення лише частково, залишаючи більш безпечні сторони під охороною звичайного частоколу⁷¹⁰. Поряд з малими городищами майже завжди знаходилися пригородні поселення, котрі утворювали з ними єдиний поселенський комплекс⁷¹¹. Натомість великі гради часто мали підграддя⁷¹².

У Північному Полаб'ї городища першого типу найчастіше зустрічаються на теренах Мекленбургії⁷¹³, заселених колись північними велетами і властивими ободритами, в той час як укріплення другого типу переважають на землях вагрів, полабів і південних велетів⁷¹⁴. В історіографії великі гради нерідко пов'язували з велетами, фельдберзькою керамікою чи височинним розташуванням⁷¹⁵, натомість малі гради – з низовинним розташуванням і керамікою торновського типу⁷¹⁶. Однак, тут варто зазначити, що окремі великі городища полабських слов'ян виявлено у низовинній місцевості⁷¹⁷, а малі городища – на природніх

⁷⁰⁷ Dulicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 178; Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 168.

⁷⁰⁸ Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic... P. 47; Ettel P. Frankish and Slavic Fortifications in Germany from the Seventh to the Eleventh Centuries. *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe* / ed. J. Baker, S. Brookes and A. Reynolds. *Turnhout*, 2013, P. 275; Henning J. Ringwallburgen und Reiterkrieger... S. 24.

⁷⁰⁹ Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic at War... P. 47; Biermann F. Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen... S. 31; Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh... S. 73.

⁷¹⁰ Dulicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 286.

⁷¹¹ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 168; Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen... S. 40, 42–48, 50–51.

⁷¹² Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen... S. 39.

⁷¹³ Dulicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 276–288.

⁷¹⁴ Ibid. S. 254, 255, 258, 259, 261, 263, 264, 265, 266, 271, 293–297; Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains... P. 32, 38; Willroth K.-H. New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region. *Archaeologia Polona*. 2010. T. 48, № 2015. P. 189–190.

⁷¹⁵ Це обумовлює і поширені в історіографії дефініції “великі височинні гради”, “фельдберзькі височинні гради”, “городища з керамікою типу Фельдберг”, “великі фельдберзькі гради” (див.: Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century in Mecklenburg and Pomerania... P. 156, 157).

⁷¹⁶ Biermann F. The small Early Medieval lowland ringforts in Northern Masovia and their counterparts in the northern West-Slavic territory. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii UKSW. T. 4. Warszawa–Zielona Góra, 2014. P. 39, 41; Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic at War... P. 43; Biermann F. Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen... S. 26; Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains... P. 38.

⁷¹⁷ Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds... P. 156.

підвищеннях⁷¹⁸. Ще складніше простежити зв'язок між окресленими конструкційними відмінностями і типологізацією городищ на основі керамічних комплексів. Оскільки хронологічні межі й територіальний діапазон поширення посуду фельдберзького і торновського типу, практично, не співпадають⁷¹⁹, виокремлення відповідних їм типів городищ приречене на відображення хронологічних, можливо, також частково регіональних відмінностей, однак, скоріше не функціональних⁷²⁰. Остання теза особливо актуальна щодо терміну т. зв. “фельдберзьких городищ”, під яким Фелікс Бірман останнім часом розуміє усі добре пристосовані до природньої топографії укріплення, що містять значну кількість фельдберзької кераміки і перевищують, принаймні, 90 м у зовнішньому діаметрі⁷²¹. У наведеному визначенні, щоправда, помітна спроба часткового врахування конструкційних особливостей, однак, сумнівно, наприклад, що зарахований до числа “фельдберзьких городищ”⁷²² порівняно невеликий перстенеподібний фельдберзький град у Старому Любеку, з площею внутрішньої поверхні лише 0,48 га⁷²³, виконував подібні функції, що й великі гради Штернбергер Бург, Суков чи Дренсе з внутрішньою поверхнею понад 2 га⁷²⁴. Аналогічне судження можна висловити також стосовно порівняно невеликих західноободритських оборонних об'єктів у Граммдорфі, Фархау, Гаммері чи Босау-“Бішофсвардері”.

Існує назагал певна проблема з типологізацією перстенеподібних городищ з внутрішньою площею від бл. 0,5 до 1 га. Ці об'єкти, що найчастіше походять з першої половини IX ст., з західноободритських земель (див.: *додаток Л*)⁷²⁵, є явно меншими від великих “фельдберзьких” городищ, але – більшими від типових

⁷¹⁸ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 261, 295.

⁷¹⁹ Ibid. S. 53, 54.

⁷²⁰ Вихідною точкою подальших міркувань було припущення, що малі перстенеподібні гради Північного Полаб'я виконували інші функції, ніж великі “фельдберзькі” гради, що, однак, не означає апріорного визнання функціональної однорідності самих градусів TIS.

⁷²¹ Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century in Mecklenburg... P. 157.

⁷²² Ibid, P. 165; Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 167.

⁷²³ Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains, 600–900 CE. New York: Springer, 2013. P. 39.

⁷²⁴ Ibid, P. 32; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 276, 288.

⁷²⁵ Lozny L. Prestate Societies... P. 39. На південновелетських землях цей тип укріплень представляли б городища у Легебрусі, Атляндсберзі і Кітці, однак, їхня хронологія є менш точною (див.: Lozny L. Prestate Societies... P. 39; Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... S. 63; Wehner D. Das Land Stodor... S. 245).

малих градів з керамікою типу Торнов. Перстенеподібна форма⁷²⁶ і часта присутність поряд з ними пригородніх поселень⁷²⁷, тим не менш, дозволяє припустити, що більш перспективним з точки зору досліджень функціональних особливостей був би їхній розгляд в числі малих західнослов'янських градів, як це пропонує Людомир Лозни⁷²⁸. Беручи до уваги спільні конструкційні риси, подібні розміри і період функціонування дослідник розглядає городища у Старому Любеку, Босау-“Бішофсвардері”, Фархау, Гаммері, Граммдорфі та Шарсторфі (Східна Гольштинія), Берліні-Блянкенбурзі, Берліні-Кьопеніку, Берліні-Шпандау, Бранденбурзі, Дееці, Гогенауені, Легебрусі, Міттенвальде, Пьобені та Вільдберзі (Бранденбургія), разом з градами типу Торнов на теренах Нижньої Лужиці і малими перстенеподібними городищами зі Старої Марки, Вендланду, Помор'я та Великопольщі як пам'ятки одного політичного феномену – т. зв. “Торновської зони взаємодії” (TIS)⁷²⁹. Така точка зору знаходить також часткове підтвердження у висновках Д. Меєра, котрий вважав згаданий об'єкт у Шарсторфі (830-ті рр.) “класичним малим перстенеподібним городищем”⁷³⁰.

Фелікс Бірман і Кетрін Фрай зараховують до цього типу оборонних споруд також кілька малих градів у пізнішій Берлінській та Тельтовській землі. Частина з них, зокрема, об'єкти у плонянському Клістові, а також, спрев'янських Атляндсберзі і, ймовірно, Нехст Ноєндорфі⁷³¹, функціонували наприкінці досліджуваного періоду⁷³². Вочевидь, до них належали також невраховані у дослідженнях Марека Дулініча і Людомира Лозного малі гради у полабському Шваберові⁷³³, надодерських Нойтреббіні та Весенау⁷³⁴, а також, гаволянських Багніці, Кітці та Саарінгені, можливо, – дещо пізніші об'єкти у гаволянських Бамме, Єрхелі, Лінумі, Пареї та Потсдамі, що більш сумнівно – гради у Рівенді,

⁷²⁶ Lozny L. *Prestate Societies...* P. 44–45; Dulinicz M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...* S. 293, 295, 264.

⁷²⁷ Biermann F. *Mittelslawische Vorburgsiedlungen...* S. 42–43, 45.

⁷²⁸ Lozny L. *Prestate Societies of the North Central European Plains, 600–900 CE.* New York: Springer, 2013. P. 39.

⁷²⁹ *Ibid.* P. 81.

⁷³⁰ Biermann F. *Functions of the Large Feldberg Type Strongholds...* P. 158.

⁷³¹ Через те, що городище у Нехст Ноєндорфі було повністю знищене в ході Другої світової війни, його хронологія залишиться лише припущенням, опертим на дослідження 1930-х рр., які засвідчили майже повну відсутність решток пізньослов'янської кераміки (див.: Biermann F., Frey K. *Ringwall und Macht...* S. 71–72).

⁷³² Biermann F., Frey K. *Ringwall und Macht...* P. 63, 67–68, 71–72.

⁷³³ Biermann F. *Mittelslawische Vorburgsiedlungen...* P. 48.

⁷³⁴ *Ibid.* P. 53, 59.

Бухові-Карпзові та Науені⁷³⁵.

Результати археологічних досліджень над Нижньою Ельбою дозволяють включити до переліку градів TIS також об'єкт у Фрідріхсруе, який, скоріш за все, належав властивим ободритам, і розташований у землі лінонів гради Ленцен-“Нойхаус” (біля Вустрова) та Ленцерсільге. За словами Карла-Гайнца Вілльротха, малий град у Фрідріхсруе діаметром 50 м був збудований у 30-х рр. IX ст. всередині старішого майже на пів століття великого височинного городища, яке все ще функціонувало у другій половині IX ст. і було реконструйоване в 850-х рр.⁷³⁶ Аналогічна ситуація спостерігається на об'єкті Ленцен-“Нойхаус”, де мале перстенеподібне городище діаметром 60 м, датоване методом дендрохронології на 880 р., знаходилося в межах старшого укріплення зі зламу VIII–IX ст.⁷³⁷ Між 820-м і 830-м роком постало ще одне типове перстенеподібне городище діаметром 80 м – Ленцерсільге. Однак, воно проіснувало недовго, бо між 850-м і 860-м рр. було знищене вогнем⁷³⁸.

Впродовж останніх 40-ка років в історіографії було зроблено кілька спроб з'ясувати обставини появи у Полаб'ї малих перстенеподібних городищ і пояснити їхнє призначення. У 1960-х–1980-х рр. на сторінках наукових робіт більшості дослідників цієї тематики, зокрема, Йоахіма Германа, Лотаря Дралле і Генріха Санчука з'явилася цікава концепція, що пояснювала співіснування на Полаб'ї великих і малих градів етнокультурними чинниками⁷³⁹. Підґрунтям для таких міркувань слугувало колись загальноприйняте уявлення про відповідність стилів керамічної продукції окремим етнічним масивам слов'янського населення⁷⁴⁰, а також, датування гончарної кераміки фельдберзького типу на VII–VIII ст.⁷⁴¹ Носії кераміки типу Суков, а отже і типологічно похідного від неї

⁷³⁵ Wehner D. Das Land Stodor... S. 204, 245, 145, 143, 242, 252, 265, 271, 280, 219, 258 (відповідно).

⁷³⁶ Willroth K.-H. New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region... P.190; Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area... P. 206.

⁷³⁷ Willroth K.-H. New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region... P.189–190.

⁷³⁸ Ibid. P. 190.

⁷³⁹ Dralle L. Slaven an Havel und Spree... S. 58–59, 62–65; Herrmann J. Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen... S. 32; Herrmann J. Burgen und Befestigungen. *Die Slawen in Deutschland*... S. 200–201; Санчук Г. Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 201–202, 209.

⁷⁴⁰ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 44–47, 63.

⁷⁴¹ Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich... S. 212; Piskorski J. Rozmieszczenie i zasięg osadnictwa Wkrzan... S. 226.

менкендорфського посуду були потрактовані як представники першої хвилі слов'янських поселенців у північній частині Полаб'я, в той час як фельдберзьку кераміку було пов'язано з другою хвилею мігрантів – велетами⁷⁴². Л. Дралле, зокрема, вважає, що поширення кераміки типу Фельдберг у Північному Полаб'ї відображало підкорення прибульцями слов'янського населення, що проживало на цих теренах вже до цього, а саме, ободритів⁷⁴³. Відповідно до цієї концепції, саме ці події мали б знайти відображення у повідомленні Ейнгарда про давню ворожнечу між велетами і ободритами⁷⁴⁴. Оточені підкореним населенням фельдберзькі поселенці мали б тоді зосередитися у великих укріплених центрах, про що свідчила б концентрація там фельдберзького посуду⁷⁴⁵. Виходячи з цього Й. Герман і Л. Дралле розглядали великі височинні городища як типово велетські⁷⁴⁶. У появі ж на їх місці невеликих градів низовинного типу з менкендорфською керамікою Л. Дралле бачить відображення процесу “реконквісти”, тобто, витіснення велетського етнічного елемента вглиб його власних земель⁷⁴⁷. Цей процес, на його думку, мав розпочатися від Вагрії і землі стодорян⁷⁴⁸.

Аналізовані тут малі перстенеподібні городища за такого підходу слід було б вважати “типово ободрито-стодорянськими”, а витoki притаманних їм топографічних і конструкційних рис шукати у матеріальній культурі першої хвилі слов'янських мігрантів у Полаб'ї, чи в воєнних обставинах т. зв. “антивелетської ободритської реакції”⁷⁴⁹. У функціональній перспективі такий підхід дозволяв пов'язувати з племінним устроєм не лише великі височинні⁷⁵⁰, але й малі

⁷⁴² Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wioletów-Luciców... S. 122–123; Labuda G. Wytworzenie wspólnoty etnicznej i kulturalnej plemion Słowiańszczyzny połabskiej... S. 13–14.

⁷⁴³ Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wioletów-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1983. T. 11. S. 123.

⁷⁴⁴ Einhardi. Vita Karoli Magni / ed. M. S. Petrova. Moscu: Sancti Tomae Institutum, 2005. P. 78; Санчук Г. Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 201; Leciejewicz L. Główne problemy dziejów obodrzyckich... S. 173; Herrmann J. Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen... P. 32;

⁷⁴⁵ Санчук Г. Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 201–202.

⁷⁴⁶ Dralle L. Slaven an Havel und Spree... P. 58–59; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... P. 41–51, 63; Herrmann J. Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen... P. 32; Herrmann J. Burgen und Befestigungen. *Die Slawen in Deutschland*... P. 200–201.

⁷⁴⁷ Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wioletów-Luciców... S. 123; Dralle L. Slaven an Havel und Spree... P. 63–65.

⁷⁴⁸ Dralle L. Slaven an Havel und Spree... P. 62–63.

⁷⁴⁹ Ibid. P. 65; Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wioletów-Luciców... S. 123.

⁷⁵⁰ Łosiński W. O zabudowie niektórych grodów... S. 126; Łosiński W. Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny Połabskiej w IX–X w. w świetle elementów analizy osadniczej. *Slavia Antiqua*. 1979. T. 26. S. 14–15.

низовинні гради, на зразок Старого Любеку, залишаючи можливість інтерпретації останніх як осередків жуп⁷⁵¹.

Проте, як було показано у попередньому розділі, сучасна хронологія фельдберзької кераміки та великих височинних городищ (друга половина VIII – IX ст.) практично виключає зумовленість їхньої появи приходом у Полаб'я велетів. Високоякісний посуд типу Фельдберг з'явився тут внаслідок розвитку балтійської торгівлі, функціонування емпоріїв і трансформації господарства на окремих прибалтійських землях. Можливість принесення традиції спорудження великих височинних градусів групою “фельдберзьких” мігрантів з Північного Прикарпаття рішуче відкидає Фелікс Бірман⁷⁵². Складно також говорити про існування зв'язку між типом городищ і певною етнічною групою слов'янського населення з огляду на факт, що у Фрідріхсруе малий перстенеподібний град був зведений всередині все ще функціонуючих і навіть реконструйованих через кільканадцять років укріплень великого височинного городища⁷⁵³.

Принципово відмінне бачення політичної функції малих перстенеподібних городищ на Полаб'ї пропонує Людомир Лозни. На його думку, вони творили єдину регіональну мережу військових форпостів, що була першою спробою політичної уніфікації Північно-Східноєвропейських рівнин⁷⁵⁴. Залишаючи для подальшого обговорення питання, чи була TIS регіональною відповіддю на зростаючий натиск Держави Каролінгів, чи, навпаки, інспірованим Каролінгами військовим буфером, що мав берегти імперію від вікінгів⁷⁵⁵, Л. Лозни, водночас, недвозначно підтримав другу версію⁷⁵⁶ і спробував пов'язати стагнацію TIS з ослабленням імперії після Верденського поділу (843 р.), а її занепад – з кризою Держави Каролінгів після 887 р.⁷⁵⁷ В межах цієї точки зору дослідник, в свою чергу, розглядає дві альтернативи: мирного впровадження у регіоні франкського

⁷⁵¹ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego... S. 500; Leciejewicz L. Główne problemy dziejów obodryckich... S. 179.

⁷⁵² Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century in Mecklenburg... P. 167.

⁷⁵³ Willroth K.-H. New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region... P. 190.

⁷⁵⁴ Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains... P. 41, 81, 88.

⁷⁵⁵ Ibid. P. 81.

⁷⁵⁶ Ibid. P. 88.

⁷⁵⁷ Ibid. P. 41.

управління шляхом політичної чи економічної експансії, або ж територіальної експансії, спрямованої на колонізацію регіону⁷⁵⁸. Торновські гради, за Л. Лозним, мали б перебувати під управлінням місцевих очільників, піднесених до цього рівня каролінзькою владою, чи, безпосередньо, франкських адміністраторів⁷⁵⁹.

Однак, проти постійного перебування франкських гарнізонів у Північному Полаб'ї, промовляє факт відсутності будь-яких ознак проникнення сюди християнського культу у VIII–IX ст. Поширення каролінзьких зразків у всіх сферах матеріальної культури спостерігалось, зрештою, лише у пізнішій Вагрії⁷⁶⁰. Проте, навіть тут зведення першої церкви на князівському дворі у Старграді-Ольденбурзі – вочевидь, найстаршого християнського храму на землях ободритів, датується лише 934-м роком⁷⁶¹. Більш реалістична складова гіпотези Л. Лозного, що полягає у спрямованій інспірації Каролінгами появи та функціонування Торновської зони взаємодії, зокрема й аналізованих тут малих градів, може бути верифікована шляхом аналізу політичних обставин їхнього зведення.

Стосовно Східної Гольштинії Л. Лозни відносить появу градів TIS до межі VIII–IX ст.⁷⁶², тобто, періоду тісної співпраці ободритського князя Дращка з Каролінгами. У 798 р. франкські загони на чолі з королівським легатом Ебурісом допомагали ободритам у переможній битві з північними саксами на полі Свентана⁷⁶³, а через 6 років ободритський князь отримав з рук Карла Великого владу над Нордальбінгією⁷⁶⁴ – пізнішою Західною Гольштинією. Не позбавлена підстав і теза Адама Турашевича, що інформація про надання у цей час Дращкові королівського титулу⁷⁶⁵ насправді відображає здійснене за підтримки імператора перетворення одного з ободритських племінних князів, що до цього був першим серед рівних, на реального очільника більш сконсолідованої держави⁷⁶⁶. Тож з

⁷⁵⁸ Ibid.

⁷⁵⁹ Ibid. P. 88.

⁷⁶⁰ Wachowski K. *Kultura Karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992. S. 111.

⁷⁶¹ Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area... P. 215.

⁷⁶² Lozny L. *Prestate Societies of the North Central European Plains*... P. 30–31, 72–73.

⁷⁶³ *Annales regni Francorum*... P. 104; *Annales qui dicuntur Einhardi*... P. 105.

⁷⁶⁴ *Annales regni Francorum*... P. 118.

⁷⁶⁵ *...In quibus castris etiam Sclavorum qui vocantur Abodriti principes affuerunt. Quorum causis discussis et secundum arbitrium dispositis regem illis Trasiconem constituit.* (див.: *Annales Mettenses Priores*... P. 91).

⁷⁶⁶ Turasiewicz A. *Dzieje polityczne Obodryców*... S. 47.

допомогою франків у цей період могло відбуватися і зведення малих ободритських градів. Останнє, щоправда, стосується лише об'єктів у самому Ольденбурзі, Фархау, Граммдорфі і, що менш ймовірно, Гаммері. Інші походять з пізнішого періоду⁷⁶⁷.

За абсолютно інших політичних умов мав з'явитися малий град у Старому Любеку, зведення якого з великою вірогідністю датоване методом дендрохронології на період між 817-м і 819-м роком⁷⁶⁸. Під 817 р. "Аннали королівства франків" повідомляють про спільну ободрито-данську воєнну операцію, в ході якої була взята в облогу франкська фортеця Есесфельд (розташована бл. 2,5 км на захід від Ітцогое), що відіграла ключову роль у контролі над Нордальбінгією⁷⁶⁹. Ободритський князь Славомир тоді також заявив, що з цього часу ніколи більше не з'явиться на імператорському дворі⁷⁷⁰. Людовік Благочестивий відреагував на ці дії каральною експедицією лише у 819 році⁷⁷¹, що виключає можливість як безпосередньої участі франків у спорудженні Старолюбецького граду, так і підтримки ними цього оборонного проекту.

Наступні два гради TIS – у Шарсторфі⁷⁷² та Босау-“Бішофсвардері”⁷⁷³ постали на ободритських землях вже у другій третині IX ст. Старша фаза першого об'єкту датується на 835–845 рр., тож його початки, вочевидь, є хронологічно ранішими за переможний похід Людовіка Німецького на ободритів (844 р.), в ході якого загинув непокірний франкам князь Гостомисл, а його держава була розділена між князями нижчого порядку⁷⁷⁴. Варто зазначити, що в період перманентних війн ободритів зі Східно-Франкським королівством, що тривав з 857-го до 895-го року, коли слов'яни впродовж відносно тривалих часових

⁷⁶⁷ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny... S. 293–297; Lozny L. Prestate Societies... P. 39.

⁷⁶⁸ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 185, 294.

⁷⁶⁹ Annales regni Francorum... P. 147; Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców... S. 54; Lemm T. Esesfelth und der Burgenbau des 9. bis 10. Jahrhunderts in Nordelbien. *Mythos Hammaburg. Archäologische Entdeckungen zu den Anfängen Hamburgs* / Hrsg. von Rainer-Maria Weiss und Anne Klammt. Hamburg, 2014. P. 357.

⁷⁷⁰ Annales regni Francorum... P. 147.

⁷⁷¹ Ibid. P. 149; Annales Fuldenses... P. 21; Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców... S. 54.

⁷⁷² Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny... S. 297, 185; Jöns H., Müller-Wille M. The early phase... P. 213.

⁷⁷³ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny... S. 294; Jöns H., Müller-Wille M. The early phase... P. 213.

⁷⁷⁴ Annales Fuldenses... P. 21, 12; Annales Bertiniani... P. 31; Annales Hildesheimenses... P. 17; *Annales Xantenses, recognovit B. De Simson*, [in:] MGH. SS rer. Germ., Hannoverae et Lipsiae 1909, p. 14.

проміжків зберігали незалежність⁷⁷⁵, а військова присутність франків на ободритських землях була неможливою, більшість малих градів пізнішої Східної Гольштинії, за винятком Грамддорфу, де менкендорфської кераміки вже немає⁷⁷⁶, все ще функціонували⁷⁷⁷. Що більше, цим часом гіпотетично датуються початки малого городища у полабському Шваберові⁷⁷⁸.

Дослідження історичного контексту появи малих перстенеподібних городищ в басейні Середньої та Нижньої Гаволи ускладнює дискусійність локалізації велетських князівств, про які згадують франкські наративні джерела кінця VIII – першої половини IX ст. (ця проблематика більш докладно висвітлена у п'ятому розділі). З розповідей франкських хроністів відомо, що у 789 р. велети були підкорені Карлом Великим⁷⁷⁹, проте у 808 р. вони підтримали похід данського короля Годофрида на ободритів, а через два роки зруйнували франкську фортецю Гогбуокі над Ельбою⁷⁸⁰. Це призвело до нового масштабного військового конфлікту з франками і повторного підкорення велетів у 812 р.⁷⁸¹ Велетські князі Милогост і Колодрог, що прибули до Людовіка Благочестивого у 823 р., були згадані франкськими авторами серед іноземних посольств⁷⁸². Останні свідчення про франко-велетські стосунки відносяться до 838–839 рр., коли велети спершу підкорилися і надали заручників франкським графам Адальгару та Егіло⁷⁸³, а наступного року разом з сербами спалили кілька сіл на саксонському прикордонні⁷⁸⁴.

Таким чином, з-поміж кільканадцяти аналізованих малих південновелетських городищ впродовж нетривалих періодів каролінзького верховенства над велетами теоретично могли бути зведені укріплення у Легебрусі, Гогенауені, Вільдберзі⁷⁸⁵,

⁷⁷⁵ Turasiewicz A. *Dzieje polityczne Obodryców...* S. 60.

⁷⁷⁶ Lozny L. *Prestate Societies of the North Central European Plains, 600–900 CE*. New York: Springer, 2013. P. 39.

⁷⁷⁷ Ibid. P. 44–45, 78.

⁷⁷⁸ Biermann F. *Mittelslawische Vorburgsiedlungen...* P. 48.

⁷⁷⁹ *Annales qui dicuntur Einhardi...* P. 87; *Annales Fuldenses...* P. 11; *Annales Guelferbytani*. *MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 44; *Annales Alamannici...* P. 34.

⁷⁸⁰ *Annales regni Francorum...* P. 129, 131–132.

⁷⁸¹ Ibid. P. 137; *Chronicon Moissiacense*. P. 259.

⁷⁸² *Annales regni Francorum...* P. 160; *Vita Hludowici imperatoris*. *MGH. SS. T. 2* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1829. P. 627.

⁷⁸³ *Annales Bertiniani...* P. 35.

⁷⁸⁴ Ibid. P. 35.

⁷⁸⁵ Dulnicz M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...* S. 263, 255, 272; Lozny L. *Prestate Societies...* P. 39.

Багніці⁷⁸⁶ і Атляндсберзі⁷⁸⁷. Бранденбурзький град, відповідно до дендротати, опублікованої Карлом-Уве Геусснером, мав би з'явитися тільки бл. 920 р.⁷⁸⁸, хоч наявна тут у відносно значній кількості фельдберзька кераміка свідчить про його функціонування вже від IX ст.⁷⁸⁹ Подібний результат (920 р.) дав аналіз елементу дерев'яної конструкції з фази 2b городища у Берліні-Шпандау⁷⁹⁰, тож початки найдавніших слов'янських укріплень на цьому місці можуть бути віднесені до дещо ранішого періоду, проте, все ж не до другої половини VIII чи першої третини IX ст.⁷⁹¹

При цьому варто зазначити, що на відміну від випадку з ободритами франкські аннали і хроніки не зберегли жодних відомостей про заходи Каролінгів щодо здійснення чи підтримки внутрішньої централізації південновелетських земель. Наявний археологічний матеріал з малих градів TIS у басейні р. Гаволи не дозволяє також простежити перерви у їхньому використанні під час згаданих вище конфліктів велетів з Державою Каролінгів, що в сукупності говорить про слов'янський характер аналізованих оборонних об'єктів. Відсутність історико-нарративної інформації про велетів у наступні десятиліття IX ст. ставить під великий сумнів можливість збереження в басейні р. Гаволи будь-яких каролінзьких впливів у сфері політичного управління. Тож спорудження у другій половині IX ст. малих перстенеподібних градів у Берліні-Кьопеніку, Міттенвальде ("Пеннігсберг"), Берліні-Блянкенбурзі, Саарінгені, Дееці, Пьобені⁷⁹² і, можливо, також Нойтреббіні та Весенау⁷⁹³ мало відбутися за ініціативою слов'янських правителів. Важко погодитися й з існуванням причинно-наслідкового зв'язку між

⁷⁸⁶ Wehner D. Das Land Stodor... S. 204.

⁷⁸⁷ Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh. am Teltow und im Berliner Raum... P. 63.

⁷⁸⁸ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 260; Henning J. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe... S. 132.

⁷⁸⁹ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 259; Biermann F. Mittelslawische Vorkurgsiedlungen... P. 50; Wehner D. Das Land Stodor... P. 16, 18.

⁷⁹⁰ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 259, 260; Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh.... P. 66; Wehner D. Das Land Stodor... P. 15, 144.

⁷⁹¹ Wehner D. Das Land Stodor... P. 15–17, 207. Л. Лозны відносить появу оборонних споруд у Берліні-Шпандау навіть до другої половини VIII ст. (див.: Lozny L. Prestate Societies... P. 39), тим не менш, останній аналіз керамічних комплексів з цього об'єкту дозволив Феліксу Бірману, Стефану Далітцу і Карлу-Уве Геуснеру датувати зведення тут укріплення періодом, пізнішим за початки IX ст. (Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... P. 66).

⁷⁹² Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... P. 61, 62, 69, 74; Wehner D. Das Land Stodor... P. 145; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 29, 185, 265, 261, 266; Lozny L. Prestate Societies... P. 39.

⁷⁹³ Biermann F. Mittelslawische Vorkurgsiedlungen... P. 53, 55.

ослабленням (після 843 р.) та занепадом (після 887 р.) Франкської імперії і колапсом TIS на території пізнішої Бранденбургії, адже, за винятком об'єкту у Легебрусі, практично усі малі перстенеподібні південновелетські гради продовжували функціонувати, принаймні до кінця першої третини X ст.⁷⁹⁴, коли Гаволяно-Стордорянське князівство завоював Генріх I Птахолов.

Вочевидь, складовою частиною “каролінзького буферу” не були й малі перстенеподібні городища Ленцерсільге і Ленцен-“Нойхаус” на землях лінонів. Загибель першого з них К.-Г. Вільротх пов’язує з походом на це плем’я Людовіка Молодшого у 858 р.⁷⁹⁵ Друге городище, знищене у другій чверті X ст. німецький археолог ототожнив зі згаданою Відукіндом Корвейським⁷⁹⁶ і Тітмаром Мерзебурзьким⁷⁹⁷ слов’янською фортецею “*Lunkini*” / “*Lunzini*”, яку саксонські загони здобули після вирішальної битви з повсталими велетами у 929 році⁷⁹⁸.

У світлі сказаного вище розуміння Торновської зони взаємодії, як мережі оборонних центрів, яку з військових міркувань створили і підтримували Каролінги, виглядає дещо безпідставним. Співставлення археологічних даних з інформацією писемних джерел засвідчило спроможність ободритських і південновелетських князів споруджувати малі гради TIS, принаймні, від 820-х рр. Останнє, особливо, у випадку ободритських земель на межі VIII–IX ст., водночас, не виключає спрямованої каролінзької інспірації на рівні політичних процесів, що призвела до формування устроєвих умов, за яких поява градусів аналізованого типу стала можливою чи, навіть, неминучою. Не виключає також можливості культурного трансферу у формі запозичення каролінзьких конструктивних зразків при будівництві малих перстенеподібних градусів у Північному Полабі⁷⁹⁹. Однак, дозволяє припускати, що причини функціонування мережі укріплених центрів TIS на північнополабських землях лежали в площині слов’янських політичних систем.

Подібне бачення впродовж останніх було сконцептуалізоване у працях

⁷⁹⁴ Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains... P. 52–56; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 265, 272, 259–260; Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... P. 62, 80.

⁷⁹⁵ Willroth K.-H. New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region... P. 190.

⁷⁹⁶ Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 52.

⁷⁹⁷ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 498.

⁷⁹⁸ Willroth K.-H. New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region... P. 191–192.

⁷⁹⁹ Henning J. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe... S. 143.

Фелікса Бірмана і Йоахіма Геннінга. На думку першого з них, малі перстенеподібні гради відігравали на Полаб'ї роль резиденцій дрібних володарів, котрі охоплювали своєю владою лише кілька поселень і невеликий територіальний ареал⁸⁰⁰. Сутністю влади цих осіб, що сягала своїм корінням більш архаїчних родо-племянних ієрархій⁸⁰¹, за Ф. Бірманом, була аура воєнної звитяги, наявність військової дружини, контроль над градом і культовими практиками, демонстративне володіння предметами статусу, безпосереднє панування над людьми і застосування насилля⁸⁰².

Така точка зору є частиною більш загальної схеми німецького дослідника, що пропонує хронологічну систематизацію ранньої оборонної архітектури Північно-Західної Слов'янщини в межах 3-фазової моделі суспільно-політичного розвитку: на зміну періоду великих племянних союзів (на зразок ободритів чи велетів), що тривав у прилеглий до Балтійського побережжя частині Полаб'я від кінця VIII до середини/кінця IX ст. і характеризувався функціонуванням великих фельдберзьких градусів – політичних осередків могутніх племянних володарів (I), у другій половині IX ст. мала б прийти епоха децентралізації і фрагментованих політичних структур дуже низького рівня (II)⁸⁰³. Її індикатором Ф. Бірманн вважає появу великої кількості малих перстенеподібних градусів⁸⁰⁴ – феномену північної частини західнослов'янських земель⁸⁰⁵. Впродовж останніх семи десятиліть X ст. на теренах Великопольщі та Сілезії їх, в свою чергу, мали змінити гради нового типу, що були вже складовою державного організму (III)⁸⁰⁶. Отже, перші дві фази Ф. Бірманн пов'язує з племянним устроєм, співвідносячи великі фельдберзькі гради з вождівською організацією⁸⁰⁷, а малі перстенеподібні гради – з т. зв. "big

⁸⁰⁰ Biermann F. Land, Elite and Exploitation in Early Medieval Western Slavic Territory... P. 419; Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... S. 80; Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 170.

⁸⁰¹ Biermann F. The small Early Medieval lowland ringforts... P. 45; Biermann F. Zentralisierungsprozesse... S. 169.

⁸⁰² Biermann F. The small Early Medieval lowland ringforts... P. 45; Biermann F. Zentralisierungsprozesse... S. 169.

⁸⁰³ Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic at War... P. 41–43; Biermann F. Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen... S. 26, 27–29; Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 170.

⁸⁰⁴ Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic at War... P. 41–43; Biermann F. Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen... S. 26, 27–29; Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 170.

⁸⁰⁵ Biermann F. The small Early Medieval lowland ringforts in Northern Masovia... P. 41.

⁸⁰⁶ Ibid. P. 46; Biermann F. Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen... S. 31.

⁸⁰⁷ Biermann F. Land, Elite and Exploitation... P. 417; Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type... P. 160, 163.

man system” Маршала Салінса⁸⁰⁸. Більш значимі трансформації державотворчого характеру, на його думку, могли відбутися лише після усунення більшості малих перстенеподібних градів і появи замість них потужних багаточленних укріплень, що формували систему осередків центральної влади, на зразок великопольських об’єктів у Гнезді, Познані, Гечі та острові Ледніцкому⁸⁰⁹.

Більш глибокий погляд на ранню історію перелічених вище городищ відкриває, однак, дещо відмінну картину. За дослідженнями Марка Кронпеца і Терези Криштофяк початки городища у Гечі сягають 60-х рр. IX ст., коли на місці ранішого відкритого поселення був зведений типовий малий перстенеподібний град, діаметром бл. 45 м (зовнішній діаметр становить 70 м)⁸¹⁰. На зламі IX–X ст. результати останніх археологічних і дендрохронологічних досліджень дозволяють датувати також появу першого укріплення на Тумському острові у Познані⁸¹¹. За словами Ганни Кучки-Кренц, це був невеликий град з внутрішнім діаметром бл. 40 м⁸¹². До аналогічного типу оборонних конструкцій первинно належали й інші 2 городища – споруджена на початку X ст. фортеця у Гнезді та збудований у другій чверті X ст. оборонний об’єкт на острові озера Ледніца⁸¹³.

Одною з головних особливостей розвитку цих осередків було їхнє збереження в ході спрямованої централізаційної кампанії, що здійснювалася на теренах Великопольщі за часів легендарного Сьмомисла (приблизно, 930-ті–940-ві рр.)⁸¹⁴. В той час, як більшість тутешніх укріплень, на зразок городищ у Брущеві, Сплав’ї чи Далешині були знищені, гради у Гечі, Познані та Гнезді не лише залишились, але й вже невдовзі були розбудовані і перетворені на потужні багаточленні фортеці⁸¹⁵. Останнє створює підґрунтя для висновку, що гради у

⁸⁰⁸ Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds... P. 163–164.

⁸⁰⁹ Biermann F. The small Early Medieval lowland ringforts... P. 46; Biermann F. Burg und Herrschaft... P. 31.

⁸¹⁰ Krapiec M., Krysztofiak T. Potwierdzenie plemiennej genezy grodu w Gieczu. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*. 2003. № 6. URL: http://www.giecz.pl/index.php?go=krapiec_2003 [dostęp z dnia 29.03.2018]; Kóčka-Krenz H. Proces formowania się państwa Piastów. *Folia Praehistorica Posnaniensia*. 2015. № 20, S. 208, 209.

⁸¹¹ Kóčka-Krenz H. Proces formowania się państwa Piastów. *Folia Praehistorica Posnaniensia*. 2015. № 20. S. 209.

⁸¹² Ibid.

⁸¹³ Ibid.

⁸¹⁴ Krapiec M., Krysztofiak T. Potwierdzenie plemiennej genezy grodu w Gieczu...; Kóčka-Krenz H. Proces formowania się państwa Piastów... S. 213.

⁸¹⁵ Krapiec M., Krysztofiak T. Potwierdzenie plemiennej genezy grodu w Gieczu...; Kóčka-Krenz H. Proces formowania się państwa Piastów. *Folia Praehistorica Posnaniensia*. 2015. № 20, S. 209, 211.

Гечі, Познані та Гнєздні вже від самого початку були зведені П'ястами, як осередки їхньої влади. На користь такого припущення промовляє і те, що найближчі околиці Гнєздна напередодні спорудження там граду залишались пустою, а хронологія заселення Тумського острова приблизно відповідає часу спорудження фортифікаційної конструкції⁸¹⁶. Враховуючи наявність давнішого відкритого поселення⁸¹⁷, порівняно ранні, як для Великопольщі, початки малого перстенеподібного граду і дещо швидшу розбудову оборонних укріплень (930-ті – 940-ві рр.), що хронологічно випереджала аналогічні зміни на городищі у Познані (бл. середини X ст.), Острові Лєдніцкому (970-ті – 980-ті рр.) і, можливо, Гнєздні⁸¹⁸, складно також заперечити пропоновану М. Кронпецем, Т. Криштофяк і Г. Кучкою-Кренц тезу про особливо тісний зв'язок городища у Гечі з династією П'ястів⁸¹⁹.

Гнєздно, ймовірно, виконувало функцію культового центру⁸²⁰, в той час як володіння Тумським островом забезпечувало контроль над р. Вартою⁸²¹, що сполучала Великопольщу з Балтійським морем. Опанування і початок фортифікації цих місць в останньому десятилітті IX – на початку X ст. може відображати момент, коли Гецькі князі (теоретично не виключено, що в особі легендарного Сємовіта⁸²²) стали на шлях будівництва ієрархічної держави.

Представлені вище міркування дозволяють вважати, що впродовж певного часу (зокрема, майже усієї першої половини X ст.) влада полянських князів з династії П'ястів спиралася на систему малих перстенеподібних градів. Важче сказати, чи інші оборонні об'єкти цього типу, що функціонували на території Великопольщі у 920-х – 940-х рр., формували аналогічні мережі градів, чи, що

⁸¹⁶ Kóčka-Krenz H. Proces formowania się państwa Piastów... S. 208, 209, 211.

⁸¹⁷ Krąpiec M., Krysztofiak T. Potwierdzenie plemiennej genezy grodu w Gieczu...

⁸¹⁸ Kóčka-Krenz H. Proces formowania się państwa Piastów... S. 209–211.

⁸¹⁹ Krąpiec M., Krysztofiak T. Potwierdzenie plemiennej genezy grodu w Gieczu...; Kóčka-Krenz H. Proces formowania się państwa Piastów... S. 209.

⁸²⁰ Kurnatowscy Z. i S. Rola szlaków komunikacyjnych w wykreowaniu i dalszym rozwoju wczesnopanstwowych ośrodków stołecznych. *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka* / red. E. Wilgocki. Szczecin : "RECTO", 2001. S. 97; Moździoch S. „Bodaj się Piastów rządu nam święciły”. *Archeologia o początkach państwa piastowskiego. Populi terrae marisque. Prace poświęcone pamięci Prof. Lecha Leciejewicza* / red. M. Rębkowski, S. Rosik. Wrocław, 2011. S. 64.

⁸²¹ Kurnatowscy Z. i S. Rola szlaków komunikacyjnych... S. 97–98.

⁸²² *Galli Chronicon. Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski* / red. A. Bielowski. T. 1. Lwów 1864. P. 397.

більш вірогідно, виконували функцію резиденцій окремих князів нижчого порядку. В кожному разі, від стратегії використання малих градів, призначених, вочевидь, для постійного перебування невеликих гарнізонів князівських дружинників, П'ясти не відмовилися навіть після того, як головні осередки їхньої влади зазнали значної розбудови: після середини X ст. гради дещо меншого розміру і надалі зводились на новоприєднаних землях решти Великопольщі, Любушської землі, Куявів і частини Помор'я⁸²³.

Функціонування мережі порівняно невеликих перстенеподібних градів, що слугували локальними осередками центральної влади, хоч і зовсім чуже усій південній частині західнослов'янських земель⁸²⁴, винятковим явищем не було. За словами Йоахіма Геннінга, використання аналізованої конструкції знаходить найкращі паралелі на теренах Західної Гольштинії, Нижньої Саксонії і голандсько-бельгійського культурного ареалу⁸²⁵. При цьому первинну військово-стратегічну роль низовинних перстенеподібних градів “Голунштеді” (розташоване на південь від Гамбургу городище діаметром бл. 80 м) і “Туннешанс” (розташоване бл. 50 км на північний схід від Дорестаду городище діаметром 80–100 м) відомий німецький археолог вважає очевидною⁸²⁶. На думку Єнса Шнеевайса, стратегічне і транспортно-комунікаційне розміщення дозволяє розглядати у якості адміністративних центрів також тогочасні гради, розташовані на північ від Ельби⁸²⁷. Тож функцію локальних осередків імперської влади мали виконувати і низовинні перстенеподібні городища у західногольштинському Ейнфельді (90 м у діаметрі) та Вілленшарені (у внутрішній діаметр – 40 м), для яких притаманна концентрична забудова внутрішньої площі довкола вільного майдану у центрі⁸²⁸.

⁸²³ Kóčka-Krenz H. Proces formowania się państwa Piastów. *Folia Praehistorica Posnaniensia*. 2015. № 20, S. 213.

⁸²⁴ Biermann F. The small Early Medieval lowland ringforts... P. 41.

⁸²⁵ Henning J. Ringwallburgen und Reiterkrieger... S. 26–27.

⁸²⁶ Ibid. P. 21.

⁸²⁷ Schneeweiß J. Zur Einführung: Slawische und sächsische Burgen des 8. bis 10. Jh. Typen, Konstruktionsweise, Funktion. *Mythos Hammaburg. Archäologische Entdeckungen zu den Anfängen Hamburgs* / Hrsg. von Rainer-Maria Weiss und Anne Klammt. Hamburg, 2014. S. 317.

⁸²⁸ Lemm T. Esesfelth und der Burgenbau des 9. bis 10. Jahrhunderts in Nordelbien... S. 363; Ringwall in Willenscharen. URL: <http://www.mejcher.de/Burgen/willenscharen/willenscharen.htm> [online: 3.04.2018]; Einfelder Schanze(n). URL: <http://www.nms-einfeld.de/index.php?page=946> (online: 3.04.2018).

Елементом централізаційної королівської політики, поза сумнівом, є данські “Треллеборги”⁸²⁹ – збудовані в останні роки правління Гаральда Синьозубого (бл. 975–980 р.), систематично розміщені на території Ютландії, Зеландії, Сканії та о. Фюн з середнім інтервалом бл. 50–70 км перстенеподібні городища⁸³⁰, що формували єдину у тогочасній Скандинавії мережу настільки укріплених оборонних центрів⁸³¹. Своєю формою вони дуже нагадують сучасні їм фортеці, відкриті на теренах Бельгії і Північно-Західної Франції⁸³². У порівнянні з малими градами IX ст. з Саксонії та Полаб’я “Треллеборги” мали вже модифіковану конструкцію і більш уніфіковане планування, вирізняючись низкою характерних особливостей: а) наявністю 4-х брам, з’єднаних двома взаємно перпендикулярними дорогами і третьої дороги, що вела вздовж внутрішнього боку валу, б) ідеально круглою формою, в) поділом внутрішньої площі на 4 рівні частини, кожна з яких, в свою чергу, містила 4 великі житлові споруди⁸³³. Лише ютландський Аггесборг має значно більші розміри (240 м у внутрішньому діаметрі), в той час як усі інші “Треллеборги” (Боргрінг, Фюркат і Нонненбаккен з внутрішнім діаметром бл. 120 м та власне Треллеборг з внутрішнім діаметром 136 м)⁸³⁴ співмірні з найбільшими перстенеподібними городищами Полаб’я.

Представлений вище огляд городищ IX–X ст. на землях, що безпосередньо межували з Полаб’ям на сході, заході та півночі підтверджує можливість виконання малими перстенеподібними градами функції локальних осередків великокнязівської влади, а отже, й можливість їхнього використання в межах політичної системи ранньої держави. За таких умов складно пов’язувати державотворчі перетворення лише з появою більших багаточленних укріплень.

⁸²⁹ Thurston T. *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict: State Formation in the South Scandinavian Iron Age*. New York: Springer Scientific, 2001. P. 159.

⁸³⁰ Goodchild H., Holm N., Sindbæk S. Borgring: the discovery of a Viking Age ring fortress. *Antiquity: a review of world archaeology*. 2017. Vol. 91, № 358. P. 1027, 1028, 1029, 1040.

⁸³¹ Hedenstierna-Jonson Ch., Holmquist L., Olausson M. The Viking Age Paradox: Continuity and Discontinuity of Fortifications and Defence Works in Eastern Scandinavia. *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe* / ed. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds. *Turnhout* 2013. P. 288.

⁸³² Dobat A. Viking stranger-kings: The foreign as a source of power in Viking Age Scandinavia, or, why there was a peacock in the Gokstad ship burial? *Early Medieval Europe*. 2015. Vol. 23, Issue 2. P. 200.

⁸³³ Goodchild H., Holm N., Sindbæk S. Borgring: the discovery of a Viking Age ring fortress... P. 1028.

⁸³⁴ Larsen A.-Ch. The Trelleborg-Type Fortresses: A Comparative Analysis of the Danish Viking Age Ring Fortresses. URL: https://nytrelleborg.slagelse.dk/media/6259777/ACL_Trelleborg_Viking_Fortresses_Comparative-Analysis-UNESCO-2012.pdf [online : 29.03.2018]; Goodchild H., Holm N., Sindbæk S. Borgring: the discovery... P. 1031.

Тим більше, що у Великопольщі проглядається виразна тяглість з попереднього періоду, для якого були притаманні перстенеподібні гради малого розміру. Корінні зміни могли, натомість, відбутися дещо раніше, коли заселені порівняно великою кількістю людей⁸³⁵, зведені за ініціативою князя⁸³⁶, але призначені для загалу суспільства⁸³⁷ великі т. зв. “фельдберзькі” гради змінили малі укріплення, добре пристосовані для потреб порівняно невеликих військових угруповань. Адже, якщо об’єкти першого типу могли виконувати центральні функції перебуваючи на чолі поселенської ієрархії чи входити до більшого утворення, що мало гегемонічний характер, то гради другого типу у багатьох регіонах призначалися для забезпечення постійної присутності князівських дружин верховних володарів в окремих частинах ієрархічного князівства.

Тож ідея спорудження малих перстенеподібних градів сама по собі відкривала можливості для централізації, які, щоправда, реалізували далеко не всюди. Велика густота розміщення городищ типу Торнов на теренах Нижньої Лужиці⁸³⁸ не дозволяє вбачати у них осередки ранньодержавної адміністративної системи. Зв’язок з ранньодержавною організацією може бути поставлений під сумнів також у випадку аналогічних оборонних об’єктів, що знаходились далі на сході, наприклад, у Південній та Західній Великопольщі. Вочевидь, тут відбулася рецепція поширеної вже на той момент архітектурної форми, якій надано нове функціональне наповнення. Лише в такому випадку справджуватиметься правило: чим менший град, тим менший ареал влади його володаря⁸³⁹, а разом з ним і пропонована Ф. Бірманом концепція кризи більших племінних утворень і фрагментації політичного життя Північно-Західної Слов’янщини у другій половині IX – першій половині X ст.⁸⁴⁰, яка достатньо точно відображає історичну реальність, проте, лише в окремих частинах досліджуваного регіону.

Повернімося тепер до Північного Полаб’я. Малі “торновські” гради

⁸³⁵ Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century in Mecklenburg... P. 159, 167.

⁸³⁶ Ibid. P. 150; Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 164.

⁸³⁷ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 165.

⁸³⁸ Biermann F. Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen... S. 29.

⁸³⁹ Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic... P. 43; Biermann F. Zentralisierungsprozesse... S. 170, 172.

⁸⁴⁰ Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds... P. 163; Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic... P. 43; Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 170, 172.

зустрічаються тут зовсім не так часто, як, наприклад, у Нижній Лужиці⁸⁴¹. В окремих місцях менші укріплення, просто, послідовно змінили великі гради. Це найкраще помітно у землі ободритських варнів, де неподалік вже не функціонуючих більш архаїчних “фельдберзьких” городищ Штернбергер Бург і Гросс Гьорнов бл. 930 р. з’явився малий перстенеподібний град у Гросс Радені⁸⁴² з внутрішнім діаметром лише 25 м (зовнішній діаметр – 75 м)⁸⁴³. З огляду на загальне зростання кількості населення впродовж IX і початку X ст.⁸⁴⁴ це означає можливість функціонування у Північному Полаб’ї малих градів, як укріплень військових дружин, котрі прийшли на зміну фортецям загалу населення. У випадку Гросс Радену така інтерпретація підтверджувала б зв’язок між появою городища і поширенням у землі варнів більш безпосереднього управління ободритських князів.

Прикментним є також зведення частини малих градів, особливо, на землях вагрів і полабів у цілком новому місці, де раніше не було укріплень чи відкритих поселень⁸⁴⁵. За умови, що городища у Старому Любеку, Фархау, Гаммері, Грамндорфі, а також бранденбурзьких Легебрусі, Берліні-Кьопеніку, Міттенвальде і Берліні-Блянкенбурзі виконували ту чи іншу політичну функцію, зазначена особливість передбачатиме гіпотетичне свідоме перенесення туди центрів локальної влади з місць, що були тісно пов’язані з історико-правовою традицією “племінних” часів⁸⁴⁶. Зміна локації, пов’язаної з соціальним відтворенням, з часом вела до втрати соціальної пам’яті і руйнування давніх структурних зв’язків⁸⁴⁷, розчищаючи тим самим шлях для впровадження нових

⁸⁴¹ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 171.

⁸⁴² Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic... P. 43; Jöns H., von Fircks J. Das Archäologische Freilichtmuseum Groß Raden. Ein Führer durch das Freigelände. Schwerin, 2012. S. 33.

⁸⁴³ Jöns H., von Fircks J. Das Archäologische Freilichtmuseum Groß Raden... S. 45.

⁸⁴⁴ Biermann F. The small Early Medieval lowland ringforts... P. 45; Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... P. 168. Початки занепаду поселень у цей період спостерігалися лише у північно-східній частині велетських земель (див.: Łosiński W. Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny... S. 19–20, 22, 25, 27).

⁸⁴⁵ Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains... P. 44, 52, 54.

⁸⁴⁶ Вочевидь, саме у таких місцях споруджували великі височинні гради (див.: Łosiński W. O zabudowie niektórych grodów wielecko-zachodniopomorskich typu Feldberg/Kędrzyno... S. 128; Biermann F. Land, Elite and Exploitation in Early Medieval Western Slavic Territory... P. 417). Відсутність пам’яток цього типу на землях вагрів, полабів і стодорян свідчить не стільки про відсутність самих осередків, скільки про те, що в період свого функціонування, який, зрештою міг тут охоплювати інший часовий проміжок, ніж на теренах Мекленбургії, вони ще не потребували засобів забезпечення оборонної функції, а пізніше цю функцію виконували вже малі гради TIS.

⁸⁴⁷ Thurston T. Landscapes of Power, Landscapes of Conflict: State Formation... P. 275.

принципів функціонування територіально-політичного утворення, зокрема, для трансформації його політичного устрою. Дослідження Тіни Л. Турстон показали, що наприкінці епохи вікінгів на теренах Ютландії, а пізніше також і у Сканії розкільдські правителі провели масштабну релокацію адміністративних центрів і, навіть, звичайних поселень, що мала на меті впровадження нової, більш централізованої адміністративної системи⁸⁴⁸. Тенденції до трансформації поселенської структури в результаті воєнних заходів Київської Русі помітні на землях сіверян, радимичів, інших східнослов'янських племен і ятв'ягів⁸⁴⁹. Реорганізація мережі сільських поселень була здійснена і на Мадагаскарі за часів правління короля Ратсімілаго (XVIII ст.)⁸⁵⁰

Однак, складно знайти причини, що спонукали б до подібних дій очільників ободритських та південновелетських жуп. Попри вірогідну наявність у них нечисленних військових дружин, на зразок тих, що ними володіли у XII ст. окремі знатні поморяни⁸⁵¹, мова йде радше про локальних князів вождівського типу, котрі виконували судові та військові функції спираючись на силу традиційного права і, як такі, були зацікавлені у збереженні зв'язків зі своїм народом – одного з основних джерел їхньої влади. Натомість порушення тягlosti місця адміністрування могло стати відчутним ударом по легітимності їхніх потестарних повноважень. Зовсім по-іншому виглядала б справа у випадку підкорення одним князем-суддею іншого. Не володіючи жодними правами на завойоване утворення у сфері традиції, верховний князь-другтіназ мав серйозні причини прагнути її ліквідації, тим більше, що це, водночас, послаблювало б залежного князя-суддю.

У будь-якому випадку, зведення основних політичних центрів Північного Полаб'я (зокрема, градів у Старграді-Ольденбурзі, Ленцені (“Нойхаус”), Бранденбурзі і Берліні-Шпандау), звідки могли походити верховні князі західних ободритів, лінонів і, можливо, південних велетів поряд з ранішими відкритими

⁸⁴⁸ Ibid. P. 159, 173, 275.

⁸⁴⁹ Ляска В. «Иде Володимиръ... и зааъ грады ихъ...»: Рюриковичі та «окняжіння» племінних земель у верхів'ях Західного Бугу й Вепру. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10. 2016. С. 119.

⁸⁵⁰ Wright H. Early state dynamics as political experiment. *Journal of Anthropological research (Formerly Southwestern Journal of Anthropology)*. 2006. Vol. 62, No 3. P. 311.

⁸⁵¹ Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi babenbergensis / ex recensione Rudolphi Köpke. *MGH. SS. rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1868. P. 240.

поселеннями⁸⁵² чи всередині великих височинних градів⁸⁵³, тобто, у місцях, що мали давніше історичне підґрунтя, дозволяє поставити під сумнів зведення резиденцій менш могутніх володарів жуп у зовсім нових локаціях. Отже, мережевий, підрядний характер малих градів, що з'явилися у раніше незаселеній місцевості, можна вважати доведеним, усіх інших малих градів – можливим.

У світлі сказаного вище на увагу і, принаймні, часткову солідаризацію стосовно функціонального спектру малих перстенеподібних градів Північного Полаб'я заслуговує концепція Йоахіма Геннінга, котрий вважає більшість тутешніх ранньосередньовічних градів (виняток мали б становити окремі важливі центри князівської влади – Ольденбург і, дещо пізніше, Бранденбург⁸⁵⁴) радше короткотерміновими оборонними пунктами і військовими таборами, призначеними для забезпечення панування князя чи короля над підпорядкованими теренами і збору данин з навколишніх земель, а не резиденціями аристократів, котрі збудували їх задля збереження свого суверенітету⁸⁵⁵. Назагал приймаючи точку зору німецького дослідника, варто зробити дві ремарки. По-перше, дискусійною є тут короткотерміновість аналізованих об'єктів, адже археологічні дослідження виразно засвідчують перманентне використання більшості з них, принаймні, впродовж кількох десятків, а часом, навіть, кількох сотень років⁸⁵⁶ (стосовно “фельдберзьких” градів на це вже раніше звертав увагу Фелікс Бірман⁸⁵⁷). По-друге, сумніви викликає також теза про винятково військовий характер малих градів, особливо, на ободритських землях, де у пригородніх поселеннях виявлено свідчення спеціалізованого ремісничого виробництва⁸⁵⁸.

З розміщення аналізованих городищ також впливає, що лише об'єкти у Грамддорфі, Шарсторфі, Шваберові, Нойтреббіні, Весенау і, можливо, Гаммері, а

⁸⁵² Lozny L. *Prestate Societies...* P. 45, 53; Biermann F. *Zentralisierungsprozesse...* S. 49, 53.

⁸⁵³ Willroth K.-H. *New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region...* P. 190.

⁸⁵⁴ Henning J. *Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe: Ereignisgeschichte – Archäologie – Dendrochronologie. Europa im 10. Jahrhundert: Archäologie einer Aufbruchzeit. Kurzfassungen der Referate.* Frankfurt am Main: Druckzentrum der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 2000. S. 139–140.

⁸⁵⁵ *Ibid.* S. 144.

⁸⁵⁶ Lozny L. *Prestate Societies...* P. 45–46, 52, 54–56; Biermann F., Frey K. *Ringwall und Macht...* S. 61, 62, 66, 68.

⁸⁵⁷ Biermann F. *Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century...* P. 159, 163.

⁸⁵⁸ Biermann F. *Mittelslawische Vorburgsiedlungen...* S. 42–43, 66; Biermann F. *Functions of the Large...* P.165–166.

також, лінонські Ленцерсільге та Ленцен-“Нойхаус” могли використовуватись виключно у військових цілях. Перший з перелічених градів був би в такому разі зведений задля оборони головного осередку західних ободритів в Ольденбурзі. Хронологія появи укріплення у Шарсторфі (835/845 р.)⁸⁵⁹, розміщеного неподалік західного кордону Вагрії, співпадає з часом будівництва Саксонського лімесу⁸⁶⁰. А городище Ленцен-“Нойхаус” біля Вустрова К.-Г. Вільротх вважає слов'янським відповідником каролінзької фортеці *castellum Hohbuoki*⁸⁶¹. Проте, переважна більшість городищ аналізованого типу знаходилася у місцях, стратегічно вигідних для здійснення контролю над окремими частинами князівств, будучи зорієнтованими не стільки назовні, скільки всередину. В цьому аспекті вони подібні до згаданих вище данських “Треллеборгів”, які в першу чергу, виконували функцію адміністративних центрів⁸⁶². Тож TIS не була також виключно слов'янською відповіддю на зростаючий натиск Каролінгів.

Отже, у IX – перших десятиліттях X ст. більшість малих перстенеподібних городищ на ободритських і південновелетських теренах творили мережу локальних осередків великокнязівської влади, де постійно перебували гарнізони дружинників.

⁸⁵⁹ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 31, 297; Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area... P. 213.

⁸⁶⁰ Павинский А. Полабские славяне въ борьбѣ съ нѣмцами... С. 38, 51. Не виключено також, що зі створенням Саксонського лімесу була пов'язана поява градів у Босау-Бішофсвардері і Гаммері, хоч хронологія цих об'єктів є менш точною (див.: Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 31, 184, 185, 294, 295; Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement... P. 213; Lozny L. Prestate Societies... P. 44, 72–73).

⁸⁶¹ Willroth K.-H. New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region... P.189.

⁸⁶² Thurston T. Landscapes of Power, Landscapes of Conflict: State Formation in the South Scandinavian Iron Age... P.159.

РОЗДІЛ 4
СИСТЕМА ВЛАДИ У СЕРБСЬКИХ КНЯЗІВСТВАХ
ЕЛЬБО-ЗААЛЬСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ
У ІХ – НА ПОЧАТКУ Х СТ.

Перший джерельний текст, що проливає світло на структурні аспекти політичного устрою Білої Сербії, відноситься до 806 р. Тоді, в ході кампанії франкського війська, очолюваного сином Карла Великого – Карлом Юним, був вбитий сербський князь Милодух⁸⁶³. Інші ж тамтешні князі підкорилися Карлу, “пообіцяли, що служитимуть вірно і чесно, дали заручників, яких він тільки хотів”⁸⁶⁴. У “Хроніці Муассака” Милодуха охарактеризовано поняттям “*rex supérbus, qui regnabat in Siurbis*”⁸⁶⁵. Казимир Ваховський в означенні “*supérbus*” вбачав відображення більшої влади Милодуха порівняно з іншими сербськими князями⁸⁶⁶. У поєднанні з вісткою про їхнє підкорення після Милодухової смерті це дало підстави вважати, що загиблий володар був великим князем [wjeřch⁸⁶⁷], а “*ceteri reges*” – племінними князями окремих сербських земель⁸⁶⁸. Таку точку зору підтримав згодом Ян Бранкачк⁸⁶⁹, а останнім часом – Артур Шрейтер⁸⁷⁰. Об’єднана під владою Милодуха територія, на думку К. Ваховського, мала відповідати відомій за пізнішими джерелами⁸⁷¹ області Свурбелант [Swurbelant]⁸⁷².

⁸⁶³ Chronicon Moissiacense... P. 308; Annales regni Francorum... P. 121.

⁸⁶⁴ “*Et ceteri reges ipsorum venerunt ad eum, et promiserunt se servituri domno et pio imperatori, tradideruntque obsides, sicut ille volebat.*” (див.: Chronicon Moissiacense... P. 308).

⁸⁶⁵ Chronicon Moissiacense... P. 308.

⁸⁶⁶ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 75.

⁸⁶⁷ Bogusławski W., Hórník M. Historija serbskeho naroda. Budyšin: Ćišćal E. M. Monse, 1884. S. 16.

⁸⁶⁸ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 74, 75.

⁸⁶⁹ Brankač J. Betrachtungen zur politischen Geschichte der elbslawischen Stammesverbände im 9. Jahrhundert... S. 408; Brankač J. Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Slawen zwischen Elbe-Saale und Oder... S. 150, 164.

⁸⁷⁰ Szejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku... S. 276.

⁸⁷¹ Diplomata Lotarii III. № 84... P. 131.

⁸⁷² Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 75. Це поняття, відоме також у формі “Zurba”, окреслювало сукупність слов’янських пагів на схід від р. Заале: землі сермунтів-жирмонту [Sermunti], коледичів [Coledizi] та ситичів-житичів [Zitici] з межиріччя Нижньої Заале і Нижньої Мульди, нудичів [Nudzici] і нелетичів [Neletici] з-над Середньої Заале і нижньої течії Білого Ельстеру, нижичів [Nisizi] з-над Середньої Ельби, сіуслів-сисилів [Sysyle, Siusli] з-над Середньої Мульди, хутичів [Chutici], кезичів [Quezici] і рохолєнзів [Rocholenzi] з-над нижньої течії Білого Ельстеру і р. Плейсе, а також низки менших племен, розташованих далі на південь: вети [Weta], струпеничів [Strupenice], орли [Orla], тухуринів [Tuchurini], понзови [Puonzowa], гери [Gera], добни [Dobna], пліснів [Plisni] та звіків [Zwicowe] (докладніше про локалізацію див. у працях: Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... S. 33–35; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łuzyckich... S. 123;

Погляди К. Ваховського піддав критиці Юзеф Відаєвич. На його думку, “supérbus” – це лише окреслення особистої риси характеру Милодуха⁸⁷³, а поняття “Siurbi” мало також вужче значення⁸⁷⁴ і в даному випадку було вжите хроністами щодо населення порівняно невеликої території над Нижньою Заале і в долині суміжного відтинку Середньої Ельби з осередком у відомій за переліком провінцій фундаційного документу Бранденбурзької єпархії (948 р.) області Сербище [Cieruisti]⁸⁷⁵. Саме тут Ю. Відаєвич локалізував також на два століття давніше князівство Дєрвана і на 50 років пізніше князівство Чистибора⁸⁷⁶. Ще далі у запереченні чільного становища Милодуха пішов Генрик Ловм’янський, котрий відкидав можливість його панування навіть над кількома сербськими племенами⁸⁷⁷.

Спробуємо докладніше проаналізувати це питання. Локалізація центру князівства Милодуха у Сербищі дещо суперечить оповіді “Хроніки Муассака”. Сербище знаходилось на правому березі р. Ельби, навпроти гирла р. Мульди та р. Заале і над р. Нуте, в районі сучасного м. Цербст⁸⁷⁸. А джерело пропонує наступний виклад подій: Карл відправив частину армії за р. Ельбу, сам же вирушив з рештою війська за р. Заале, на Гверенафельд, і після загибелі Милодуха повернувся до Ельби⁸⁷⁹. Смерть Милодуха тут виразно прив’язана до військових дій основної частини франкського війська, яку очолював сам Карл. Отже, Милодух мав бути вбитий в Ельбо-Заальському межиріччі. Між тим, ймовірність перебування там володаря Сербища, куди, ймовірно, було спрямоване

Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale... S. 163–167; Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 9; Нидерле Л. Славянские древности... С. 112; Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich... S. 6; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 69–71).

⁸⁷³ Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 18.

⁸⁷⁴ Ibid. S. 23.

⁸⁷⁵ Ibid. S. 17, 18; Diplomata Ottonis I. № 105... P. 189.

⁸⁷⁶ Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 13, 23.

⁸⁷⁷ Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e. T. 5. Warszawa: PWN, 1973. S. 239.

⁸⁷⁸ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 719; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 68; Нидерле Л. Славянские древности... С. 112; Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet... S. 33.

⁸⁷⁹ “Et inde misit scaras suas ultra Albiam; ipse vero movit exercitum suum ultra Sala super Hwerenaveldo. Et tunc fuit interfectus Melito, rex superbus, qui regnabat in Siurbis; et postea remeavit Albia[m]; et vastavit regiones illas, et civitates eorum destruxit.” (див.: Chronicon Moissiacense... P. 308) [“І потім [Карл] відправив свої війська за Ельбу; сам натомість спрямував свою армію за р. Заале, на Гверенафельд. І тоді був вбитий Міліто – зверхній король, котрий царював у Сербії; і після цього повернувся до Ельби; і захопив ті регіони, і гради-міста їхні зруйнував.”]

інше франкське військо, попри аргументи Ю. Відаєвича⁸⁸⁰, є невеликою.

Князь Милодух – не єдиний володар, щодо котрого середньовічні нарративи вживають виразу “*rex superbus*”. Іншого разу, в “Історії англійського народу” Генрі Гантінгдонського, так двічі титуловано короля Мерсії Етельбальда⁸⁸¹ (716–757 рр.⁸⁸²). При цьому в усіх трьох випадках словосполучення залишається незмінним, що контрастує з окресленням останнього римського короля Тарквінія Гордого у праці Тита Лівія: “...*cui Superbo cognomen facta indiderunt...*”⁸⁸³ [котрому його вчинки принесли прізвисько Гордого] та “...*Superbo inditum Romae cognomen...*”⁸⁸⁴ [в Римі його прозвали Гордим]. Прикметно також, що як у випадку з Милодухом, так і у випадку з Етельбальдом, хроністи відразу ж зазначали об’єкт їхнього володарювання: “*in Siurbis*” / “*Mercensis*”. Подібне уточнення було б не обов’язковим, якщо тут малося на увазі рису характеру, але доречним, якщо “*rex superbus*” означало “верховний король”. Згадка про “короля вищого порядку” апіорі вимагає дефініції королів нижчого порядку, які йому підлягали. Вираз “*rex Superbus Mercensis*”⁸⁸⁵ означав би, що ними були усі інші королі, чиї землі знаходились у Мерсії, а “*rex superbus, qui regnabat in Siurbis*”⁸⁸⁶ вказував би на підпорядкованість Милодуху решти сербських королів.

За часів Етельбальда королівство Мерсія було ще конфедерацією народів, частина з яких (наприклад Магонсете [Magonsæte] та Гвікке [Hwicce]) зберігала власні королівські династії⁸⁸⁷. Характер відносин між володарями, власне Мерсії, яким належала верховна влада, і підлеглими їм правителями поглинутих королівств найкраще проілюстровано в одному з документів Етельбальдових наступників – Оффи, де володар Гвікке титулований “моїм залежним королем,

⁸⁸⁰ Польський дослідник припускав, що Милодух перейшов Ельбу і вийшов назустріч ворогу, щоб загородити йому доступ до своєї держави (див.: Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 17). Однак, чи були б такі дії виправданими за умов, коли до Сербища було відправлене інше франкське військо. Чи міг Милодух не знати про його наближення, або ж встигнути його перемогти?

⁸⁸¹ Henry, Archdeacon of Huntingdon. *Historia Anglorum: the History of the English people* / ed. and translated by Diana Greenway. Oxford: Clarendon Press, 1996. P. 238.

⁸⁸² Yorke B. *Królowie i królestwa Anglii w czasach Anglosasów 600–900* / tł. Mateusz Wilk. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015. S. 146, 156.

⁸⁸³ Titi Livi *Ab urbe condita libri* / ed. Martinus Hertz. Vol. 1. Lipsiae: Officina Bernhardi Tauchnitz, 1857. P. 51.

⁸⁸⁴ *Ibid.* P. 52.

⁸⁸⁵ Henry, Archdeacon of Huntingdon. *Historia Anglorum: the History of the English people...* P. 238.

⁸⁸⁶ *Chronicon Moissiacense...* P. 308.

⁸⁸⁷ Yorke B. *Królowie i królestwa Anglii w czasach Anglosasów...* S. 160, 158 (докладніше про генезу цього устрою в Мерсії див. на сторінках: 148–150, 152–153, 155–156).

тобто, елдорменом свого народу – Гвікке⁸⁸⁸. Верховна влада Етельбальда поширювалася, без сумніву, і поза Мерсією, адже за словами Беди Вельмишановного, йому підкорялися усі області на південь від р. Гамбер разом зі своїми королями⁸⁸⁹, тобто, усі королівства Південної Англії⁸⁹⁰. Все це вказує на можливу зумовленість використання терміну “*rex superbus*” у середньовічних джерелах ситуацією, коли після еволюційного творення більших політичних одиниць з множини менших утворень за підкореними правителями нижчого рівня все ще зберігалися давні титули. У світлі сказаного вище більш правдоподібною виглядає концепція К. Ваховського.

Інформацію про кордони князівства Милодуха може опосередковано передавати нотатка “Баварського географа”, де серед інших племен і народів згадано сербів [Sorbi], далеминців [Talaminzi] (Тітмар Мерзебурзький локалізував їх між р. Ельбою і р. Каменицею⁸⁹¹), а дещо згодом – лужичан [Lunsizi] (предки сучасних нижньолужичан), мільчан [Milzane] (предки сучасних верхньолужичан) та безунчан [Besunzane]⁸⁹². Джерело робить акцент, головне, на політичній структурі описуваних земель (це добре видно з того, що гаволяни [Hehfeldi] і моричани [Morizani] згадані окремо від вільців [Uilci]⁸⁹³, а назва хорватського етнічного масиву, на той час вже розділеного, очевидно, на низку дрібніших “племен”, тут, взагалі, відсутня). На цьому тлі формулювання “*regio, que vocatur Sorbi, in qua regione plures sunt quae habent civitate L*” [область, що зветься Сорби, у якій області (що у ній) численні є (народи), що мають 50 жуп]⁸⁹⁴ є доволі нетиповим і може позначати скоріше територіально-історичне ціле, ніж політичне. Ймовірно, на момент створення “Баварського географа” (більшість дослідників датує цю частину джерела, приблизно, серединою IX ст.) об’єднаного

⁸⁸⁸ Yorke B. *Królowie i królestwa Anglii w czasach Anglosasów...* S. 158.

⁸⁸⁹ Venerabilis Baedae. *Historia ecclesiastica gentis Anglorum, historia abbatum, et Epistola ad Ecgberctum, cum Epistola Bonifacii ad Cudberthum* / ed. Georgii H. Moberly. Oxonii: Typographeo Clarendoniano, 1881. P. 360.

⁸⁹⁰ Yorke B. *Królowie i królestwa Anglii w czasach Anglosasów...* S. 158.

⁸⁹¹ “...*ab Albi usque in Caminzi fluvium porrecta...*” (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 6).

⁸⁹² *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii...* C. 50, 52.

⁸⁹³ Там само. С. 50; Войтович Л. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення... С. 53–54.

⁸⁹⁴ *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii...* C. 50; *Opis grodów i ziem z północnej strony Dunaju. Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. G. Labuda. Poznań, 1999. S. 56.

князівства білих сербів вже не існувало, а уявлення про єдність цих земель було даниною минулим часам. Князівство Дєрвана, скоріш за все, охоплювало ще й далеминців⁸⁹⁵, тож поняття “regio, que vocatur Sorbi”, очевидно, тотожне колишній території держави Милодуха. В такому разі *ceteri reges* “Хроніки Муассака” мали стояти на чолі кожного з *regionum plurium*⁸⁹⁶. Зникнення інституту великокнязівської влади після загибелі Милодуха небагато змінювало політичне становище князів окремих сербських “племен” (земель). Тепер просто їхнім зверхником став безпосередньо франкський імператор.

Одним з таких сербських “племінних” князів був Тунгло, котрий у жовтні 826 р. прибув на з’їзд в Інгельгеймі, щоб постати перед імператорським судом⁸⁹⁷. Людовік Благочестивий зберіг за ним владу і дозволив повернутися додому, але Тунгло був змушений залишити заручником при франкському дворі свого сина⁸⁹⁸. Запрошення Тунгла на імператорський суд говорить про те, що над ним не існувало слов’янського правителя вищого рівня. Сам же Тунгло не міг бути верховним князем сербів, як це припускає А. Шрейтер⁸⁹⁹, бо “Аннали королівства франків” іменують його лише одним зі сорабських перших [“*unus de Soraborum primogibus*”⁹⁰⁰]. Тож ця розповідь слугує доказом відсутності в цей час у білих сербів великокнязівської влади, загалом.

Вживання терміну “*primores*” у цитованому уривку “Анналів королівства франків” вносить в уявлення про політичну ієрархію сербської області певну проблематичність. На думку Вальтера Шлезінгера, *primores* складали окрему верству управлінців: нижчу за рангом від очільників сербських земель (“*reges*” і

⁸⁹⁵ Вільгельм Богуславський і Вальтер Шлезінгер локалізували його між Ельбою і Заале (див.: Boguslawski W. J. *Rys dziejów serbo-łużyckich...* S. 19; Schlesinger W. *Die Verfassung der Sorben...* S. 10, 12). Археологічні та лінгвістичні матеріали вказують на етнокультурну єдність далеминців з білими сербами (див.: Brachmann H. *Slawische Stämme an Elbe und Saale...* S. 246; Eichler E. *Studien zur Frühgeschichte slawischer Mundarten zwischen Saale und Neisse...* S. 268), яка у першій половині VII ст., тобто, відразу по заселенні слов’янами Південного Полаб’я, могла бути підставою єдності політичної.

⁸⁹⁶ Або: “численних [народів / племен / етно-політичних одиниць]” (залежно від перекладу).

⁸⁹⁷ *Annales regni Francorum...* P. 171; *Vita Hludowici imperatoris...* P. 629.

⁸⁹⁸ *Annales regni Francorum...* P. 171.

⁸⁹⁹ Szejter A. *Pod pogańskim sztandarem...* S. 276, 277.

⁹⁰⁰ *Annales regni Francorum...* P. 169. Аналогічне формулювання зустрічається згодом у продовженні “Історії франків” Емуана з Флері (див.: *Aimoini monachi, qui antea Annonii nomine editus est. Historiæ Francorum Lib. V. Cum indice copiosissimo, qui etiam locorum communium ac epitomes vicem supplet. Parisiis: Wechel, 1567. P. 529).*

“duces”)⁹⁰¹, але вищу від “seniores villarum, quos lingua sua supanos vocant” (жупанів)⁹⁰². Натомість Генрик Ловм’янський припускав, що окреслення “primoges” могло означати й те саме, що в інших випадках – “duces” чи “reges”⁹⁰³. Позаяк В. Шлєзінгер зазначав, що про функцію “сербських primoges” нічого достеменно не відомо⁹⁰⁴, а єдиним знаним представником цієї верстви мав бути Тунгло⁹⁰⁵, якого автор “Життєпису імператора Людовіка” титулує “dux”-ом⁹⁰⁶, думка польського дослідника виглядає дуже переконливою.

Причиною плутанини було, очевидно, застосування франкськими авторами різних критеріїв при визначенні латинських еквівалентів політичного становища слов’янських правителів. Найбільш лояльними у цьому відношенні були творці “Хроніки Муассака”, котрі практично всіх слов’янських князів іменують королями (“reges”)⁹⁰⁷. Очевидно, саме такий підхід і зумовив необхідність введення терміну верховного короля (“rex supérbus”) у випадку з Милодухом⁹⁰⁸. Натомість офіційна хроніка Каролінгів навіть щодо Милодуха і чеського князя Леха вживає титулу “dux”⁹⁰⁹. Правителів нижчого рангу, на зразок одного з саксонських князів Гессі, братів данського короля чи франкських графів автори “Анналів королівства франків” відносили вже до “primoges”⁹¹⁰. Прикметно, що безпосередньо перед згадкою про primogem Тунгла це ж джерело повідомляє про підозру ободритського “dux”-а Чедрога через скаргу Abodritorum primorium⁹¹¹. Тож якщо “rex supérbus” “Хроніки Муассака” – це “dux” “Анналів королівства франків”, тоді “primoges” другого джерела тотожні з “ceteri reges” першого –

⁹⁰¹ Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben... S. 13.

⁹⁰² Ibid. S. 22, 29, 31.

⁹⁰³ Łowmiański H. Początki Polski... T. 5... Warszawa: PWN, 1973. S. 239.

⁹⁰⁴ Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben... S. 14.

⁹⁰⁵ Ibid. S. 13.

⁹⁰⁶ “...duos duces, Ceadragum Abotritorum et Tunglonem Soraborum...” (див.: Vita Hludowici imperatoris... P. 629) [...два князі, Чедрог – Ободритський і Тунгло – Сорабський...]

⁹⁰⁷ Chronicon Moissiacense... P. 298, 307, 308, 309.

⁹⁰⁸ У 805 р. це ж джерело окреслило терміном “rex” князя далемінців Семіла (див.: Chronicon Moissiacense... P. 307), котрий ненабагато перевищував своєю владою князів окремих племен Сербської області. Тож наступного разу останні були закономірно названі “ceteri reges” (див.: Chronicon Moissiacense... P. 308). Якщо Милодух, справді, стояв на чолі усіх племен Сербської області, для нього слід було придумати особливий титул, що й було зроблено.

⁹⁰⁹ Annales regni Francorum... P. 121, 120.

⁹¹⁰ Łowmiański H. Początki Polski... T. 5... Warszawa: PWN, 1973. S. 240; Annales regni Francorum... P. 41, 134, 121.

⁹¹¹ “...Abodritorum primores Ceadragum ducem suum accusantes. Accusabatur et Tunгло, unus de Soraborum primoribus...” (див.: Annales regni Francorum... P. 169).

князями окремих сербських земель (“regiones”).

На цьому тлі цікавим є означення терміном “тех” князя Цемисла і його наступника – очільників сербів, що звалися коледичами. Під 839 р. Бертинські аннали, котрі, загалом, продовжували традицію офіційного літописання у Західно-Франкському королівстві, розповідають про перемогу відправлених франками саксонців над коледичами: “...король їхній Цемисл був вбитий, саме місто і 11 замків – захоплені; [саксонці] також отримали дари від короля, серед тих же повстанців [коледичів] поспішно створеного, на додачу до цього зібрали з землі численних заручників.”⁹¹²

З пізніших джерел коледичі відомі, як невеличке плем’я з-над р. Фюне, що було складовою області Сіромунт⁹¹³. Дослідники вже віддавна звернули увагу на невідповідність цієї території вагомій політичній ролі, яку коледичі відігравали у IX ст. Ю. Відаєвич, зокрема, зазначав, що подана у джерелі кількість фортець (11) явно завелика, як на плем’я таких розмірів, тож припускав, що у 839 р. з коледичами співдіяли їхні сусіди, котрі, можливо, визнавали верховну владу князя Цемисла⁹¹⁴. На думку Г. Ловм’янського, племінна територія коледичів у IX ст. була просто значно більшою, ніж в X ст., і охоплювала пізніші землі сіромунтів, ситичів-житичів, нелетичів і нудичів, сягаючи по Нижню Заале на заході, Нижню Мульду на сході, Ельбу на півночі і Білий Ельстер на півдні⁹¹⁵.

З тезою про політичні основи єдності Цемислового князівства (Ю. Відаєвич) можна, назагал, погодитися. Етнонім “нелетичі”, наприклад, окрім м. Галле на р. Заале, відомий також з околиць Гавелбергу над Нижньою Гаволою, Торгау над Середньою Ельбою і Вюрцену над правим берегом р. Мульди⁹¹⁶. А отже, це

⁹¹² “Saxones interea contra Sorabos qui Colodici vocantur apud Kesigesburg dimicantes, caelestibus auxiliis fulti, victoriam adepti sunt, rereque ipsorum Cimusclo interfecto, eandem urbem et undecim castella coeperunt; receptis etiam sacramentis a rege inter eosdem tumultus repente creato, insuperque obsidibus, multam terrae indixerunt.” (див.: *Annales Bertiniani*... P. 23).

⁹¹³ *Diplomata Ottonis II.* № 30... P. 40; Helbig H. *Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet*... S. 34; Łowmiański H. *Początki Polski*... T. 3... S. 205; Tyszkiewicz L. *Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich*... S. 124.

⁹¹⁴ Widajewicz J. *Serbowie nadłabscy*... S. 21.

⁹¹⁵ Łowmiański H. *Początki Polski*... T. 3... S. 205.

⁹¹⁶ *Diplomata Ottonis I.* № 231. P. 317; Tyszkiewicz L. *Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich*... S. 126; Wenzel W. *Die slawischen Stammesnamen Neletici und Nudzici. Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur.* 2016. T. 63. Hefte 1. S. 69.

плем'я, як слушно зауважив Лех Тишкевич, мало існувати ще з часів міграції⁹¹⁷ (VII ст.) і не могло виокремитися з-поміж коледичів лише після середини IX ст. Подібна ситуація з ситичами-житичами, яких джерела згадують у трьох різних локаціях⁹¹⁸.

Порівняння аналізованого повідомлення Бертинських анналів з розповіддю “Хроніки Муассака” за 806 р. виявляє певні відмінності між системою влади у князівстві Милодуха та князівстві Цемисла. Розповідаючи про військові дії Карла Юного на землях сербів “Хроніка Муассака” інформує про захоплення їхніх областей (“regiones”) і зруйнування “civitates”⁹¹⁹. Штурмом “una civitate” завершився похід на сербів у 816 р.⁹²⁰ Натомість у 839 р. франко-саксонське військо захоплювало вже “urbem” і “castella”⁹²¹. На сьогодні в історіографії домінує уявлення, що поняття “civitas” стосовно ранньосередньовічних слов'ян окреслювало локальні територіально-політичні утворення типу жупи-ополя (т. зв. “бургові округи”) або їхні головні осередки – “племінні” гради⁹²² (цей смисловий дуалізм багато в чому нагадує двояке значення давньогрецького πόλις і аналогія, зрештою, не випадкова).

На франкських землях до бл. 890 р. термін “civitas” вживався лише щодо єпископських резиденцій і міст римського походження, тобто, центрів церковних чи давньоримських адміністративних одиниць⁹²³. Згодом він спорадично виступає поряд зі словом “urbs”. Обидва терміни зустрічаються, наприклад, в описах Радогоща-Ретри – головного культового і політичного осередку Лютицького союзу⁹²⁴. Натомість “castella” у франків – це, переважно, новозбудовані військово-

⁹¹⁷ Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 126.

⁹¹⁸ Ibid. S. 125–126.

⁹¹⁹ Chronicon Moissiacense... P. 308; (див. вище).

⁹²⁰ Annales regni Francorum... P. 143–144.

⁹²¹ Annales Bertiniani... P. 23 (див. вище).

⁹²² Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. S. 56; Rosik S. O "rozpoznawaniu" civitas w świecie słowiańskich plemion (tzw. Geograf Bawarski a łacińskie przekazy z XI–XII w.) Uwagi do dyskusji nad kształtowaniem się pojęcia grodu. *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej: społeczeństwo, gospodarka, ideologia* / red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch. Wrocław-Głogów: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2014. P. 37–38.

⁹²³ Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben... S. 15.

⁹²⁴ “*Urbs est antiqua quedam, que Riedegost vocitata, in pago Rederirun...*” (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 303) і “*...sunt Retharii, civitas eorum vulgatissima Rethre...*” (див.: Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum... P. 78); Rosik S. O "rozpoznawaniu" civitas... P. 39.

стратегічні об'єкти, за якими не стояло давнішої історичної традиції, на зразок фортеці Гогбуокі [“castellum vocabulo Hohbuoki”]⁹²⁵ над лівим берегом Нижньої Ельби, чи фортеці Есесфельд [“Esesfeld castellum”]⁹²⁶ у Західній Гольштинії⁹²⁷. Під 808 р. “Аннали королівства франків” засвідчують існування “Slavorum castellis” і на землях ободритів⁹²⁸, де впродовж IX ст. функціонували порівняно невеликі перстенеподібні городища⁹²⁹, інтерпретовані у попередньому розділі як локальні осередки великокнязівської влади.

Спробуймо тепер екстраполювати цю інформацію на Ельбо-Заальське межиріччя. Археологічні дослідження цьому не суперечать, бо городища невеликих розмірів були знайдені також на схід від р. Заале, в тому числі, на вірогідних землях Коледицького князівства⁹³⁰. За словами Ганса-Юргена Брахманна, усі вони перестали функціонувати вже в X ст. і можуть бути надійно датовані слов'янською епохою, зокрема, дев'ятим століттям⁹³¹. Таким чином, згадка про коледицькі “castella” у поєднанні з титулуванням їхнього очільника королем може свідчити про централізаційні трансформації у частині сербських земель між 806-м і 839-м рр. Спорудження Цемислом своїх градів на території сусідніх сербських племен водночас пояснило б як наявність у невеликого племені аж 11-ти таких об'єктів і появу коледичів на міжнародній арені, так і перебування у їхньому князівстві давніх етнічних угруповань, на кшталт нелетичів і ситичів-житичів. Позаяк Цемисл був князем коледичів, франкський анналіст розглядав усю контрольовану ним територію, як землю коледичів (навіть якщо в етнічному відношенні вона такою й не була). І це суттєво відрізняє Цемисла від Милодуха. Останній теж, очевидно, мав своє племінне князівство. Але верховенство Милодуха над усіма сербськими областями не перетворювало

⁹²⁵ Annales regni Francorum... P. 131.

⁹²⁶ Ibid. P. 147.

⁹²⁷ Lemm T. Esesfelth und der Burgenbau des 9. bis 10. Jahrhunderts in Nordelbien... S. 357.

⁹²⁸ Annales regni Francorum... P. 125.

⁹²⁹ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny... S. 293–297; Lozny L. Prestate Societies... P. 38, 39, 72–73, 75–76; Biermann F. The small Early Medieval lowland ringforts... P. 39.

⁹³⁰ Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale... S. 154, 157; Grimm P. Archäologische Beiträge zur Siedlungs- und Verfassungsgeschichte der Slawen im Elb-Saalegebiet. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / red. Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 17.

⁹³¹ Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale... S. 154.

їх на частину його власного “regio”. “Civitates” з 806 р. – це, або осередки civitatum “Баварського географа” – елементарних територіально-політичних одиниць, які у сербів звалися жупами, або – центри окремих сербських земель. Спрямованість на них військових дій Карла Юного⁹³² (доказ першорядного політичного значення) дозволяє припускати, що castella на той час ще не існували. За таких умов влада верховного князя не могла виходити за межі гегемонії. А отже, у своїх областях “rex supérbus” і “ceteri reges” володіли приблизно однаковими повноваженнями.

Розгляньмо це питання з точки зору політичної антропології. Щодо первісних і стародавніх суспільств класична теорія соціальної еволюції передбачає існування 3-х послідовних базових рівнів організації влади: вождівства, складеного (компаудного) вождівства і ранньої держави⁹³³. Складені вождівства, зазвичай, охоплювали територію від 128-ми до 1024 км кв.⁹³⁴ Граничне ж допустиме значення площі, на якій можливе ефективне функціонування утворення такого типу, за підрахунками Чарльза Спенсера⁹³⁵, складає 2463 км². Наведеному діапазону, назагал, доволі точно відповідають розміри сербських племен⁹³⁶: як більш потужних нижичів (бл. 771 км²) чи худичів (бл. 471 км²), так і південних периферійних, на зразок вети (бл. 372 км²) та струпеничів (бл. 133 км²). Загальна площа загосподарованих земель Сербської області становить бл. 5081 км². На кожний з 50-ти “civitates” “Баварського географа” припадає, відповідно, в середньому, дещо більше 100 км². Тож сербські жупи, очевидно, співмірні простому вождівству. На це вказує й інформація про внутрішню структуру civitatum. На Полаб’ї до них входило 3–6, або 10–15 сіл⁹³⁷. Приблизно стільки ж (бл. десятка сіл) найчастіше охоплює мінімальне вождівство

⁹³² Chronicon Moissiacense... P. 308.

⁹³³ Turchin P., Gavrillets S. Evolution of Complex Hierarchical Societies... P. 168; Rise and fall of political complexity in island South-East Asia and the Pacific... P. 801.

⁹³⁴ Spencer Ch. On the Tempo and Mode of State Formation: Neoevolutionism Reconsidered... P. 7.

⁹³⁵ Ibid. P. 7.

⁹³⁶ Визначені автором за мапою культурних ландшафтів Йоахіма Германна (див.: Die Slawen in Deutschland... S. 55). В процесі вимірювання були взяті до уваги лише території, заселені у ранньослов’янський період. Площа лісів, боліт і пусток не врахована. Усі наведені числові значення мають приблизний характер, однак похибка вимірювання не перевищує 5–10%.

⁹³⁷ Brankač J. Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Slawen zwischen Elbe-Saale und Oder... S. 154.

за підрахунками Роберта Карнейро⁹³⁸.

Ці дані, водночас, підтверджують тотожність очільників “civitates” з жупанами⁹³⁹. За словами Константина Багрянородного, до половини IX ст. так називали “старших” провідників сербських і хорватських груп⁹⁴⁰. У Південному Полаб’ї джерела XII ст. згадують їх, як окрему верству сербського населення, для якої був характерний судовий обов’язок і функції алдерманів⁹⁴¹. Подекуди жупани могли бути й сільськими головами, проте, дослідження Й. Лейпольда показало, що вони також стояли на чолі більших груп сільських поселень⁹⁴², вірогідно, еквівалентних колишнім жупам.

Сербська область загалом є занадто великою для додержавних форм суспільної організації. До того ж, вождівський устрій можливий лише за умови існування не більше ніж двох рівнів прийняття рішень⁹⁴³. На сербських землях перший рівень – це жупи-“civitates” і жупани, другий – племінні області (землі) і “ceteri reges”. Таким чином, князівство Милодуха правильніше трактувати, як дружинну державу гетерархічного типу⁹⁴⁴. Князівство Цемисла було меншим, зате більш ієрархізованим. Згадка про “castella” може розглядатися, як доказ існування князівської дружини. Її інституціалізацію перед німецьким завоюванням підтверджує також задокументованість у пізніших джерелах сербського соціоніму, що означував професійних воїнів: “witsessen”, “weiczhessen”⁹⁴⁵, а, можливо, також “vethenici”⁹⁴⁶. Перебування ж Цемислового воїнства на землях сусідніх сербських областей давало б коледицькому князю реальні підстави до реалізації влади над очільниками підлеглих племен.

Оскільки джерела не зберегли жодних вказівок на зовнішню інспірованість аналізованих централізаційних процесів в Ельбо-Заальському межиріччі,

⁹³⁸ Carneiro R. Process vs. Stages: A False Dichotomy in Tracing the Rise of the State... P. 89.

⁹³⁹ Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki, 1861. S. 13.

⁹⁴⁰ Leciejewicz L. Słowianie zachodni... S. 94.

⁹⁴¹ Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben... S. 29.

⁹⁴² Ibid.

⁹⁴³ Turchin P., Gavrilets S. Evolution of Complex Hierarchical Societies... P. 168.

⁹⁴⁴ Докладніше про поняття “гетерархія” див.: Thurston T. Landscapes of Power, Landscapes of Conflict... P. 10–11; Line Ph. Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290. Leiden & Boston: Brill, 2007. P. 8.

⁹⁴⁵ Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben... S. 28, 31.

⁹⁴⁶ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 230; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne... S. 129.

передумов до формування тут дружинних держав належало б шукати всередині дрібних сербських племінних князівств, на зразок коледичів. В цьому контексті неабияке значення має аналіз сербської етнотопоніміки з досліджуваного регіону. Характерною рисою, що суттєво відрізняє її від ободритської та велетської, є велика кількість патронімічних назв. Такими, зокрема, можна вважати етнотопоніми коледичі [Colodici, Coledizi, Choledici, Cholodiki⁹⁴⁷], ситичі-житичі [Zitici, Citice, Zitice⁹⁴⁸], нижичі [Nisizi, Nizizi, Nisizi, Nikiki, Nitaze⁹⁴⁹], нудичі [Nudzici, Nidkike, Nudhici⁹⁵⁰], нелетичі⁹⁵¹ [Neletiki, Neletici⁹⁵²], хутичі [Chutizi⁹⁵³, Chuntici⁹⁵⁴, Chutici⁹⁵⁵], кезичі [Quezici⁹⁵⁶], скитичі [Scitici⁹⁵⁷, Scitizi⁹⁵⁸] та струпеничі [Strupenice⁹⁵⁹]. На їхнє походження від патронімів виразно вказує кінцівка *-ичі / *-ічі (←*-itji)⁹⁶⁰, котра у латинських текстах передається, як “-ici”, рідше – “-iki” чи “-izi”. Етнотопонім “коледичі”, наприклад, вірогідно, утворився від чоловічого імені Колéда⁹⁶¹. Подібна генеза не виключена й для інших племінних назв. Один з документів Оттона II⁹⁶² фіксує в Ельбо-Заальському межиріччі антропонім “Nezan”, від якого цілком міг походити етнотопонім нижани [Nisane, Niseni, Nisani⁹⁶³]: Nezan→Nezani→Nisani.

Аналогічна ситуація у V ст. склалася на теренах Ірландії, де патронімічні етнотопоніми “Uí”, “Cenél”, “Clann”, “Síll” (внуки, родина, нащадки), витіснили вираз “Maqui Mucoi” / “moccu”, що вживався на означення племінної приналежності⁹⁶⁴. На думку Даїбгі О’Кройніна, ці зміни відображали глибші суспільні

⁹⁴⁷ Annales Bertiniani... P. 40; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 720.

⁹⁴⁸ Diplomata Ottonis II. № 193... P. 221; Diplomata Ottonis I. № 65... P. 146.

⁹⁴⁹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 719–720.

⁹⁵⁰ Diplomata Ottonis I. № 231... P. 317; Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 722.

⁹⁵¹ Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 126;

⁹⁵² Diplomata Ottonis I. № 231... P. 317.

⁹⁵³ Diplomata Ottonis II. № 89... P. 104; Diplomata Ottonis II. № 90... P. 105.

⁹⁵⁴ Diplomata Ottonis II. № 30... P. 40.

⁹⁵⁵ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 722.

⁹⁵⁶ Diplomata Ottonis I. № 231... P. 317.

⁹⁵⁷ Diplomata Ottonis II. № 196... P. 223.

⁹⁵⁸ Diplomata Ottonis III. № 106... P. 517.

⁹⁵⁹ Diplomata Lotarii III. № 84... P. 131.

⁹⁶⁰ Jeżowa M. Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych. Cz. 2: Słowotwórstwo. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo PAN, 1962. S. 30–31.

⁹⁶¹ Павел Шафарик згадує також про село Колиндяни у Східній Галичині (нині – на Тернопільщині) та прізвище Колединський [Koledinskij] (див.: Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 720).

⁹⁶² Diplomata Ottonis II. № 89... P. 104.

⁹⁶³ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 721–722.

⁹⁶⁴ Ó Cróinín D. Irlandia średniowieczna... S. 71–73.

перетворення, в ході яких були зруйновані архаїчні племінні структури, а племена–народи стали підданими династичних родів⁹⁶⁵. На землях білих сербів етноніми патронімічного походження теж, очевидно, асоціювалися, в першу чергу, з певною історичною постаттю⁹⁶⁶ і її нащадками – представниками князівського роду. Це добре видно з пізнішої топоніміки. У XII ст. слов'янське населення продовжувало окреслювати маєтності володарів назвами на “-ісі”, додаючи цю кінцівку тепер вже до німецьких імен⁹⁶⁷. Випадки, коли слов'янське плем'я чи народ отримували назву від своїх засновників, засвідчують і писемні джерела у розповідях про легендарного Чеха⁹⁶⁸, чи літописних Радима і В'ятка⁹⁶⁹.

Тож, сербські області Ельбо-Заальського межиріччя мали вже не стільки племінний, скільки клановий характер. За таких умов населення, зазвичай, було сукупністю реальних нащадків засновника клану та більш численної групи осіб іншого походження, чії предки почали себе з ними співвідносити⁹⁷⁰. Витіснення племінної ідентичності клановою вказує на зростаючу потугу окремих родів. Разом з рештою населення навколо їхніх очільників могли концентруватися і невеликі групи професійних воїнів – князівські дружини. Очевидно, ці риси були притаманні сербському суспільству вже в епоху міграції. Адже етноніми ситичі-житичі та нелетичі існували вже тоді⁹⁷¹, а перший з них, згаданий у формі “Sittici” “Баварським географом”⁹⁷², виходячи з локалізації Й. Германна, Б. Томенчука та Л. Войтовича, зустрічається ще й в Українському Прикарпатті⁹⁷³. Ймовірно, на відміну від слов'ян Північного Полаб'я, серби переселялися над Середню Ельбу і Заале, зберігаючи давнішу соціальну структуру і політичний устрій, що вже тоді виявляв окремі ознаки раннього державотворення. Скоріш за все, це й

⁹⁶⁵ Ó Cróinín D. *Irlandia średniowieczna (400–1200)*... S. 70–71.

⁹⁶⁶ Wenzel W. *Die slawischen Stammesnamen Neletici und Nudzici*... S. 70.

⁹⁶⁷ Schlesinger W. *Die Verfassung der Sorben*... S. 43.

⁹⁶⁸ Козьма Пражский. *Чешская хроника / вступительная статья, перевод и комментарии Г. Э. Санчука*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1962. С. 34.

⁹⁶⁹ *Повесть временных лет / под ред. В. П. Адриановой-Перетц*. Ч. 1. Москва–Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950. С. 14.

⁹⁷⁰ Ó Cróinín D. *Irlandia średniowieczna*... S. 72; Eyre-Todd G. *The Highland CLANS of Scotland: Their History and Traditions*. New York: D. Appleton, 1923. Vol. 1. P. 6; Апрыщенко В. Ю. *Клановая система Горной Шотландии: традиции и модернизация*. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 2006. С. 49, 52.

⁹⁷¹ Tyszkiewicz L. *Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich*... S. 125–126.

⁹⁷² *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*... С. 51.

⁹⁷³ Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 59.

уможливило появу на міжнародній арені князівства Дєрвана⁹⁷⁴ вже в перші десятиліття після приходу сербів у досліджуваний регіон⁹⁷⁵. Таким чином, подальший розвиток ранньодержавних інституцій, засвідчений у розповіді про князя Цемисла і коледичів (839 р.) базувався на більш давніх кланових структурах, що існували на сербських землях впродовж двох попередніх століть.

Ще одним дискусійним аспектом політичного устрою сербських князівств у IX ст. є питання спадковості князівської влади. Бертинські аннали згадують про створення серед коледичів нового короля після смерті Цемисла⁹⁷⁶. На думку Г. Ловм'янського, рішення у цьому випадку приймав народ⁹⁷⁷. Ситуація, що склалася на той момент (гострий конфлікт і присутність франко-саксонського війська на сербських землях), справді, створювала умови для участі у вічі всіх коледицьких воїнів. Однак, аналіз більш докладних описів слов'янського віча, наприклад, уривку з “Життя Оттона Бамберзького” про народні збори у поморській Пижиці⁹⁷⁸ (трактуються, назагал, як різновид “племінного” віча⁹⁷⁹) показує, що визначальний вплив на прийняття рішень мали тут старійшини⁹⁸⁰. Можна, таким чином, погодитись з припущенням В. Шлезінгера щодо обрання коледицького очільника знаттю⁹⁸¹. Виборцями, щоправда, були б не *primores*, а коледицькі жупани. Як носії традиційного права⁹⁸² і вожді-судді, останні мали володіти величезним авторитетом, з якого виникали їхні повноваження при ухваленні важливих рішень.

Варто зазначити, що реальні вибори короля у Ранньому Середньовіччі не були чимось нетиповим навіть для відносно розвинутого державного устрою. У 70-х рр. XI ст. Віборзький ландтінг, наприклад, всупереч волі покійного Свена

⁹⁷⁴ *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus...* P. 155.

⁹⁷⁵ Pech E. *Milzener, Lusizer und Glomaci-Daleminzer. Kontroversen zur frühen Geschichte der Sorben...* S. 124.

⁹⁷⁶ *Annales Bertiniani...* P. 23.

⁹⁷⁷ Łowmiański H. *Początki Polski: z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e.* T. 5. Warszawa: PWN, 1973. S. 240.

⁹⁷⁸ Herboldi *Dialogus de vita Ottonis episcopi babenbergensis...* P. 62.

⁹⁷⁹ Boroń P. *Słowiańskie wiece plemienne.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999. S. 72, 74.

⁹⁸⁰ Черниловский З. М. *Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян...* С. 64; Boroń P. *Słowiańskie wiece plemienne...* S. 72, 74; Leciejewicz L. *Słowianie zachodni...* S. 97.

⁹⁸¹ Schlesinger W. *Die Verfassung der Sorben...* S. 14.

⁹⁸² Писаного права і професійних юристів у слов'ян джерела стосовно досліджуваного часу не посвідчують. Натомість, через кілька століть судовою юрисдикцією володіють саме сербські жупани (див.: Schlesinger W. *Die Verfassung der Sorben...* S. 29), як і родова шляхта на Помор'ї (див.: Procházka V. *Sněmovnictví a soudnictví polabsko-pobaltských Slovanů...* S.118–119).

Естрідсена, обрав королем Данії не молодшого сина Канута (майбутній Канут IV), а старшого – Гаральда (1076–1080 рр.).⁹⁸³ Ранняшведське право, записане бл. 1020 р., теж залишало за тінгом право обирати і відкликати короля. Останній мав присягнути на вірність усім “готам” і обіцяти не порушувати правдивих законів їхньої землі⁹⁸⁴. Ймовірно, у 839 р. можливість вибору в коледичів, подібно до велетів, котрі на початку 820-х рр. обирали з-поміж двох синів князя Люба⁹⁸⁵, обмежувалася представниками одного роду⁹⁸⁶, якому, *de facto*, належали “castella”, чи, як це небезпідставно припустив Яцек Банашкевич, навіть ще більш вузьким колом представників князівської родини⁹⁸⁷. Цікаву порівняльну інформацію щодо кола претендентів дає давньоірландське право, котре передбачало можливість обрання локальним королем [rí tuaithe] сина, внука або правнука одного з попередніх королів за умови відповідності цієї особи певним критеріям (важливо було, щоб кандидат ніколи не порушував норм традиційного права, не мав видимих фізичних вад і володів належним майновим забезпеченням)⁹⁸⁸.

Останнім сербським князем, згаданим у франкських анналах був Чистибор. Відомо, що перед 857 р. він на певний час дав притулок одному з чеських князів, який вів боротьбу зі своїм братом Склавітагом⁹⁸⁹. Першого підтримував східнофранкський король Людовік Німецький, другого – Ростислав Моравський. На думку А. Шрейтера, втручання у чеські справи Чистибора свідчить про те, що його вважали гегемоном навколишніх слов'янських земель, а такою політичною вагою міг володіти лише верховний князь відновленої сербської федерації⁹⁹⁰. З іншого боку, під 856-м роком східно-франкський анналіст згадує про “сербських князів”⁹⁹¹, а не “сербського князя”. Тож, принаймні, тоді влада Чистибора обмежувалася тільки одною чи кількома сербськими областями.

⁹⁸³ Thurston T. Landscapes of Power, Landscapes of Conflict... P. 85; Czapliński W., Górski K. Historia Danii... S. 50.

⁹⁸⁴ Thurston T. Landscapes of Power, Landscapes of Conflict: State Formation in the South Scandinavian Iron Age... P. 85.

⁹⁸⁵ Annales regni Francorum... P. 160.

⁹⁸⁶ Szejter A. Pod pogańskim sztandarem... S. 279; Leciejewicz L. Słowianie zachodni... S. 97.

⁹⁸⁷ Banaszkiwicz J. Tradycje dynastyczno-plemienne Słowiańszczyzny północnej. Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy / red. Henryk Samsonowicz. Kraków: UNIVERSITAS, 2000. S. 264.

⁹⁸⁸ Ó Cróinín D. Irlandia średniowieczna (400–1200)... S. 100–101, 105.

⁹⁸⁹ Annales Fuldenses... P. 57; Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... S. 22.

⁹⁹⁰ Szejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku... S. 281.

⁹⁹¹ “...Hludowicus rex collecto exercitu per *Sorabos* iter faciens *ducibusque eorum sibi coniunctis* ...” (див.: Annales Fuldenses... P. 47).

Ситуація могла докорінно змінитися у 858 р., після гіпотетичного придушення сербського виступу герцогом Тюрингії Такульфом⁹⁹². На початку року Фульдські аннали занотували намір Людовіка Німецького відправити військовий загін проти повсталих сербів⁹⁹³. Про реалізацію цього наміру нічого не відомо, однак наприкінці року анналіст знову згадує про занепокоєння можливою зрадою сербів, – тепер вже через вбивство ними вірного франкам Чистибора⁹⁹⁴. Смерть сербського князя від рук власних підданих В. Шлезінгер справедливо вважав ознакою сили його управлінських повноважень⁹⁹⁵. Існування державного апарату, підконтрольного Чистибору, не виключав і Г. Ловм'янський⁹⁹⁶. Відносну незалежність князя від племінних інституцій, скоріш за все, забезпечувала наявність дружини і малих князівських градів, а система влади в державі Чистибора була, очевидно, близькою до тої, що існувала у коледичів за часів Цемисла.

В наступні десятиліття сербські князівства залишались розрізненими, зберігаючи, ймовірно, властиву їм внутрішню організацію аж до моменту створення німецьких бургвардів. Встановлення безпосереднього німецького управління в Ельбо-Заальському межиріччі призвело до поступового зникнення “племінних” (чи, радше, кланових) князів [“duces”, “primores”]⁹⁹⁷. Одним з останніх впливових представників сербської родової знаті, на думку В. Шлезінгера, був слов'янський пан [“senior”] Кухавіц – очільник худицького граду Звенкау в часи Оттона I⁹⁹⁸. Натомість, Л. Тишкевич відносив до цієї верстви також Незана – керівника цього ж граду на момент його включення до Мерзебурзької єпархії (974 р.)⁹⁹⁹. Жупани, хоч і зберегли частину давніх повноважень, однак, з точки зору нового права, разом з рештою слов'янського сільського населення, трактувалися, як літи¹⁰⁰⁰.

⁹⁹² Szejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku... S. 281.

⁹⁹³ Annales Fuldenses... P. 49.

⁹⁹⁴ Ibid. P. 51.

⁹⁹⁵ Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben... S. 13.

⁹⁹⁶ Łowmiański H. Początki Polski: z dziejow słowian w I tysiącleciu n.e. T. 5. Warszawa: PWN, 1973. S. 241.

⁹⁹⁷ Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben... S. 22.

⁹⁹⁸ Ibid. S. 20.

⁹⁹⁹ Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 128.

¹⁰⁰⁰ Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben... S. 30.

Отже, проведені дослідження вказують на існування на початку IX ст. гетерархічного Сербського князівства, до якого входили області Ельбо-Заальського межиріччя і Сербища. Слов'янська етноніміка зберегла тут ознаки давнішого кланового устрою, який сам по собі засвідчує початки державотворчих процесів. Ця територія тотожна з пізнішим “regio, que vocatur Sorbi” “Баварського географа”. Кланові області (“regiones”) склалися з 50-ти жуп (“civitates”). З точки зору політичної антропології, останні еквівалентні простим вождівствам, перші – складеним (компаудним). Влада верховного князя (“rex superbus”) над очільниками кланових областей (“ceteri reges”) мала ще гегемонічний характер, а останні всередині своїх князівств володіли подібними повноваженнями, що й Милодух всередині свого. Загибель Милодуха призвела до колапсу інституції верховного князя у сербів. Натомість кланові князівства продовжували функціонувати і одним з-поміж їхніх очільників був Тунгло. Держава Цемисла була значно меншою за Милодухову, зате більш ієрархізованою. Порівняльний аналіз джерельних текстів показує, що в основі трансформації системи влади тут лежала поява невеликих князівських фортець-градів, в яких могли постійно перебувати гарнізони князівських дружинників (“витязів”). На відміну від жупана чи князя кланової області, керівник “castellum” був призначуваною особою. Ймовірно, саме завдяки функціонуванню таких об'єктів на підконтрольній коледичам території, вони, в особі свого “короля”, володіли владою над сусідніми кланами. Подібний устрій мало, очевидно, і князівство Чистибора, хоча зростання його політичної ваги в останні роки і місяці перед загибеллю могло виникати з підтримки Людовіка Німецького. Верифікацію запропонованих тез і подальше вивчення слов'янської політичної системи у регіоні уможливллять результати більш докладних археологічних досліджень.

РОЗДІЛ 5

КНЯЗІВСТВА ВЕЛЕТІВ У VIII–X СТ.:

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ І

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Політичний розвиток велетських князівств у VIII–X ст. є однією з найбільш суперечливих ділянок наукового знання про ранньосередньовічне Слов'янське Полаб'я, адже, попри наявність значної кількості змістовних досліджень, присвячених вивченню даної тематики історіографія рясніє протиріччями і остаточно не розв'язаними питаннями.

5.1. Похід Карла Великого на велетів у 789 р. і проблема локалізації князівств Драговіта та Люба

Перший масив текстів західноєвропейських писемних джерел, де згадано про слов'ян-велетів, відноситься до подій 789 р. Його складають уривки з більш ніж 20-ти пам'яток, які відносно варіативно змальовують події, пов'язані з походом очолюваного Карлом Великим війська у північно-східну частину полабських земель (див. *додаток Т*). Зі слів Ейнгарда випливає, що похід був зумовлений необхідністю зупинити постійні напади велетів на ободритів, які тоді були “федератами” (тобто, союзниками) франків¹⁰⁰¹. Більшість дослідників, щоправда, розглядає це лише як привід, вбачаючи справжню мету кампанії 789 р. в унеможливленні потенційного союзу велетів з саксами, які перманентно повставали проти влади Карла Великого, і забезпеченні нових кордонів Франкського королівства від зовнішнього втручання¹⁰⁰².

¹⁰⁰¹ “*Causa belli erat, quod Abodritos, qui cum Francis olim feoderati erant, adsidua incursione lacessebant nec iussionibus coerceri poterant.*” [Причина війни була (в тому), що Ободритів, які колись з Франками були союзниками, постійно атаками знесилювали, ані (королівськими) наказами (їх) стримувати не могли.] (див.: Einhardi. *Vita Karoli Magni* / ed. M. S. Petrova. Moscua: Sancti Tomae Institutum, 2005. P. 78).

¹⁰⁰² Strzelczyk J. *Połabszczyzna zapomniana*. III: Drogowit... S. 23; Dralle L. *Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert...* S. 51, 55; Mysliński K. *Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII–X wieku*. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 140–141; Nalepa J. *Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą...* S. 89; Ронин В. К. О «власти» Карла Великого над славянами. *Советское славяноведение*. 1984. № 1. С. 40–41.

Аннали королівства франків¹⁰⁰³, Метські¹⁰⁰⁴ та Фульдські аннали¹⁰⁰⁵ повідомляють, що союзниками франків у цій кампанії були сакси, фризи, ободрити і серби. Ці ж три джерела, разом з т. зв. “Анналами Ейнгарда”, зберегли і найбільш докладний опис початкової фази походу. Влітку¹⁰⁰⁶ 789 р. франкське військо разом з саксами поблизу Кельну перейшло р. Рейн і, рухаючись через Саксонію, досягло р. Ельби¹⁰⁰⁷. Тут Карл Великий наказав спорудити два мости, один з яких з обох боків було захищено дерево-земляними укріпленнями¹⁰⁰⁸. Для охорони переправи залишено гарнізон¹⁰⁰⁹. Основна ж частина франко-саксонського війська, перейшовши по мостах на протилежний берег Ельби, почала просуватися вглиб слов'янських земель. У певний момент до неї приєднався фризський флот, який разом з деякими франками прибув до місця зустрічі, пливучи по р. Гаволі¹⁰¹⁰. Коли союзне військо вступило на землю вільців-велетів, Карл Великий наказав спустошувати все вогнем і мечем¹⁰¹¹.

Далі свідчення джерел суттєво різняться. У більшій частині франкських нарративів, серед яких – вже згадані Метські¹⁰¹² та т. зв. “Ейнгардові” аннали¹⁰¹³, а також, Мозельські¹⁰¹⁴, Лорські¹⁰¹⁵, Петавіанські аннали¹⁰¹⁶, Фрагмент Дюшена¹⁰¹⁷ і

¹⁰⁰³ “*Et fuerunt cum eo in eodem exercitu Franci, Saxones; Frisiones... Fuerunt etiam Sclavi cum eo, quorum vocabula sunt Suurbi, nec non et Abotriti...*” [І були з ним у тому ж війську Франки, Сакси; Фризи... Були також з ним Слов'яни, чия назва є Серби, так само як і Ободрити...] (див.: *Annales regni Francorum...* P. 84).

¹⁰⁰⁴ *Annales Mettenses Priores...* P. 77.

¹⁰⁰⁵ “*Carlus... venit ad Albim fluvium, habens in exercitu suo Francos, Saxones, Sorabos et Abodritos..., Fresones...*” [Карл... дістався річки Ельби, маючи у своєму війську Франків, Саксів, Сербів і Ободритів..., Фризів...] (див.: *Annales Fuldenses...* P. 11).

¹⁰⁰⁶ *Annales Alamannici...* P. 497; Nalepa J. *Wyprawa Franków na Wioletów w 789 r. Slavia Antiqua*. T. 4. 1953. S. 214.

¹⁰⁰⁷ *Annales regni Francorum...* P. 84; *Annales qui dicuntur Einhardi...* P. 77; *Annales Fuldenses...* P. 11.

¹⁰⁰⁸ *Annales regni Francorum...* P. 84; *Annales qui dicuntur Einhardi...* P. 85; *Annales Mettenses Priores...* P. 77; *Annales Fuldenses...* P. 11.

¹⁰⁰⁹ “...*et inposito praesidio firmavit...*” (див.: *Annales qui dicuntur Einhardi...* P. 85).

¹⁰¹⁰ *Annales regni Francorum...* P. 84; *Annales Mettenses Priores...* P. 77; *Annales Fuldenses...* P. 11.

¹⁰¹¹ *Annales qui dicuntur Einhardi...* P. 85; *Poetae Saxonis Annalium de gestis Caroli Magni imperatoris libri quinque. MGH. Poetae Latini aevi Carolini*. T. 4. Fasciculus 1 / recensvit Paulus de Winterfeld. Berolini: Apud Weidmannos, 1899. P. 29.

¹⁰¹² *Annales Mettenses Priores...* P. 77–78.

¹⁰¹³ *Annales qui dicuntur Einhardi...* P. 85, 87.

¹⁰¹⁴ *Annales Mosellani* / ed. I. M. Lappenberg. *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimo*. T. 16. / ed. Georgius Heinticus Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1859. P. 497.

¹⁰¹⁵ *Annales Laurehamenses. MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 34.

¹⁰¹⁶ *Annales Petaviani. MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 17.

¹⁰¹⁷ *Fragmentum annalium Chesnii. MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 34.

Хроніка Муассака¹⁰¹⁸, представлено картину відносно мирного врегулювання конфлікту: велети, незважаючи на те, що були войовничим і численним народом, не змогли довго стримувати натиску Карлового війська¹⁰¹⁹. Тож, коли франки підійшли до першого граду велетського князя Драговіта, той відразу з усіма “своїми”¹⁰²⁰, сином¹⁰²¹ чи іншими князями¹⁰²² вийшов назустріч і підкорився франкському королю, згадавши при цьому про свій давній союз з “непереможним принцем Карлом”¹⁰²³. Драговіт знову отримав владу над своєю країною з рук Карла Великого¹⁰²⁴, але був змушений надати заручників і клятвено пообіцяти згідно звичаю свого народу¹⁰²⁵, що зберігатиме вірність королю Карлу і франкам¹⁰²⁶. За його прикладом підкорилися усі інші велетські “*primores ac reguli*”, після чого Карл Великий з усім своїм військом повернувся до Ельби тим самим шляхом, яким і прийшов¹⁰²⁷. Фрагмент Дюшена, при цьому, містить згадку про р. Пене, як найдавший пункт, досягнутий Карлом Великим в ході цієї кампанії¹⁰²⁸, а з тексту Вольфенбюттельських анналів випливає, що франкському

¹⁰¹⁸ Chronicon Moissiacense.... P. 298.

¹⁰¹⁹ “*Sed gens illa, quamvis bellicosa et in sua numerositate confidens, impetum exercitus regii diu sustinere non valuit...*” (див.: Annales qui dicuntur Einhardi... P. 85).

¹⁰²⁰ “...*cum primum civitatem Dragawiti ventum est, — nam is ceteris Wiltzorum regulis et nobilitate generis et auctoritate senectutis longe praeminebat, — extemplo cum omnibus suis ad regem de civitate processit...*” [...коли підійшли до першого граду (до першої жупи) Драговіта – бо цей усіх інших Велетських правителів і знатністю роду, і авторитетом похилого віку перевищував – відразу ж з усіма своїми до короля з граду вийшов...] (див.: Annales qui dicuntur Einhardi... P. 85, 87; Annales q.d. Einhardi pod rokiem 789. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. Gerard Labuda. Poznań: Wydaw. PTPN "Sorus", 1999. S. 87).

¹⁰²¹ “...*et venerunt ad eum reges Sclavaniarum, Dragitus et filius eius...*” [...і прийшли до нього королі слов’янські, Драгіт і син його] (див.: Fragmentum annalium Chesnii... P. 34).

¹⁰²² “...*reges terre illius cum rege eorum Tragwito...*” [...королі цієї землі з королем своїм Трагвітом...] (див.: Annales Laureshamenses... P. 34).

¹⁰²³ “*Venit autem eorumdem Sclavorum rex ad eum qui vocabatur Drogoviz et reddidit regnum illi partibus Francorum, asserens se olim ab invicto principe Carolo eandem potestatem vel dominationem consecutum fuisse.*” [Прибув однак до них король цих Слов’ян котрий називався Дроговіц і повернув (передав) це королівство до Франкських земель, стверджуючи, що отримав колись свої повноваження чи владу, що з них випливає, від непереможного принцепса Карла.] (див.: Annales Mettenses Priores... P. 77–78).

¹⁰²⁴ “*Carolus... regem eorum nomine Dragoidus adprehendit et iterum ipsi iam praefato regi illam patriam commendavit...*” [Карл... короля їхнього (велетського) на ім’я Драгоїд захопив і знову цьому ж вже попередньо (згаданому) королю країну довірив...] (див.: Annales Nazariani. *MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 44).

¹⁰²⁵ На початку XI ст. Титмар Мерзебургський описав поширений у лютичів-вільців звичай рвати на собі волосся, змішувати його з травою і подавати руку для скріплення миру (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 304; Титмар Мерзебургський. Хроніка. В 8 книгах. 2-е изд., исправл. ... С. 103).

¹⁰²⁶ Annales Mettenses Priores... P. 78; Annales qui dicuntur Einhardi... P. 87.

¹⁰²⁷ “...[*Dragawitus*] *obsides qui imperabantur dedit, fidem se regi ac Francis servaturum iureiurando promisit. Quem ceteri Sclavorum primores ac reguli secuti omnes se regis dicioni subdiderunt. Tum ille subacto illo populo et obsidibus quos dare iusserat, acceptis eadem via, qua venerat, ad Albim regressus est et exercitu per pontem reducto...*” (див.: Annales qui dicuntur Einhardi... P. 87).

¹⁰²⁸ “*Anno 789. fuit rex Carlus in Sclavania...; et fuit usque ad Pana fluvium...*” [Поку 789-ого був король Карл у Склаванії...; і (він дійшов) був аж до річки Пене...] (див.: Fragmentum annalium Chesnii... P. 34).

королю підкорилися тоді усі слов'янські племена, аж до побережжя Балтійського моря¹⁰²⁹. На противагу згаданим вище джерелам Фульдські аннали оповідають про підкорення велетів у великих битвах¹⁰³⁰.

Локалізація князівства Драговіта і згаданого у джерелах *civitatis* залишається дискусійною. У давнішій історичній літературі загальноприйнятою була прив'язка подій 789 р. до північновелетських земель і 4-х племен, що склали ядро пізнішого Лютицького союзу. На думку Вільгельма Богуславського та Александра Гільфердинга, осередок Драговітових володінь знаходився в долині р. Пене¹⁰³¹, а Казимир Ваховський припускав можливість його розташування у землі толенсів, на півдорозі до Балтійського побережжя¹⁰³². Локалізацію над р. Пене пізніше підтримали і суттєво розвинули Макс Батхе¹⁰³³, Раймунд Ернст¹⁰³⁴, Вольфганг Фрітце¹⁰³⁵, Оскар Коссман¹⁰³⁶ та Казимир Мислінський¹⁰³⁷. Частково схиляється до її прийняття і Єжи Стшельчик¹⁰³⁸. Чеські історики Гинек Булін і Володимир Прохазка вважали рідним плем'ям Драговіта редарів¹⁰³⁹. В останні десятиліття гіпотеза про р. Пене користувалася популярністю серед археологів. Марек Дулініч, зокрема, пропонував розглянути можливість ідентифікації "*civitas Dragawiti*" з комплексом торгово-ремісничих поселень у Менцліні-Гьорке¹⁰⁴⁰, а Йоахім Герман та Фелікс Бірман припускали, що столиця Драговіта могла знаходитись на фельдберзькому городищі у Ворверці

¹⁰²⁹ "...vicesimo anno regnante Carolo rege... Wiltiam conquesivit in partibus aquilonis usque ad mare..." [...двадцятого року правління король Карл... Вільцію завоював частинами з півночі аж до моря] (див.: *Annales Guelferbytani...* P. 44).

¹⁰³⁰ "DCCLXXXVIII. Carlus... Sclavorum, qui vocantur Wilzi, terram ingressus magnis eos proeliis domuit ac dicioni suae subiugavit." [789. Карл... вступив у землю Слов'ян, що зветься Вільці, у великих битвах їх розбив і владі своїй підпорядкував.] (див.: *Annales Fuldenses...* P. 11).

¹⁰³¹ Bogusławski W. *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.* T. 2...S. 29; Гильфердинг А. *Когда Европа была нашей: история балтийских славян.* Москва: Эксмо: Алгоритм, 2010. С. 231.

¹⁰³² Wachowski K. *Słowiańszczyzna zachodnia...* S. 77.

¹⁰³³ Bathe M. *Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittelbe durch Karl den Großen. Sachsen und Anhalt : Jahrbuch der Landesgeschichtlichen Forschungsstelle für die Provinz Sachsen und für Anhalt / hrsg. von Walter Möllenberg.* Bd. 16. Magdeburg, 1940. S. 4, 27, 32.

¹⁰³⁴ Ernst R. *Die Nordwestslaven und das fränkische Reich...* S. 144.

¹⁰³⁵ Fritze W. *Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes...* S. 5.

¹⁰³⁶ Kossmann O. *Deutschland und Polen um das Jahr 1000. Gedanken zu einem Buch von H. Ludat.* *Zeitschrift für Ostforschung.* Bd. 21. 1972. № 3. S. 466; Dralle L. *Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder...* S. 44.

¹⁰³⁷ Mysliński K. *Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich...* S. 143.

¹⁰³⁸ Strzelczyk J. *Połabszczyzna zapomniana. III: Drogowit, czyli z kim wojował Karol Wielki?...* S. 21.

¹⁰³⁹ Bulín H. *Počátky státu veletského...* S. 15; Procházka V. *Politické zřízení polabsko-pobaltských Slovanů...* S. 224, 226.

¹⁰⁴⁰ Dulinič M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne.* Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. S. 183.

біля Диміна¹⁰⁴¹.

В основу наведених вище версій північновелетської локалізації ядра князівства Драговіта покладені, головню, згадки про р. Пене і Балтійське побережжя у Фрагменті Дюшена та Вольфенбюттельських анналах. При цьому єдиного уявлення про ймовірний маршрут походу серед прихильників цієї концепції немає. А. Гільфердинг вважав, що військо Карла Великого рухалось на велетів через землі ободритів, поблизу яких мало знаходитись і місце переправи через р. Ельбу¹⁰⁴². На думку В. Фрітце, франки виступили з Магдебургу і спершу досягли басейну р. Гаволи, щоб звідти просуватися далі, на північний схід¹⁰⁴³. Тим часом М. Батхе¹⁰⁴⁴ та Р. Ернст¹⁰⁴⁵ дійшли висновку, що Карл Великий перейшов Ельбу поблизу гирла Гаволи (в такий спосіб пояснювалася і необхідність спорудження двох мостів, і, що менш переконливо, згадка про фризський флот на р. Гаволі). Цю останню тезу розвинув згодом К. Мислінський, припускаючи, що франкське військо у 789 р. рухалося дорогою Гавельберг — Димін, відомою з XII ст. за другою мандрівкою Бамберзького єпископа Оттона на Помор'я і Хрестовим походом 1147 р.¹⁰⁴⁶

Альтернативну концепцію, що полягає в ототожненні “*civitas Dragowiti*” з пізнішою Бренною-Бранденбургом чи, принаймні, локалізації князівства Драговіта на землях велетського племені гаволян-стодорян, висунув ще Кароль Еміль Сенявський¹⁰⁴⁷. Згодом її незалежно один від одного¹⁰⁴⁸ обґрунтували Герберт Людат¹⁰⁴⁹ (у німецькій) і Єжи Налєпа¹⁰⁵⁰ (у польській історіографії). Реконструюючи маршрут руху армії Карла Великого польський дослідник

¹⁰⁴¹ Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds... S. 163; Brather S. Feldberger Keramik... S. 19.

¹⁰⁴² Гильфердинг А. Когда Европа была нашей: история балтийских славян... С. 230.

¹⁰⁴³ Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes... S. 5.

¹⁰⁴⁴ Bathe M. Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittelbe durch Karl den Großen. *Sachsen und Anhalt : Jahrbuch der Landesgeschichtlichen Forschungsstelle für die Provinz Sachsen und für Anhalt* / hrsg. von Walter Möllenberg. Bd. 16. Magdeburg, 1940. S. 32.

¹⁰⁴⁵ Ernst R. Die Nordwestslaven und das fränkische Reich... S. 142.

¹⁰⁴⁶ Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą... S. 142.

¹⁰⁴⁷ Sieniawski K. Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski... S.108.

¹⁰⁴⁸ Як зазначає Єжи Стшельчик, за кілька років до Другої світової війни цю точку зору вперше висловив Герберт Людат, а на початку 1950-х рр., вочевидь, не будучи ознайомленим з результатами його досліджень, до аналогічних висновків дійшов і Єжи Налєпа (див.: Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. III: Drogowit... S. 15), котрий, водночас, є автором найбільш комплексного її обґрунтування.

¹⁰⁴⁹ Ludat H. An Elbe und Oder um das Jahr 1000... S. 15.

¹⁰⁵⁰ Nalepa J. Wyprawa Franków na Wielec w 789 r. ... S. 221; Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą... S. 69–91.

виходив з тези німецького археолога Карла Шухгарда, котрий стверджував, що існували лише три точки, де у давні часи можна було переправитися на протилежний берег Ельби нижче за течією від Магдебурга: біля Вольмірштеду (12 км на північ від Магдебургу), біля Гьогбеку (навпроти лінонського Ленцену) і біля Альтленбургу (на захід від Лауенбургу, тобто, поблизу земель ободритських полабів)¹⁰⁵¹. Використання під час походу 789 р. двох останніх переправ, як і побудова мостів біля гирла р. Гаволи¹⁰⁵², за словами Є. Налєпи, позбавили б розповідь Франкських королівських, Метських та Фульдських анналів про прибуття фризського флоту р. Гаволою¹⁰⁵³ будь-якого логічного змісту¹⁰⁵⁴. В такий спосіб залишилася лише переправа поблизу Вольмірштеду, поблизу гирла р. Ори, де Ельба і в середині ХХ ст. текла двома рукавами¹⁰⁵⁵. Більш докладне вивчення уривків з т. зв. “Ейнгардових” і Фульдських анналів привело дослідника до думки, що землі велетів знаходились безпосередньо за Ельбою¹⁰⁵⁶, а острівне положення Бренни-Бранденбургу ідеально пояснило як присутність фризського флоту на Гаволі¹⁰⁵⁷, так і саму необхідність його залучення¹⁰⁵⁸. Іншою складовою цієї концепції є джерелознавча критика Фрагменту Дюшена та Вольфенбюттельських анналів. Наявні там згадки про Балтійське побережжя і р. Пене, Є. Налєпа розглядав, як пізніші інтерполяції, що не можуть розглядатися в якості аргументів до локалізації “*civitas Dragawiti*”¹⁰⁵⁹. Остання теза дозволила польському історику обмежити театр воєнних дій лише до басейну р. Гаволи, а виняткове стратегічне положення Бренни-Бранденбургу у цьому регіоні слугувало додатковим підтвердженням тотожності пізнішої гаволянської столиці з

¹⁰⁵¹ Nalepa J. Wyprawa Franków na Wioletów w 789 r. *Slavia Antiqua*. T. 4. 1953. S. 214.

¹⁰⁵² Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą... S. 85–86.

¹⁰⁵³ *Annales regni Francorum...* P. 84; *Annales Mettenses Priores...* P. 77; *Annales Fuldenses...* P. 11.

¹⁰⁵⁴ Nalepa J. Wyprawa Franków na Wioletów w 789 r. *Slavia Antiqua*. T. 4. 1953. S. 216.

¹⁰⁵⁵ *Ibid.* S. 216.

¹⁰⁵⁶ *Ibid.* S. 219. Найкращим підтвердженням цього висновку Є. Налєпи може слугувати уривок з дещо пізнішого римованого твору Саксонського поета (кін. 880-х – поч. 890-х рр.): “...*Exin Wiltorum terras invaserat amne / Transmisso...*” [...Коли у землі вільців вступив, перейшовши річку...] (див.: *Poetae Saxonis Annalium de gestis Caroli Magni imperatoris libri quinque. MGH. Poetae Latini aevi Carolini*. T. 4. Fasciculus 1 / recensvit Paulus de Winterfeld. Berolini: Apud Weidmannos, 1899. P. 29).

¹⁰⁵⁷ Nalepa J. Wyprawa Franków na Wioletów w 789 r. *Slavia Antiqua*. T. 4. 1953. S. 222.

¹⁰⁵⁸ Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą... S. 86.

¹⁰⁵⁹ Nalepa J. Wyprawa Franków na Wioletów... S. 217–218; Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą... S. 82–83.

осередком князівства Драговіта¹⁰⁶⁰.

Вслід за Є. Налєпою південновелетську локалізацію граду Драговіта прийняли згодом Зигмунт Суловський¹⁰⁶¹, Адам Турашевич¹⁰⁶², Лех Лецієвич¹⁰⁶³, Володимир Ронін та Борис Флоря¹⁰⁶⁴. Тим часом в західнонімецькій історіографії погляди Г. Людата суттєво розвинув Лотар Дралле. Представник Гессенської медієвістичної школи доводив ідентифікацію “*civitas Dragowiti*” з Бранденбургом на підставі пропонованої ним реконструкції франкського воєнного плану на похід 789 р. На його думку, перший етап передбачав вторгнення ободритів з північного заходу, яке мало відтягти основний військовий контингент велетів на північ і підготувати в такий спосіб умови для наступної стадії – вторгнення саксів, франків, сербів та фризького флоту, з подальшим швидким просуванням під Бранденбург і захопленням граду¹⁰⁶⁵. Запізніле повернення на землі гаволян боєздатного велетського війська в момент, коли Драговіт вже капітулював, з точки зору Л. Дралле, пояснює необхідність підкорення Карлом Великим решти велетських “*primores ac reguli*” (очільників цієї армії)¹⁰⁶⁶. Дослідник вважає, що франки планували це запізнення з самого початку і, відповідно, реалізація їхнього задуму була можливою лише у випадку, якщо відстань від “*civitas Dragaviti*” до Ельби – менша, ніж до велето-ободритського прикордоння, тобто, лише в разі, якщо осередок Драговітового князівства знаходився у Бранденбурзі, а не в басейні р. Пене¹⁰⁶⁷.

Дещо модифіковану версію аналізованої концепції запропонував Герард Лябуда. Поділяючи, назагал, уявлення про південновелетську локалізацію Драговітового князівства, польський історик пов’язував його осередок зі згаданим у фундаційному документі Гавельберзької єпархії (946 р.) топонімом “*Drogavizi*” з

¹⁰⁶⁰ Nalepa J. Wyprawa Franków na Wielec w 789 r. *Slavia Antiqua*. T. 4. 1953. S. 221–222.

¹⁰⁶¹ Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem. *Roczniki Historyczne*. 1960. T. 26. S. 69; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wielec-Luciców... S. 157; Sułowski Z. Geneza i upadek państwa Wielec-Luciców... S. 326.

¹⁰⁶² Strzelczyk J. O Obodrycach i książce o nich... S. 41.

¹⁰⁶³ Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy... S. 99.

¹⁰⁶⁴ Ронин В. К., Флоря Б. Н. Государство и общество у полабских и поморских славян... С. 117–118.

¹⁰⁶⁵ Dralle L. Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert... S. 57.

¹⁰⁶⁶ Ibid. S. 58.

¹⁰⁶⁷ Ibid.

провінції Замчичі¹⁰⁶⁸. Земля замчичів–сємчичів, на його думку, знаходилась на околицях Ной-Руппіну¹⁰⁶⁹, хоч пізніше Є. Налєпа доволі аргументовано обґрунтував її локалізацію над р. Ельбою, поблизу земель лісичів, 40 км на захід від Бранденбургу¹⁰⁷⁰, віднайшовши в такий спосіб ще один доказ правильності своєї гіпотези. Чи не найціннішим здобутком Г. Лябуди у ранньовелетській проблематиці є, проте, спостереження, що “*civitas Dragowiti*” і найбільш віддалена місцевість, якої досягло військо Карла Великого у 789 р. (будучи далеким від сумніву в правдивості свідчень Фрагменту Дюшена і Вольфенбюттельських анналів, польський дослідник вважав нею долину р. Пене) – це, ймовірно, дві різні географічні точки¹⁰⁷¹. Міркування Г. Лябуди згодом підтримав Єжи Стшельчик, зазначаючи, що після здобуття граду Драговіта Карл Великий у супроводі військ міг вирушити далі, аж в район р. Пене і дійти майже до Балтійського моря¹⁰⁷². І саме це твердження відкриває дорогу для нового осмислення подій, що відбувалися на велетських землях влітку 789 р.

Розгляньмо спершу маршрут походу. На думку Марека Дулініча, допомогти в його конкретизації може аналіз розміщення знахідок зброї, що походить з Каролінзької держави¹⁰⁷³. Найбільш показовими в цьому відношенні є ранньокаролінзькі мечі типів “В” (за класифікацією Я. Петерсена) та “Маннгейм” (за класифікацією Г. Янкугна). На теренах Північного Полаб’я таких знайдено лише п’ять: 3 мечі типу “В” поблизу Мьотхліц (у руслі р. Гаволи), Менцліну (у руслі р. Пене) та Одербергу, і 2 – типу “Маннгейм” на околицях Щецина-Гоцлава та Гогенсаатену¹⁰⁷⁴. Усі, таким чином, походять з земель велетів та суміжного відтинку долини Нижнього Одеру. Усі були виявлені у руслах річок, а за таких

¹⁰⁶⁸ Labuda G. Civitas Dragaviti. Zu den fränkisch-slavischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts... S. 96.

¹⁰⁶⁹ Ibid. S. 97.

¹⁰⁷⁰ Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą... S. 72–75.

¹⁰⁷¹ Labuda G. Civitas Dragaviti. Zu den fränkisch-slavischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts... S. 91.

¹⁰⁷² Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. III: Drogowit... S. 14, 17. З точки зору аналізу цього припущення особливо цінну інформацію може нести коротке повідомлення Лобських анналів за 789 р.: “*Karolus rex duxit exercitum in partibus Sclavorum, ubi multas gentes Sclavorum subiugavit.*” [...Король Карл повів військо у слов’янські сторони, де багато слов’янських народів підпорядкував.] (див.: *Annales Lobienses. MGH. SS. T. 13. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlicis Hahniani, 1881. P. 229*), адже, на відміну від усіх інших франкських нарративів, велети виступають тут множиною слов’янських *gentes*, а не єдиним політичним цілим.

¹⁰⁷³ Dulicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 22.

¹⁰⁷⁴ Ibid. S. 96.

умов ймовірність використання і переміщення артефактів місцевими слов'янськими носіями, априорі, є меншою. Тож у поєднанні з фактом, що писемні джерела засвідчують використання фризького флоту (принаймні, частина Карлового війська мала пересуватися водними шляхами сполучення), це дозволяє погодитись з припущенням Кшиштофа Ваховського щодо можливого зв'язку між появою ранньокаролінзьких мечів на Полаб'ї та військовою кампанією 789 р.¹⁰⁷⁵ Якщо ж припустити, що маршрут руху фризького флоту проходив через локації, де було знайдено ці мечі, матимемо наступну картину: спершу він плив Нижньою та Середньою Гаволою, згодом, неподалік сучасного Гаволо-Одерського каналу, повернув на схід і перебрався на р. Вінаву (колись – ліва притока Одеру), потім дістався гирла р. Одер, Щецинської затоки і, врешті, Нижньої Пене.

Запропонований маршрут залишиться незмінним і у випадку якщо врахувати географічні точки на Полаб'ї, де були знайдені каролінзькі мечі усіх інших типів, а саме, типу “С”, “Н” та “К” (Волков, Тетеров, Гьорке, Ліпе, Берлін-Тегель¹⁰⁷⁶): усі вони знаходяться на окресленій вище траєкторії. З огляду на критику Себастіана Братхера, запропонована Кшиштофом Ваховським ранньокаролінзька хронологія цих артефактів є, однак, сумнівною¹⁰⁷⁷.

Можливість просування сухопутного франко-саксонського війська і фризького флоту різними шляхами далеко вглиб велетських земель заперечив Л. Дралле. Німецький дослідник звертає увагу на те, що фризам довелося б кілька днів і ночей рухатися ворожою територією, мешканці якої зробили б усе можливе, щоб заатакувати флот і захопити зброю, обладунки та провізію, а Карл Великий, як досвідчений полководець, не ризикував би своїм флотом¹⁰⁷⁸. З таким міркуванням можна погодитись. Тож у випадку окресленого вище маршруту маємо, очевидно, справу, водночас, і з гіпотетичною траєкторією руху основної

¹⁰⁷⁵ Wachowski K. *Kultura Karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992. S. 6. Правильність цієї думки не виключає і С. Братхер (див.: Brather S. *Merowinger- und karolingerzeitliches “Fremdgut” bei den Nordwestslawen. Gebrauchsgut und Elitenkultur im südwestlichen Ostseeraum. *Prähistorische Zeitschrift*. 1996. Vol. 71, № 1. S. 57).*

¹⁰⁷⁶ Wachowski K. *Kultura Karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia...* S. 6–7.

¹⁰⁷⁷ Dulinicz M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej...* S. 97; Brather S. *Merowinger- und karolingerzeitliches “Fremdgut” bei den Nordwestslawen...* S. 55.

¹⁰⁷⁸ Dralle L. *Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert...* S. 56–57.

частини франкського війська.

Спробуємо тепер з огляду на це припущення розглянути питання локалізації граду Драговіта. Полемізуючи, головно, з Єжи Налєпою, Казимир Мислінський висунув супроти неї три основні аргументи: а) досягнення основних цілей кампанії 789 р., які полягали у зміні попередньої політики велетів щодо ободритів і саксів, було б неможливим, якби Карл Великий не скерував свою армію в басейн р. Пене, бо велети могли атакувати ободритів тільки зі сходу, тобто, з північних прибережних районів; б) залучення саксів, фризів і ободритів, масштабні приготування до походу і особиста участь у ньому Карла Великого вказують на більш віддалену мету кампанії, ширші і складніші завдання, аніж підкорення порівняно невеликого прикордонного племені гаволян-стодорян і його столиці Бренни-Бранденбургу; в) забезпечення Карлом Великим охорони для мостів через Ельбу свідчить про те, що основна частина франкської армії, відповідно до плану, мала віддалитися від цього місця на значну відстань¹⁰⁷⁹. Всі три, однак, втрачають всякий сенс, якщо взяти до уваги тезу Г. Лябуди та Є. Стшельчика про можливе продовження походу після капітуляції князя Драговіта¹⁰⁸⁰.

З цієї точки зору, “*civitas Dragoviti*”, теоретично, міг знаходитися у будь-якій частині пропонованого нами маршруту. Натомість з тексту т. зв. “Ейнгардових” анналів випливає, що Драговіт був першим велетським князем, який підкорився Карлу Великому. Малоімовірно, що франкський король дійшов аж до р. Пенне, не підпорядкувавши дорогою жодних слов’янських правителів, адже досвідчений полководець намагався би узалежнювати князівства одне за одним, залишаючи собі таким чином надійний тил. Зрештою, якби єдиною метою Карла справді була долина р. Пене, то значно безпечніше було б здійснювати похід через землі ободритів, або рухатися старою дорогою на Димін, як це запропонував К. Мислінський, але аж ніяк не Гаволою і Одером. Отже, більш правдоподібною в цьому світлі є локалізація Драговітового князівства над Нижньою та Середньою Гаволою, тобто, на південновелетських землях.

¹⁰⁷⁹ Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich... S. 141–142.

¹⁰⁸⁰ Labuda G. Civitas Dragaviti... S. 91, 95; Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. III: Drogowit... S. 14, 17.

Вагомим аргументом супроти ототожнення “*civitas Dragaviti*” з Бренною-Бранденбургом в останні десятиліття вважається порівняно пізня хронологія самого граду¹⁰⁸¹. Відповідно до результатів дендрохронологічних досліджень, опублікованих Карлом-Уве Геуснером, перша фаза оборонних споруд мала тут бути збудована лише бл. 920 р.¹⁰⁸² Керамічні комплекси, щоправда, говорять про можливе функціонування Бранденбурзького городища вже у IX ст.¹⁰⁸³, але, все ж, не наприкінці VIII ст. В часи Драговіта, зате, цілком вже могло існувати городище у Вільдберзі, де під горизонтом малого перстенеподібного граду IX – поч. X ст.¹⁰⁸⁴ виявлено культурний шар, що інтерпретується, як ймовірні рештки давнішого великого “фельдберзького” городища¹⁰⁸⁵. Прикметно, що Вільдберг розташований якраз на теренах, де Г. Лябуда локалізував землю замчичів-семчичів, а разом з нею – згаданий у фундаційному документі Гавельберзької єпархії топонім “*villa Drogawizi*”¹⁰⁸⁶, тобто, саме там, де, на думку польського дослідника, міг діяти князь Драговіт¹⁰⁸⁷. З іншого боку, термін “*civitas*” вживався також на означення слов’янських територіально-політичних утворень типу жупи-ополя та їхніх адміністративних осередків, які нерідко залишались неукріпленими¹⁰⁸⁸. На необхідності врахування можливості існування політичного центру велетів у вигляді відкритого поселення наголошував Марек Дулініч¹⁰⁸⁹. При цьому варто звернути увагу на ще один аспект цього питання: про центральний осередок Драговітового князівства, в принципі, не йдеться, бо “*civitas Dragaviti*” т. зв. “Ейнгардових” анналів це – насправді, “*primus (тобто, перший) civitatas Dragawiti*”¹⁰⁹⁰.

Як це й стверджував Єжи Налєпа, у 789 р. франко-саксонське військо рухалось, очевидно, відомою з 780 і 784 р. старою дорогою через Ересбург,

¹⁰⁸¹ Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 22.

¹⁰⁸² Ibid. S. 260; Henning J. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe... S. 132.

¹⁰⁸³ Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 259; Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen. S. 50; Wehner D. Das Land Stodor... S. 16, 18.

¹⁰⁸⁴ Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 272; Lozny L. Prestate Societies... P. 39, 56.

¹⁰⁸⁵ Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen. S. 51, 61.

¹⁰⁸⁶ Labuda G. Civitas Dragaviti. Zu den fränkisch-slavischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts... S. 96–97.

¹⁰⁸⁷ Ibid. S. 98.

¹⁰⁸⁸ Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy... S. 56.

¹⁰⁸⁹ Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 22.

¹⁰⁹⁰ Annales qui dicuntur Einhardi... P. 85.

Ліппеспрінге і Оргейм до Вольмірштеду, де переправилось через Ельбу¹⁰⁹¹. З нотаток Ібрагіма ібн Якуба випливає, що в 960-х рр. цей шлях провадив далі до бургу Іле [Ihle], а звідти – на землі велетів: одне його відгалуження вело до Бранденбургу, інше – до Гавельбергу¹⁰⁹². Найближча можлива точка зустрічі сухопутної армії Карла Великого з фризьким флотом на р. Гаволі знаходилась на підступах до Бренни. Отож першим “*civitatem Dragawiti*”, тобто, першим важливим осередком влади князя Драговіта, через який проліг маршрут походу франкського війська, остання, ймовірно, все ж була.

Новим підтвердженням цієї гіпотези можуть слугувати локації аналізованих вище знахідок ранньокаролінзьких мечів. Перший меч (типу “В” з Мьотхліц) потрапив у русло р. Гаволи ще перед Бренною, усі інші, якщо не враховувати артефакт невизначеного типу з Берліну-Тегелю, були виявлені лише на колишній траєкторії р. Вінави і далі, у руслі Одери та р. Пене¹⁰⁹³. Припустімо, що втрата елемента озброєння свідчить про бойові дії чи смерть воїна. Прогалина у знахідках на Середній Гаволі вказуватиме тоді на відсутність сутичок з місцевим слов’янським населенням. Ситуація набула б саме такого вигляду, якби після первинного опору гаволян, скерованого скоріше проти фризів, ніж проти загонів, якими безпосередньо командував Карл Великий, Драговіт підкорився франкському королю в районі Бренни. Сама присутність верховного князя гаволян-стодорян у франкському війську гарантувала б тепер Карлу мирне пересування в межах більшої частини басейну р. Гаволи, адже лояльність підлеглих Драговіту князів нижчого порядку автоматично поширювалася б і на короля франків. Факт продовження походу до Балтійського моря і р. Пене після капітуляції князя Драговіта сам по собі говорить про невідконтрольність північновелетських земель його владі. За таких умов просуватися вздовж Верхньої Гаволи – Верхньої Толенси ставало дуже небезпечно, тим більше, що судноплавність витоків цих водних артерій у літню пору року була під питанням, а перетягувати фризькі судна на р. Толенсу довелося б у самому серці землі

¹⁰⁹¹ Nalepa J. Wyprawa Franków na Wioletów w 789 r. *Slavia Antiqua*. T. 4. 1953. S. 216.

¹⁰⁹² Labuda G. Civitas Dragawiti. Zu den fränkisch-slavischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts... S. 95.

¹⁰⁹³ Wachowski K. Kultura Karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia... S. 6–7.

редарів. З цієї точки зору, рішення зміститися на схід і рухатися басейном Нижнього Одеру, щоб підійти до Менцліну з боку Щецинської затоки видається цілком логічним, адже волок до витоків р. Вінави здійснювався ще на пограниччі князівства Драговіта, де загроза для армії Карла Великого була не такою значною.

Повернімося тепер до писемних джерел. Складається враження, що під 789 р. франкські автори частково описали фрагменти різних історичних подій. В основній версії Франкських Королівських анналів перебіг походу безпосередньо на велетських землях не конкретизовано¹⁰⁹⁴. Існує група джерел, які чітко висвітлюють лише події, що відбувалися в басейні р. Гаволи. До таких, зокрема, можна віднести Метські¹⁰⁹⁵ і Лорські аннали¹⁰⁹⁶, Хроніку Муассака¹⁰⁹⁷, а також, Назарійські¹⁰⁹⁸, Алеманські¹⁰⁹⁹ та Мозельські аннали¹¹⁰⁰. Більшість з них, особливо ж, перші три трактують Драговіта, як верховного чи єдиного короля велетів, змальовуючи при цьому картину відносно мирного їх підкорення. З усім цим різко контрастує повідомлення Фульдських анналів, де ім'я Драговіта відсутнє, але натомість, міститься згадка про великі битви, чи перемогу Карла Великого над великим числом велетських воїнів: “...*magnis eos proeliis domuit...*”¹¹⁰¹ (порівняймо для прикладу з пасажем Мозельських анналів: “...*absque ullo gravi praelio superata...*” [...без жодної серйозної битви здолав...]¹¹⁰²).

Позаяк на сьогодні ймовірним автором першої частини Фульдських анналів, на відміну від т. зв. “Ейнгардових” анналів¹¹⁰³, прийнято вважати саме придворного літописця Карла Великого, особливого значення набуває аналіз відповідного уривку з його знаменитого “Життєпису...”. Прикметно, що на завершення розповіді про велетську кампанію 789 р. Ейнгард стверджує, що в подальшому велети вважали за краще не противитися волі Карла Великого¹¹⁰⁴.

¹⁰⁹⁴ *Annales regni Francorum...* P. 84, 86.

¹⁰⁹⁵ *Annales Mettenses Priores...* P. 77–78.

¹⁰⁹⁶ *Annales Laureshamenses...* P. 34.

¹⁰⁹⁷ *Chronicon Moissiacense...* P. 298.

¹⁰⁹⁸ *Annales Nazariani. MGH. SS. T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 44.*

¹⁰⁹⁹ *Annales Alamannici...* P. 44.

¹¹⁰⁰ *Annales Mosellani / ed. I. M. Lappenberg. MGH. T. 16. / ed. Georgius Heinticus Pertz...* P. 497.

¹¹⁰¹ *Annales Fuldenses...* P. 11.

¹¹⁰² *Annales Mosellani...* P. 497.

¹¹⁰³ Bulín H. Počátky státu veletského. *Právněhistorické studie*. 1959. T. 5. S. 14.

¹¹⁰⁴ “...*ut ulterius imperata facere minime rennuendum iudicarent.*” (див.: Einhardi. *Vita Karoli Magni / ed. M. S. Petrova.*

Однак, ці ж Фульдські аннали, як і Аннали королівства франків, під 810 р. згадують про відбудову захопленої вільцями фортеці Гогбуокі на р. Ельбі¹¹⁰⁵, а Хроніка Муассака під 812 р. розповідає про другий масштабний похід франкського війська на велетські землі¹¹⁰⁶. “Життєпис Карла Великого” був написаний після 814 р., а отже, Ейнгард не міг не знати про ці події. Існує, назагал, два можливих пояснення цієї суперечності. Перше: у конфліктах 789 р. і 808–812 рр. брали участь дві різні групи велетських князівств і племен. Друге: з певних причин Ейнгард не вважав політику велетів у 808–812 рр. серйозним опором. За “Хронікою Муассака” велетів у 812 р. атакували відразу три франкські армії, перша з яких наступала через землі ободритів, а дві інші, очевидно, з півдня чи південного заходу рухались їй назустріч¹¹⁰⁷. Реалізація такого плану мала сенс лише якщо похід був спрямований в район р. Пене, проти північних велетів¹¹⁰⁸. Але в аналізованому уривку “Життєпису Карла Великого” теж йдеться про велетів, що живуть над берегом Балтійського моря¹¹⁰⁹. Тож перше пояснення відпадає. Щодо другого, то особливістю експедиції 812 р. було те, що велети без будь-якого спротиву відразу попросили миру, підкорилися франкам і надали заручників¹¹¹⁰. Зруйнування ж фортеці Гогбуокі чи, навіть, участь велетів у поході данського короля Годофрида на ободритів¹¹¹¹ на тлі запеклого опору і перманентних повстань саксів, які описував Ейнгард¹¹¹², цілком могли сприйматися як події іншого масштабу. Тим не менш, слова Ейнгарда

Moscua: Sancti Tomae Institutum, 2005. P. 78).

¹¹⁰⁵ Annales Fuldenses... P. 18; Annales regni Francorum... P. 132.

¹¹⁰⁶ Chronicon Moissiacense... P. 309.

¹¹⁰⁷ “*Misit Karolus imperator tres scaras ad illos Sclavos, qui dicuntur Wilti. Unus exercitus eius venit cum eis super Abodritos, et duo venerunt obviam ei ad illa marchia.*” [Імператор Карл відправив три армії на тих Слов'ян, що зветься Вільці. Одне його військо йшло на них через Ободритів, а два йшли, щоб зустрітися з ним у цьому марші.] (див.: Chronicon Moissiacense... P. 309).

¹¹⁰⁸ Гіпотеза Л. Дралле про приналежність у VIII–IX ст. земель пізніших хижан та черезп'ян до Ободритського князівства (див.: Dralle L. Slaven an Havel und Spree... S. 104), як слушно зауважив Є. Стшельчик, позбавлена будь-яких доказів (див.: Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. III: Drogowit... S. 20).

¹¹⁰⁹ “*Sinus quidam ab occidentali oceano orientem versus porrigitur... At litus australe Sclavi et Aisti et aliae diversae incolunt nationes; inter quos vel praecipui sunt, quibus tunc a rege bellum inferebatur, Welatabi.*” [Повертаючи на схід, від західного океану простягається певна затока... На південному березі слов'яни і ести та інші різноманітні народи проживають; серед котрих головними є (ті), що були тоді королем війною атаковані, Велатаби.] (див.: Einhardi. Vita Karoli Magni... P. 78).

¹¹¹⁰ “*Sed et illi Wilti dextras dederunt et obsides obtulerunt, et promiserunt se dare partibus imperatoris Karoli...*” (див.: Chronicon Moissiacense. MGH. SS. T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 309).

¹¹¹¹ Annales regni Francorum... P. 126.

¹¹¹² Einhardi. Vita Karoli Magni... P. 66–69.

передбачають різкий контраст між поведінкою велетів у 789 і 812 рр. Якщо у 808–812 рр. вона, з точки зору придворного літописця Карла Великого, вкладалася в межі відносно мирних стосунків тоді у 789 р. (перший похід) без військових зіткнень обійтися точно не могло. Останнє додатково засвідчує зворот “...*contudit ac domuit.*” [...розбив і підкорив.]¹¹¹³). Це дозволяє зробити висновок, що у Фульдських анналах і “Життєписі Карла Великого” у різній формі викладено те саме бачення подій 789 р. І воно іде частково у розріз з усіма іншими свідченнями.

Повідомлення решти джерел виключають можливість більш-менш значних воєнних дій (не кажучи вже про великі битви) на землях південних велетів. Тож складається враження, що добре поінформований Ейнгард описував тут другу частину походу, в ході якої військо Карла Великого (чи, принаймні, певна його частина) підкорювало велетські князівства в басейні р. Пене. Елементи цієї інформації у дещо хаотичному вигляді потрапили пізніше до Фрагменту Дюшена, т. зв. “Ейнгардових” та Вольфенбюттельських анналів.

З огляду на це стає зрозуміло, чому у Фрагменті Дюшена Драговіт і його син згадані як союзники, а не головні вороги Карла Великого¹¹¹⁴. Адже автор цього джерела знав, що Карл Великий дійшов “аж до р. Пене”, а тому дивився на всю експедицію 789 р. під призвою подій, що відбувалися там, а не в басейні р. Гаволи. Після підкорення Карлу Великому Драговіт, ймовірно, приєднався до його війська і на чолі загону гаволян взяв участь у поході на північновелетські землі. В такий спосіб головний супротивник першої частини експедиції перетворився на стратегічно важливого союзника у другій. Тим часом, послідовність перелічення слов’янських учасників експедиції у Фрагменті Дюшена, де спершу названо Драговіта і його сина, а тоді – князів Вітчана і

¹¹¹³ Ibid. P. 78.

¹¹¹⁴ “Anno 789. fuit rex Carlus in Sclavania, et venerunt ad eum reges Sclavaniarum, Dragitus et filius eius, et alii reges Witsan, et Drago cum reliquos reges Winidorum; et fuit usque ad Pana fluvium, et subdidit has nationes in sua ditione, et reversus est in Franciam.” [Року 789. був король Карл у Склаванії, і прийшли до нього королі слов’янські, Драгіт і син його, та інші королі Вітсан, і Драго з рештою королів Вінідів; і (він дійшов) був аж до річки Пене, і підпорядкував ті племена своїй владі, і повернувся до Франкії.] (див.: Fragmentum annalium Chesnii. MGH. SS. T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlicii Hahniani, 1826. P. 34; переклад автора, з урахуванням видання: Фрагмент Дюшена. Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1995. С. 447–448).

Дражка, може вказувати на те, що ободритські війська, виступивши на північних велетів, долучилися до армії Карла Великого вже на завершальній стадії походу.

Пропонована реконструкція подій 789 р. дозволяє також пояснити окремі дискусійні аспекти оповіді т. зв. “Ейнгардових” анналів. Одним з таких є згадка про підкорення Карлу Великому “*ceteri Sclavorum primores ac reguli*”¹¹¹⁵. Міркуючи над причиною впровадження тут анналістом двох різних термінів на означення велетських очільників Казимир Ваховський припускав, що справа полягала або в неоднаковій потужності підвладних їм племен (“*reguli*” – більш могутні князі, а “*primores*” – слабші), або у відносинах залежності між ними (“*primores*” залежні від “*reguli*”)¹¹¹⁶. В подальшому Гинек Булін ототожнив “*reguli*” з князями окремих велетських племен, а під терміном “*primores*” розумів верству спадкової аристократії¹¹¹⁷. Натомість Лотар Дралле прийшов до висновку, що кампанія 789 р. дозволяє розглядати поняття “*primores*” і “*reguli*” як синоніми¹¹¹⁸.

Важливий порівняльний матеріал для інтерпретації аналізованих термінів дають відносно незалежні від придворної літописної традиції Франкського королівства¹¹¹⁹ Лорські аннали та “Хроніка Муассака”. Обидва джерела, як було показано вище, висвітлюють лише події в басейні р. Гаволи і обидва вживають щодо велетських очільників, котрі підкорилися Карлу Великому майже ідентичне окреслення: “*reges terr(a)e illius cum rege eorum Tragwito (Tranvito)*”¹¹²⁰ [королі цієї землі з королем своїм Драговітом]. Багато в чому це формулювання нагадує інший уривок, де автор тої ж “Хроніки Муассака” згадує про верховного сербського короля Милодуха (“*rex superbus, qui regnabat in Siurbis*”) та інших королів (“*ceteri reges*”)¹¹²¹. Як у випадку з Милодухом (див.: розділ 2), так і у випадку з Драговітом маємо, очевидно, справу з верховними князями (“королями

¹¹¹⁵ Annales qui dicuntur Einhardi... P. 87.

¹¹¹⁶ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 67.

¹¹¹⁷ Bulín H. Počátky státu veletského. *Právněhistorické studie*. 1959. T. 5. S. 14–15.

¹¹¹⁸ Dralle L. Slaven an Havel und Spree... S. 123.

¹¹¹⁹ Bulín H. Počátky státu veletského... S. 13.

¹¹²⁰ Annales Laureshamenses. *MGH. SS. T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 34; Chronicon Moissiacense... P. 298.*

¹¹²¹ Chronicon Moissiacense... P. 308.

королів”) і більш чи менш підпорядкованими їм правителями нижчого рівня. Залежність усіх інших південновелетських (чи, принаймні, гаволянських) локальних князів від Драговіта опосередковано підтверджують повідомлення Метських¹¹²², Назарійських¹¹²³ та Алеманських анналів¹¹²⁴, де Драговіт змальований єдиним очільником велетів.

На прикладі сербських князів Милодуха і Тунгло вище вже було показано, що між термінологією офіційних хронік Каролінгів (“Аннали королівства франків”) та більшості інших франкських нарративних пам’яток (т. зв. монастирських анналів) існують суттєві відмінності. Зокрема, еквівалентом верховного князя (“*rex superbus*”) “Хроніки Муассака” в “Анналах королівства франків” виступає термін “*dux*”, а “*ceteri reges*” першого джерела – це, як було нами доведено – “*primores*” другого. Аналогічна варіація спостерігається і у випадку з Драговітом. Т. зв. “Ейнгардові” аннали (по-суті – друга редакція “Анналів королівства франків”¹¹²⁵) окреслюють цього короля велетських королів¹¹²⁶ поняттям “*regulus*”¹¹²⁷, яке за своїм змістом найближче до терміну “*dux*”¹¹²⁸. Отож інші велетські королі, про яких говорять автори Лорських анналів і “Хроніки Муассака”, відповідно до цього принципу, мали б бути тотожними з “*primores*” т. зв. “Ейнгардових” анналів.

¹¹²² *Annales Mettenses Priores...* P. 77.

¹¹²³ *Annales Nazariani...* P. 44.

¹¹²⁴ *Annales Alamannici...* P. 44.

¹¹²⁵ Bulín H. Počátky státu veletského. *Právněhistorické studie*. 1959. T. 5. S. 13.

¹¹²⁶ Що мова йде тут саме про короля королів стає зрозуміло з тексту Лорських анналів та Хроніки Муассака: “...*venerunt reges terre (terrae) illius cum rege eorum Tragwito (Tranvito)*...” [...прибули королі цієї землі з королем своїм Трагвітом...] (див.: *Annales Laureshamenses...* P. 34; *Chronicon Moissiacense...* P. 298).

¹¹²⁷ *Annales qui dicuntur Einhardi...* P. 85.

¹¹²⁸ Синонімічне використання термінів “*dux*” і “*regulus*” франкськими авторами добре простежується на основі порівняння записів Фульдських та Бертинських анналів за 844 і 862 рр. Під 844 роком Рудольф з Фульди інформує, що після перемоги над ободритським королем (“*regem*”) Гостомислом Людовік Німецький “...*terramque illorum et populum sibi divinitus subiugatum per duces ordinavit*.” [...землями ж цими і народом, собі Богом підпорядкованими, правив через князів.] (див.: *Annales Fuldenses...* P. 35). Натомість автор Бертинських анналів окреслює останніх поняттям “*reguli*”: “...*Hludowicus rex Germanorum... omnes pene illarum partium regulos sibi aut vi aut gratia subegit*.” [...Німецький король Людовік... усіх інших князів цих країв собі чи насильством, чи по милості підпорядкував.] (див.: *Annales Bertiniani...* P. 31). Принцип використання термінології, вочевидь, тут є не випадковим, бо аналогічна картина зустрічається знову під 862 р., коли говорячи про ободритського князя Табомисла, названого у Фульдських анналах “*dux*”-ом (а), Гінкмар Реймський титулує його “*regulus*” (б):

а) “*Eodem quoque anno rex ducto in Obodritos exercitu ducem eorum Tabomüzlem rebellantem dicto oboedire...*” [Цього ж року повів король військо на ободритів, [щоб] їхнього повсталого князя Табомисла змусити до покори...] (див.: *Annales Fuldenses...* P. 56); б) “*Hludowicus rex Germaniae... contra Winodos qui appellantur ----, adversus regulum --- cum apparatus hostile pergat*” [Людовік король Німеччини... проти вінідів, що зветься ----, на князя ---- з апаратом примусу виступив] (див.: *Annales Bertiniani...* P. 59).

Появу в т. зв. “Ейнгардових” анналах поряд з Драговітом інших “*regulorum*”¹¹²⁹, тобто, незалежних від нього правителів, може пояснити лише врахування автором цього джерела подій, що відбувалися в басейні р. Пене. На те, що йому, справді, могло бути щось відомо про завершальний етап експедиції 789 р. вказує і локалізація велетського народу “*над берегами Океану*”¹¹³⁰ (Балтійського моря). Тотожність “*reguli*” з князями окремих північновелетських князівств робить зрозумілою і дивну послідовність у словосполученні “*primores ac reguli*”¹¹³¹. Адже Карл Великий спершу просувався басейном р. Гаволи, де йому підкорялися залежні від Драговіта князі нижчого порядку, окреслені у т. зв. “Ейнгардових” анналах, як “*primores*”, і лише потім армія франкських союзників вступила на землі північновелетських князівств, очільники яких (“*reguli*”) були рівними за статусом Драговіту.

Запропонований маршрут, водночас, дає змогу по-новому поглянути на цілі велетської експедиції Карла Великого у 789 р. Гарантування неучасті велетів у можливому повстанні саксів вимагало, насамперед, врегулювання стосунків з Гаволяно-Стордорянським князівством Драговіта. Натомість, друга частина походу, спрямована проти мешканців басейну р. Пене, вочевидь, таки мала на меті допомогу ободритам у їхньому протистоянні з північними велетами, як це й стверджує Ейнгард у “Життєписі Карла Великого”¹¹³².

Наступна група джерельних свідчень про велетів-вільців походить з 808–812 рр. З повідомлення “Анналів королівства франків” відомо, що у 808 р. велети несподівано приєдналися до походу данського конунга Годофрида на ободритів і

¹¹²⁹ “...cum primum civitatem Dragawiti ventum est, — nam is ceteris Wiltzororum regulis et nobilitate generis et auctoritate senectutis longe praeminebat...” [...коли підійшли до першого граду (до першої жупи) Драговіта – бо цей усіх інших Велетських правителів і знатністю роду, і авторитетом похилого віку перевищував...] (див.: Annales qui dicuntur Einhardi... P. 85, 87; переклад здійснено з урахуванням видання: Annales q. d. Einhardi pod rokiem 789. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. Gerard Labuda. Poznań: Wydaw. PTPN "Sorus", 1999. S. 87).

¹¹³⁰ “DCCLXXXVIII. Natio quaedam Sclavenorum est in Germania, sedens super litus oceani, quae propria lingua Welatabi, francica autem Wiltzi vocatur.” [789. Є в Германії певний Слов’янський народ, що сидить над берегами Океану, котрий своєю мовою Велатабами, франкською ж Вільцями називається.] (див.: Annales qui dicuntur Einhardi... P. 85; переклад здійснено з урахуванням видання: Annales q. d. Einhardi pod rokiem 789. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna...* S. 87).

¹¹³¹ “Quem ceteri Sclavorum *primores ac reguli* secuti omnes se regis dicioni subdiderunt.” (див.: Annales q. d. Einhardi pod rokiem 789. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna...* P. 85).

¹¹³² Einhardi. Vita Karoli Magni... P. 78.

повернулися зі здобиччю, яку тільки змогли знайти у їхніх краях¹¹³³. Наступного року (809 р.) ободрити завдали удару у відповідь. Отримавши допомогу від саксів, князь Дразко напав на вільців, “*спустошуючи їхні поля вогнем та мечем*” і, підкоривши¹¹³⁴, повернувся до рідного краю з величезними трофеями¹¹³⁵. Приблизно в цей час велети також мали захопити і зруйнувати франкську прикордонну фортецю Гогбуокі (“*castellum vocabulo Hohbuochi*”), зведену навпроти землі лінонів для контролю над однією з трьох основних переправ через Нижню Ельбу, бо у 809–810 рр. тривала її відбудова¹¹³⁶. Врешті під 812-м роком “Хроніка Муассака” оповідає про вже згаданий вище похід на вільців трьох франкських армій, в ході якого слов’яни відразу добровільно підкорилися імператору Карлу¹¹³⁷.

Усі ці події Зигмунт Суловський свого часу цілком справедливо пов’язував з велетами з-над р. Пене¹¹³⁸. Вище було показано, що похід 812 р. був спрямований саме туди. Традиційним ворогом ободритів теж, скоріш за все, були північні велети, котрі, на відміну від гаволян-стодорян, мали з ними безпосередній кордон¹¹³⁹. А функціонування в долині р. Пене норманського емпірію у Менцліні¹¹⁴⁰ створювало для навколишнього слов’янського населення значно кращі можливості комунікації зі скандинавським світом і, відповідно, координації своїх дій з конунгом Годофридом, ніж для більш віддалених від балтійського простору мешканців басейну р. Гаволи. До того ж, єдине джерело, яке чітко пов’язує експедицію 789 р. з ободритською політикою – Ейнгардовий “Життепис Карла Великого” локалізує вільців саме над берегом Балтійського моря¹¹⁴¹.

¹¹³³ “...*Erant cum Godofrido in expeditione praedicta Sclavi, qui dicuntur Wilzi, qui propter antiquas inimicitias, quas cum Abodritiis habere solebant, sponte se copiis eius coniunxerunt; ipsoque in regnum suum revertente, cum praeda, quam in Abodritiis capere potuerunt, et ipsi domum regressi sunt.*” (див.: *Annales regni Francorum...* P. 126).

¹¹³⁴ *Annales Fuldenses...* P. 17.

¹¹³⁵ “...*Thrasco vero dux Abodritorum... collecta popularium manu et auxilio a Saxonibus accepto vicinos suos Wilzos adgressus agros eorum ferro et igni vastat; regressusque domum cum ingenti praeda...*” (див.: *Annales regni Francorum...* P. 128–129).

¹¹³⁶ *Annales regni Francorum...* P. 132; *Annales Fuldenses...* P. 18; *Annales Quedlinburgenses...* P. 439.

¹¹³⁷ *Chronicon Moissiacense...* P. 309.

¹¹³⁸ Sułowski Z. O syntezę dziejów Wieleatów-Luciców. *Roczniki Historyczne*. 1958. T. 24. S. 121.

¹¹³⁹ Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich... S. 141.

¹¹⁴⁰ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 161–163; Łosiński W. Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy. *Slavia Antiqua*. 1988. T. 31. S. 127; Szrejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku... S. 220–221.

¹¹⁴¹ Einhardi. *Vita Karoli Magni...* P. 78.

Щодо зруйнування фортеці Гогбуокі, то, на думку З. Суловського, суміжний відрізок Нижньої Ельби (між гирлом р. Ельди і Нижньою Гаволою) був місцем, де північні велети, а згодом – лютичі контактували з франками чи саксами впродовж століть¹¹⁴². Остання теза знаходить підтвердження в подіях 929 р., коли відправлене для придушення повстання редарів¹¹⁴³ військо королівських легатів Бернарда і Тітмара зійшлося у вирішальній битві зі слов'янськими силами саме під градом Лункіні¹¹⁴⁴ (тобто, Ленценом), розташованим неподалік від руїн франкської “*castellum Hohbuoki*”¹¹⁴⁵, на протилежному боці переправи через Ельбу.

Під 823-м роком, “Аннали королівства франків” та “Життєпис імператора Людовіка” зберегли відомості про прибуття у Франкфурт на зібрання до Людовіка Благочестивого двох велетських князів (“*reges videlicet Wilzorum*”) – братів Милогоста і Колодрога (Чедрога?), котрі були синами покійного князя Люба. Їхній батько правив країною спільно з братами, однак, загинув на війні з ободритами. Тоді “*populous Wilzorum*” обрав королем Милогоста, що був старший за віком. Коли ж той почав управляти князівством всупереч встановленим звичаям і понад свої повноваження, його детронізували, а владу передали молодшому сину Люба – Колодрогу. Між братами спалахнула ворожнеча і остаточну крапку у цій суперечці мав поставити імператор. Людовік Благочестивий розсудив на користь Колодрога, залишивши за ним ввірені велетським народом повноваження, але обох, зв'язавши обітницями щедро обдарував¹¹⁴⁶.

¹¹⁴² Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem. *Roczniki Historyczne*. 1960. T. 26. S. 65–66.

¹¹⁴³ Лотар Дралле, щоправда, стверджував, що головна ініціатива у цих подіях виходила від гаволян-стодорян (див.: Dralle L. Slaven an Havel und Spree... S. 132). Однак, така точка зору не знайшла підтримки в історіографії (див.: Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich... S. 147), а розповіді Відукінда Корвейського і Тітмара Мерзебурзького однозначно вказують на те, що провідну роль у повстанні 929 р. відігравали саме редари (див.: Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 51–52; Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 15–16).

¹¹⁴⁴ Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 16.

¹¹⁴⁵ Willroth K.-H. New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region... P. 175, 191.

¹¹⁴⁶ “*In quo inter caeteras barbarorum legationes, quae vel iussae vel sua sponte venerunt, duo fratres, reges videlicet Wilzorum, controversiam inter se de regno habentes ad praesentiam imperatoris venerunt, quorum nomina sunt Milegastus et Cealadragus. Erant idem filii Liubi regis Wilzorum; qui licet cum fratribus suis regnum divisum teneret, tamen, propter quod maior natu erat, ad eum totius regni summa pertinebat. Qui cum commisso cum orientalibus Abodritis proelio interisset, populus Wilzorum filium eius Milegastum, quia maior natu erat, regem sibi constituit; sed cum is secundum ritum gentis commissum sibi regnum parum digne administraret, illo abiecto iuniori fratri regium honorem deferunt: quam*

Питання локалізації князівства Люба є складним. Згадка про загибель цього князя на війні зі східними ободритами, на перший погляд, вказує на північновелетські землі. З іншого боку, не виключено, що в певний момент, наприклад, в результаті франкського походу 812 р. гаволянський князь зумів отримати верховну владу і над північними велетами, а відтак, захищаючи їхні (чи свої нові) інтереси, втягнувся у давній конфлікт з ободритами. Або ж правитель південновелетських земель міг, просто, надавати воєнну допомогу своїм північним “співплемінникам”. Варто натомість звернути увагу на уривок, де автор офіційної хроніки Каролінгів описує принцип управління велетським князівством у часі, коли Люб був ще живий: “*Liubi..., qui licet cum fratribus suis regnum divisum teneret, tamen, propter quod maior natu erat, ad eum totius regni summa pertinebat.*” [Люба..., котрий хоч з братами своїми володів королівством у поділі, однак же тому, що був старший за віком, йому цілість королівства належала.]¹¹⁴⁷ Як слушно зазначав Генрик Ловм’янський, інформація про поділ “*regnum*” означає тут не поділ влади за функціями, а територіальний поділ, на кшталт випадку з синами Піпіна Короткого – Карлом і Карломаном¹¹⁴⁸. На думку Зіновія Черніловського, подібна ситуація мала скластися “або за умови знищення влади родових старійшин і дрібних князьків, що стояли на чолі окремих організмів, або за певної координації їхньої влади з владою братів князя”¹¹⁴⁹. Радянський дослідник, щоправда, вважав обидва сценарії малоімовірними для лютичів, однак, зрештою, висунув припущення, що брати князя Люба були призначені ним командирами [велико]князівських градів і це, водночас, робило їх представниками великого

ob causam ambo ad praesentiam imperatoris venerunt. Quos cum audisset et gentis voluntatem proniorem in iunioris fratris honorem agnovisset, statuit, ut is delatam sibi a populo suo potestatem haberet, ambos tamen muneribus donatos et sacramento firmatos in patriam remisit.” (див.: *Annales regni Francorum...* P. 160);

“In eadem villa, Franconoford scilicet, imperator hieme exacta, Maio mense conventum habuit Francorum australium, Saxonum, aliarumque eis conlimitantium gentium; in quo duorum fratrum certamen, quod de regno magna inter se alterna vi vertebant, congruo fine diremit. Erant autem Wilti genere, filii Liubi, regis quondam; nomina eorum fuere Milequastus et Cedeadragus; quorum pater Liubi, dum Abotritis bellum indixisset, ab eis interemptus est, et regnum primogenito contraditum. At nimis hic cum segniorem se, quam res poscebat, in regni administratione exhiberet, circa iunioris honorem favor populi declinavit. In qua altercatione ante praesentiam imperatoris venientes, requisita atque reperta voluntate populi, iunior quidem princeps est declaratus; ambos tamen imperator muneribus amplis donatos et sacramentis devinctos, et inter se et sibi dimisit amicos.” (див.: *Vita Hludowici imperatoris...* P. 627).

¹¹⁴⁷ *Annales regni Francorum...* P. 160. Переклад з урахуванням видання: *Annales regni Francorum pod rokiem 823. Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych / red. Gerard Labuda. Poznań: Wydaw. PTPN "Sorus", 1999. S. 88.*

¹¹⁴⁸ Ловміаński Н. *Początki Polski: z dziejow słowian w I tysiącleciu n.e.* Т. 5. Warszawa: PWN, 1973. S. 247.

¹¹⁴⁹ Черніловский З. М. *Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян...* С. 93.

князя, його агентами на місцях та провідниками централізації¹¹⁵⁰. Ці гради мали бути збудовані [великими] князями і там постійно мала перебувати [великокнязівська] дружина, чи певна її частина, яка за необхідності діяла спільно з ополченням¹¹⁵¹.

Ознак централізаційної політики на північновелетських землях археологічні дослідження на сьогодні не виявили. VIII–IX ст. було тут періодом домінування великих височинних городищ, котрі в кращому випадку можуть засвідчувати лише наявність гетерархічної політичної системи. Окреслені ж З. Черніловським політичні умови могли скластися лише в басейні р. Гаволи, де на початку 820-х рр. вже, ймовірно, функціонували малі перстенеподібні городища у Легебрусі¹¹⁵², Гогенауені¹¹⁵³ та Вільдберзі¹¹⁵⁴, а, можливо, й у Багніці¹¹⁵⁵ та Атляндсберзі¹¹⁵⁶. І це дає, хоч і дещо непевні, підстави, погоджуючись з З. Суловським¹¹⁵⁷, локалізувати князівство Люба, Милогоста і Колодрога чи, принаймні, ядро цього політичного утворення на землях гаволян-стодорян та південних велетів загалом. Погляньмо тепер на внутрішньополітичний розвиток велетських князівств.

5.2. Генеза державного устрою і централізаційні перетворення на південновелетських землях. Гаволяно-Сторорянське князівство

Якщо вірити інформації Метських анналів і словам самого Драговіта¹¹⁵⁸, які там записані, початки Гаволяно-стодорянського князівства мали сягати, щонайменше, часів, коли цей велетський князь *“отримав свої повноваження чи владу, що з них випливала, з рук непереможного принцеса Карла”*¹¹⁵⁹. Більшість

¹¹⁵⁰ Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян... С. 93.

¹¹⁵¹ Там само. С. 93.

¹¹⁵² Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 264; Lozny L. Prestate Societies... P. 39, 54.

¹¹⁵³ Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 263; Lozny L. Prestate Societies... P. 39, 54.

¹¹⁵⁴ Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 272; Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains... P. 39, 56.

¹¹⁵⁵ Wehner D. Das Land Stodor... S. 204.

¹¹⁵⁶ Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh. am Teltow und im Berliner Raum... S. 63.

¹¹⁵⁷ Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem. *Roczniki Historyczne*. 1960. T. 26. S. 70.

¹¹⁵⁸ Юзеф Відаєвич вважав слова Драговіта про давню дружбу з франкським правителем вигадкою. Однак Генрик Ловм'янський і Ежи Штшельчик зійшлися свого часу на думці, що франки мали можливість проконтролювати правдивість переказаної історії, і те, що вона все ж потрапила до анналів, свідчить на її користь (див.: Strzelczyk J. *Połabszczyzna zapomniana*. III : Drogowit... S. 19).

¹¹⁵⁹ *“...asserens sé olim ab invicto principe Carolo eandem potestatem vel dominationem consecutum fuisse...”* (див.: *Annales Mettenses Priores...* P. 78).

дослідників, серед яких – Манфред Гелльман, Генрик Ловм'янський, Лотар Дралле, Казимир Мислінський та Єжи Стшельчик, услід за Бернгардом фон Сімсоном та Мартіном Лінцелем відносять цю подію до 738 р., вбачаючи у “*непереможному принцеві*” франкського майордома Карла Мартелла¹¹⁶⁰. На думку ж Єжи Налепи і Герарда Лябуди, у цьому місці автор Метських анналів у доволі нетиповий спосіб окреслив самого Карла Великого, котрий мав нагоду нав'язати контакт з Драговітом ще у 780 р.¹¹⁶¹ В будь-якому разі, свідчення Метських анналів обумовлюють необхідність розгляду політики Франкського королівства, як можливого фактору впливу на процес формування Гаволяно-Сторорянського князівства.

На історичне значення цього чиннику звертали увагу головно західнонімецькі дослідники другої половини ХХ ст. Припущення про те, що Драговіт міг посісти місце верховного короля велетів завдяки визнанню влади Карла Мартела висунув вже Манфред Гелльман¹¹⁶². Особливо ж розбудував цю концепцію Лотар Дралле. Відповідно до пропонованої ним реконструкції історичних подій, у 738 р. Карл Мартелл потребував союзників для впорядкування ситуації в Тюрингії і захисту від саксів. Позаяк між могутніми гаволянськими володарями, що на той час володіли сусідніми слов'янськими землями і вели міжусобну боротьбу, була досягнута рівновага сил, франкський майордом, втрутившись у якості арбітра¹¹⁶³, призначив їм іноземного очільника (ймовірно, чеського чи білосербського походження¹¹⁶⁴) – Драговіта¹¹⁶⁵. Намагаючись зміцнити свою владу останній, як припускає Л. Дралле, здійснив у наступні десятиліття низку успішних військових операцій і, підкоривши значну частину північновелетських земель, призначив там збирачами данин лідерів

¹¹⁶⁰ Łowmiański H. Początki Polski... T. 5... S. 242; Hellmann M. Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen... S. 104; Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich... S. 140; Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wioletów-Luciców... S. 126; Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. III: Drogowit... S. 19–20; Dralle L. Slaven an Havel und Spree... S. 115–121; Ernst R. Die Nordwestslaven und das fränkische Reich... S. 95–96.

¹¹⁶¹ Nalepa J. Wyprawa Franków na Wioletów... S. 222–224; Labuda G. Civitas Dragaviti... S. 89.

¹¹⁶² Hellmann M. Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen... S. 104.

¹¹⁶³ Dralle L. Slaven an Havel und Spree... S. 115.

¹¹⁶⁴ Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wioletów-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1983. T. 11. S. 126.

¹¹⁶⁵ Dralle L. Slaven an Havel und Spree... S. 123.

гаволянських родів, частину з яких в останні роки правління замінив своїми синами¹¹⁶⁶.

По-іншому на початки князівства Драговіта дивилися Генрик Ловм'янський і Александр Салівон. Польський дослідник, зокрема, зазначав, що великоплемінні князі там, де вони існували у слов'ян, завдячували своїм вивищенням внутрішнім тенденціям. Франкська ж інтервенція, за його словами, мала значення лише побічного чинника¹¹⁶⁷. Натомість А. Салівон, заперечуючи будь-яку роль політики Карла Мартелла, стверджував, що посилення центральної влади у вільців було зумовлене об'єктивними потребами оборони¹¹⁶⁸.

Аналізуючи концепцію Лотаря Дралле варто зазначити, що окремі її положення, зокрема, теза про завоювання Драговітом значної частини північновелетських земель, ґрунтуються на застарілій хронології археологічних пам'яток. Основним доказом гаволяно-стодорянської експансії на землі пізніших редарів і толенсів слугувало для німецького дослідника загальноприйняте в історіографії 1970-х–1980-х рр. датування занепаду тут великих височинних градів фельдберзького типу другою половиною VIII ст.¹¹⁶⁹ Між тим, на сьогодні дендрохронологічні дані доводять, що більшість укріплень цього типу активно функціонували впродовж більшої частини IX ст.¹¹⁷⁰ Тезі про гаволяно-стодорянську присутність в басейні р. Пене суперечить і реконструйований нами маршрут руху франкського війська у 789 р.: продовження походу на північновелетські землі засвідчує, в цілому, їхню непідконтрольність владі Драговіта, а вибір переправи Гавола → Вінава, а не Гавола → Толенса виключає входження до Гаволяно-Сторорянського князівства навіть земель пізніших редарів. Територія Драговітової держави, таким чином, не могла відповідати пізнішим кордонам Бранденбурзької і Гавельберзької єпархій¹¹⁷¹.

¹¹⁶⁶ Dralle L. Slaven an Havel und Spree... S. 115, 119, 124.

¹¹⁶⁷ Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e. T. 5. Warszawa: PWN, 1973. S. 243.

¹¹⁶⁸ Салівон А. Н. Вильцы-лютичи. *Советское славяноведение*. 1983. № 2. С. 51.

¹¹⁶⁹ Dralle L. Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert... S. 62, 64; Санчук Г. Е. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 201.

¹¹⁷⁰ Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement... S. 152; Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic... P. 41; Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 170.

¹¹⁷¹ Стосовно перших десятиліть X ст. існування “великого Гаволяно-Сторорянського князівства” в таких кордонах найбільш аргументовано заперечували Генрик Ловм'янський та Казимир Мислінський (див.: Łowmiański H.

Альтернативу для ідеї призначення гаволянам іноземного князя Карлом Мартеллом можна відшукати у працях Зигмунта Суловського. Польський дослідник припускав, що бл. VII ст. в долині р. Пене з'явився “кандидат на князя”, котрий, однак, у спробі монархічного перевороту програв боротьбу жерцям і разом зі своїми прибічниками (дружиною) був змушений втікати на південний захід, в басейн Гаволи, де захопив чи заснував град Бренну і заклав в такий спосіб підвалини сильної князівської влади у велетів-стодорян¹¹⁷². Обидві гіпотези, хоч і надзвичайно цікаві, нагадують скоріше довільні реконструкції, які складно підтвердити чи заперечити. І все ж, малоімовірно, щоб Карл Мартелл у 738 р., чи, навіть, його внук Карл Великий у 780 р., котрі, перш за все, потребували тоді спокою на нових кордонах своєї держави, в умовах небезпеки нападу саксів на Тюрингію (738 р.) чи перманентної загрози чергового повстання у Саксонії (780 р.) намагалися нав'язати гаволянам іноземного ставленика. А саме так, без сумніву, сприймався би князь сербського чи чеського походження. Зовсім по-іншому виглядала б справа, якщо одному з гаволянських князів в обмін на відданість франкам і підтримку їхньої політики у регіоні було запропоновано суттєві територіальні надбання¹¹⁷³.

В цьому контексті привертають увагу вже частково описані у попередній частині дисертаційного дослідження значні етно-культурні особливості південно-західної частини Гаволянського князівства. Терени на південь від Середньої Гаволи, зокрема, й на околицях пізнішого Бранденбургу, характеризувалися переважанням типових для матеріальної культури білих сербів квадратних жител, плоских урнових поховань і кераміки празько-корчацького та рюсенського типу¹¹⁷⁴. Згадані у переліку провінцій Гавельберзької та Бранденбурзької єпархій етнополітоніми нелетичі [“Nielitizi”], лісичі [“Liezizi”] та замчиці-сємчичі

Początki Polski... T. 5... S. 267–268; Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą... S. 148).

¹¹⁷² Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem... S. 69; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wieletów-Luciców... S. 162.

¹¹⁷³ До слова, саме такий метод пізніше застосовано при створенні чи посиленні великокнязівської влади в ободритів, коли Карл Великий передав під управління князя Дращка землю північних саксів – Нордальбінгію, але докладніше про це – згодом.

¹¹⁷⁴ Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich... S. 210, 213.

[“Zemzizi” / “Zamcici”]¹¹⁷⁵ мають характерний для Ельбо-Заальського межиріччя патронімічний характер. А перший з них, злокалізований на околицях Гавельбергу¹¹⁷⁶ у майже ідентичні формі [“Neletici”] зустрічається також на землях білих сербів у трьох різних місцях¹¹⁷⁷. Все це чітко вказує на тісні генетичні зв’язки тутешнього населення з сербами. Розглядаючи ці зв’язки у площині мовознавства, Рейнгольд Траутман поширював їх на усе “плем’я” гаволян, а Вольфганг Фрітце навіть припустив, що гаволяни могли спершу належати до сербського мовного масиву і лише згодом бути поступово лінгвістично інтегрованими до полабо-поморської діалектної спільності через свій довготривалий зв’язок з вільцями¹¹⁷⁸. Така точка зору є, однак, вже перебільшенням, бо на решті території Гаволянської землі, зокрема, на сході та півночі, у великій кількості зустрічаються притаманні західним лехітам археологічні пам’ятки¹¹⁷⁹ і топоніміка¹¹⁸⁰, а використання в “Орозії короля Альфреда” формулювання “*Wilte, þe mon Hæfeldan hætt*” [вільці, яких звать гефельдами]¹¹⁸¹, як і повсюдне окреслення Драговіта князем саме велетів-вільців у франкських нарративах¹¹⁸², вказує на політичне домінування у Гаволяно-Стордорянському князівстві еліт велетського походження. При цьому територіальне проникнення велетських мігрантів вглиб сербського поселенського ареалу мало бути достатньо глибоким, адже етнонім мориців-моричан [“Murizzi”] з-над озера Мюриц¹¹⁸³ у формі “*Morizani / Moraciani*”¹¹⁸⁴ зустрічається над Середньою Ельбою, навпроти Магдебургу¹¹⁸⁵, а три жупи області Сербіще,

¹¹⁷⁵ Diplomata Ottonis I. № 76... P. 156; Diplomata Ottonis I. № 105... P. 89.

¹¹⁷⁶ Diplomata Ottonis I. № 76... P. 156.

¹¹⁷⁷ Diplomata Ottonis I. № 231... P. 317; Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... S. 126; Wenzel W. Die slawischen Stammesnamen Neletici und Nudzici... S. 69.

¹¹⁷⁸ Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes... S. 24–25; див. також: Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich... S. 146.

¹¹⁷⁹ Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich... S. 210, 213.

¹¹⁸⁰ Popowska-Taborska H. Połabszczyzna jako północno-zachodnia peryferia Słowiańszczyzny... S. 98.

¹¹⁸¹ King Alfred’s Orosius... P. 16.

¹¹⁸² Annales qui dicuntur Einhardi... P. 85; Annales Nazariani... P. 44; Annales Alamannici... P. 44; Chronicon Moissiacense... P. 298; Annales Guelferbytani... P. 44.

¹¹⁸³ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 711; Нидерле Л. Славянские древности... С. 116; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wieleków-Luciców... S. 161; Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 191–193; Bulín H. Počátky státu veletského... S. 10; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 25–26.

¹¹⁸⁴ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... P. 189.

¹¹⁸⁵ Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem... S. 61; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów

розташованої навпроти гирла р. Заале, носили колись назви *Droguize*, *Liubusize* та *Uuilze*¹¹⁸⁶ (тут відразу спадають на думку імена Драговіт і Люб та етнонім вільці).

Існування сербських етнополітонімів у межиріччі Нижньої Гаволи і Ельби свідчить про те, що місцеві сербські поселенці впродовж певного часу мали власну політичну організацію. Натомість локалізація у землі замчичів-семчичів топоніму “*Drogowici*”, який Г. Лябуда і Є. Налєпа пов’язували з діяльністю відомого за подіями 789 р. князя Драговіта¹¹⁸⁷, відсутність нелетичів, замчичів-семчичів і лісичів у переліку слов’янських областей “Баварського географа”, як і пізніше входження цих етно-територіальних утворень до Гавельберзької та Бранденбурзької єпархій говорять про їх поглинання Гаволяно-Сторорянським князівством. Припустімо, що це трапилося у 738 / 780 р., а договір Драговіта з принцепсом Карлом стосувався саме сербських земель між Нижньою Гаволою і Ельбою. Як відомо з Хроніки Фредегара, ще у першій третині VII ст. серби в особі свого князя Дервана довгий час підкорялися франкам¹¹⁸⁸, а відтак Каролінги могли вважати себе уповноваженими вирішувати долю їхніх земель. Тож велетський очільник, *de jure*, отримував би їх з рук франкського володаря. Навіть якщо Драговіт на той момент був лише одним з багатьох гаволянських князів, подібна угода чи, точніше, результат експансії, яку вона передбачала, відразу перетворила б його, щонайменше, на першого серед рівних і створила б передумови для поступового підпорядкування його владі решти гаволянських правителів, принаймні, на засадах гегемонії. В такому випадку слова Драговіта, що він “*olim ab invicto principe Carolo eandem potestatem vel dominationem consecutum fuisse*” [від непереможного принцепса Карла отримав колись свої повноваження чи владу, що з них випливає]¹¹⁸⁹, відбиватимуть історичну реальність з неабиякою точністю.

związku Wioletów-Luciców... S. 158; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme... S. 35–36; Нидерле Л. Славянские древности... С. 116; Łowmiański H. Początki Polski... T. 3... S. 217.

¹¹⁸⁶ Procházka V. Politické zřízení polabsko-pobaltských Slovanů v závěrečném údobí rodové společnosti... S. 220.

¹¹⁸⁷ Labuda G. Civitas Dragaviti... S. 98; Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą... S. 73.

¹¹⁸⁸ Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus / ed. Bruno Krusch. *MGH. Scriptores rerum Merovingicarum*. T. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 155.

¹¹⁸⁹ Annales Mettenses Priores... P. 78.

Пропонована гіпотеза водночас розкриває невідомі до цього часу мотиви участі сербів у поході на велетів 789 р. і чудово пояснює прагнення Драговіта за всяку ціну уникнути конфронтації з Карлом Великим. Станом на 789 р. геополітична ситуація, порівняно з часами Карла Мартела, очевидно, вже суттєво змінилася і сербам могли обіцяти звільнення захоплених велетами земель. Тим часом Драговіт розумів, що опір франкам поставить його владу над приєднаними колись територіями, а відповідно, в дальшій перспективі, і першість серед інших гаволянських князів під великий ризик. І, звісно, перше, що сказав би Драговіт перед обличчям Карла Великого у відповідь на закиди сербів, це – те, що весь цей час володів частиною їхніх земель за волею самих франкських правителів. Позаяк з перспективи продовження походу до р. Пене гаволянський князь Драговіт виявився надзвичайно цінним союзником, Карл Великий прийняв рішення на його користь¹¹⁹⁰.

Останнє не могло не спричинити незадоволення серед сербів. І в цьому контексті варто звернути увагу на події 792 р. З Вольфенбюттельських анналів відомо, що в черговому повстанні, що спалахнуло тоді на саксонських землях брали участь також не окреслені точніше слов'яни¹¹⁹¹. Більшість дослідників вбачали у них велетів¹¹⁹², однак, Лотар Дралле звернув увагу на разючу подібність між цими подіями і перебігом саксонського повстання 782 р., припустивши, що в обох випадках саксам допомагало те саме слов'янське плем'я¹¹⁹³. Німецький дослідник, щоправда, вважав учасниками виступу 792 р. велетів¹¹⁹⁴, тож йому довелося спростовувати¹¹⁹⁵ відносно однозначну інформацію т. зв. “Ейнгардових” анналів про вторгнення на тюринзькі і саксонські пограниччя “сербів-слов'ян, що населяють долини між Ельбою і Заале”¹¹⁹⁶. Критику цього повідомлення Єжи

¹¹⁹⁰ “...regem eorum nomine Dragoidus adprehendit et iterum ipsi iam praefato regi illam patriam commendavit;” [...короля їхнього на ім'я Драгоїд захопив і знову цьому ж вже попередньо (згаданому) королю країну довірив;] (див.: Annales Nazariani... P. 44).

¹¹⁹¹ Annales Guelferbytani... P. 42.

¹¹⁹² Ронин В. К. О «власти» Карла Великого над слав'янами... С. 42; Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. III : Drogowit... S. 24; Nalepa J. Wyprawa Franków na Wioletów w 789 r. *Slavia Antiqua*. T. 4. 1953. S. 226.

¹¹⁹³ Dralle L. Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert... S. 53–54.

¹¹⁹⁴ Ibid. S. 53.

¹¹⁹⁵ Ibid. S. 54–55.

¹¹⁹⁶ Annales qui dicuntur Einhardi... P. 61.

Стшельчик пізніше визнав безпідставною¹¹⁹⁷. Тож, ймовірно, і у 792 р., як і 10 років до цього, саксів підтримали якраз серби. І причини їхнього виступу проти франків, у світлі сказаного вище, є зрозумілими.

Свідчення Лорських анналів та “Хроніки Муассака” про існування у князівстві Драговіта залежних від нього *regim* нижчого порядку¹¹⁹⁸ (тотожні з “*primores*” т. зв. “Ейнгардових” анналів¹¹⁹⁹) вказують на відносну гетерархічність цього утворення. Драговіт очолював Гаволянське князівство, однак, в багатьох його областях реальна влада, очевидно, перебувала в руках представників локальних князівських родів, котрі визнавали над собою його зверхність, але котрих він не призначав. З іншого боку, загосподарована територія самої навіть землі гаволян-стодорян у найвужчому розумінні цього поняття (бл. 2240 км²)¹²⁰⁰ є близькою до граничних допустимих і більш, ніж у двічі перевищує максимальні середньостатистичні розміри складеного вождівства¹²⁰¹. Якщо додати до цього ще, принаймні, землі лісичів і замчичів-семчичів, то матимемо площу, що однозначно, відповідає утворенню ранньодержавного типу. Важко, зрештою, уявити, що Драговіт зумів би проводити змодельовану вище політику без опертя на ранньодержавні інституції, на зразок князівської дружини. Тож політичний устрій гаволянської землі в часи Драговіта найбільш точно окреслюватиме поняття гетерархічної дружинної держави.

На думку Казимира Ваховського, за роки, що розділяли періоди князювання Драговіта і Люба, в політичному устрої велетів відбулися серйозні централізаційні зміни, в ході яких усі велетські престולי були зосереджені в руках одного великокнязівського роду, котрий зумів підпорядкувати їх владі свого найстаршого представника¹²⁰². Ймовірно, на південновелетських землях в цей час, справді, мало місце витіснення з вищих шаблів управлінської ієрархії

¹¹⁹⁷ Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wioletów-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1983. T. 11. S. 126.

¹¹⁹⁸ *Annales Laureshamenses...* P. 34; *Chronicon Moissiacense...* P. 298.

¹¹⁹⁹ *Annales qui dicuntur Einhardi...* P. 87.

¹²⁰⁰ Тут і далі площі загосподарованих земель наведені за мапами Йоахіма Германа і Ейке Грінгмут-Дальмера (див.: *Die Slawen in Deutschland...* S. 55; Gringmuth-Dallmer E. *Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft...* Karte 17. *Die slawischen Siedlungsgebiete westlich von Oder und Neiß*). Підрахунки здійснені автором. Усі наведені числові значення мають приблизний характер, однак похибка вимірювання не перевищує 5–10%.

¹²⁰¹ Spencer Ch. *On the Tempo and Mode of State Formation...* P. 7.

¹²⁰² Wachowski K. *Słowiańszczyzna zachodnia...* S. 68.

представників інших князівських родів, адже, як впливає з “Анналів королівства франків”¹²⁰³, на чолі окремих частин князівства Люба стояли вже його молодші брати. Такий процес знаходив вираження у спорудженні великокнязівських градів і міг відбуватися двома шляхами. Перший, більш дешевий і радикальний шлях полягав у використанні вже існуючих політичних осередків і цілковитому винищенні місцевої знаті, що чинила спротив¹²⁰⁴. Свідченням його реалізації на південновелетських землях можуть слугувати сліди пожежі на відкритому поселенні у Гогенауені¹²⁰⁵, що відбулася напередодні зведення там головного граду північно-західної частини гаволяно-стодорянської землі.

Альтернативна модель централізації передбачала збереження давніх політичних еліт і характеризувалася створенням нових осередків центральної влади, котрі впродовж тривалого часу співіснували зі старими політичними центрами. В такий спосіб поставала паралельна, вертикальна управлінська структура, спрямована на інтеграцію земель, зрівноваження і поступову нівеляцію впливів місцевої знаті¹²⁰⁶. На теренах Київської Русі такий уклад, відомий, як система т. зв. “парних центрів” (за В. Петрухіним і Т. Пушкіною) спостерігався, наприклад, на початковій стадії інтеграції окремих племен до Держави Рюриковичів, коли поруч з новими осередками великокнязівської влади (погостами) продовжували функціонувати “племінні центри” – городища полісного типу¹²⁰⁷. На застосування аналогічного принципу в Гаволяно-Сторорянському князівстві може вказувати спорудження перстенеподібного граду в Кітці¹²⁰⁸ поблизу вірогідного “фельдберзького” городища у Гюльпе¹²⁰⁹. Осередком дрібного князька і місцевої знаті міг бути збудований дещо пізніше град у Деетці, що вирізнявся з-поміж більшості об’єктів ТІС нетиповою формою і

¹²⁰³ *Annales regni Francorum...* P. 160.

¹²⁰⁴ Thurston T. *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict...* P. 167.

¹²⁰⁵ Lozny L. *Prestate Societies of the North Central European Plains...* P. 38, 41.

¹²⁰⁶ Thurston T. *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict...* P. 167.

¹²⁰⁷ Филипчук М. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст. *Вісник Інституту археології*. Вип. 1. 2006. С. 66; Ляска В. «Иде Володимирь... и зааь грады ихь...»: Рюриковичі та «окняжіння»... С. 134–135; Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры. Москва: ФОРУМ; НЕОЛИТ, 2014. С. 247, след.

¹²⁰⁸ Wehner D. *Das Land Stodor...* S. 245.

¹²⁰⁹ *Ibid.* S. 238.

дещо більшими розмірами (80×150 m)¹²¹⁰. Тож в цьому контексті особливо цікавою є поява бл. 890-го і 900-го рр. неподалік від нього, вище і нижче за течією Гаволи, двох інших перстенеподібних градів – у Саарінгені¹²¹¹ та Пьобені¹²¹².

Наскільки далеко зайшли на південновелетських землях централізаційні процеси видно з аналізу повідомлення “Баварського географа” (середина IX ст.): “*Hehfeldi, qui habent civitates VIII*”¹²¹³. Як слушно зауважив Лотар Дралле, 8 “*civitates*” у гаволян є індикаторами значно дальшого процесу концентрації влади¹²¹⁴, порівняно з сусідніми слов’янськими племенами і народами, у яких кількість *civitatum* на одиницю площі є більшою. Термін “*civitates*” у “Баварському географі”, здебільшого, позначає елементарні територіально-політичні одиниці¹²¹⁵, з яких склалися перелічені у цьому джерелі утворення. Вище було показано, що у випадку Сербської області ними були жупи, співмірні за площею простому вождівству. Подібні розміри мали і 95 *civitates* північних велетів – вільців (сукупна площа загосподарованих земель пізніших хижан, черезп’ян, толенсів, редарів, мориців, річан і укрян становить бл. 8933,4 км², тож на 1 *civitas* тут, в середньому, припадає 94 км²). Натомість гаволянські *civitates*, навіть, за найвужчого розуміння етнополітоніму “*Hehfeldi*” – в кілька разів більші. Тим часом, з-поміж усіх південновелетських “племен” “Баварський географ” згадує лише моричан і гаволян¹²¹⁶. І це дає підстави припустити, що до останніх автор цього джерела зараховував ще й відсутніх у переліку спрев’ян, плонян, лісичів, замчичів-сємчичів, нелетичів і дошан. На кожний з *civitates* гаволян припадало б тоді навіть бл. 780 км² (загальна площа заселених земель Гаволянського князівства складатиме в такому разі бл. 6243,4 км²). Отже, жупами вони бути не можуть. Зазначені розміри відповідають вже наступному рівню політичної складеності. Проте, якби тут йшлося про складені вождівства, автор “Баварського географа” окреслив би їх

¹²¹⁰ Ibid. S. 222; Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 54.

¹²¹¹ Wehner D. Das Land Stodor... S. 145, 281.

¹²¹² Ibid. S. 145, 267; Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 266.

¹²¹³ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... C. 50.

¹²¹⁴ Dralle L. Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert... S. 45.

¹²¹⁵ Leciejewicz L. Słowianie zachodni... S. 56.

¹²¹⁶ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... C. 50.

скоріше терміном “*regio*”, застосовуючи формулу “*regio, in qua regione VIII sunt, qui habent civitates* ___”. Тож складається враження, що первинний політико-територіальний устрій гаволянських земель до цього часу зазнав вже значної нівеляції, а пов’язані з ним вождівські інституції, принаймні, на цьому (другому) рівні управлінської ієрархії відійшли на дальший план, поступившись місцем великокнязівському адміністративному апарату. Цей процес, очевидно, супроводжувала поява нового територіального поділу, який базувався на системі великокнязівських градів. Якщо припустити, що поняттям “*Hehfeldi*” “Баварський географ” справді окреслює більшість слов’янських “племен”, що проживали у басейні Нижньої та Середньої Гаволи і Нижньої Спреви, а розміри південновелетських жуп були, приблизно, такими ж, як на сербських (бл. 100 км²) та північновелетських (бл. 94 км²) землях, у реорганізованій політичній структурі Гаволяно-Стордорянського князівства проглядатиметься певна логіка: кожний з 8-ми нових *civitates*, в свою чергу, складався, в середньому, з 8-ми адміністративних утворень нижчого порядку.

З точки зору теорії скалярного стресу, яка, за словами Тіни Турстон, є особливо актуальною для дописемних суспільств, а, зокрема, й політичних утворень Епохи Вікінгів¹²¹⁷, політичний устрій Гаволянського князівства перебуває на межі ефективного адміністрування. Відповідно до цієї теорії будь-який управлінець здатний безпосередньо контролювати бл. 5–7 одиниць одночасно¹²¹⁸. Подальше розширення кола підконтрольних одиниць веде до послаблення центральної влади. Чим більшою є їхня кількість у діапазоні “>7”, тим слабшим стає контроль¹²¹⁹. У гаволян цей ліміт мінімально перевищено, тож влада великого князя у них не могла бути дуже сильною.

Відкритим залишається питання інституційно-правових засад взаємин великокнязівської влади з загалом південновелетського суспільства. Передумовою для дослідження цього питання на базі писемних джерел є

¹²¹⁷ Thurston T. *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict...* P. 145.

¹²¹⁸ Докладніше про це див.: Johnson G. *Organizational Structure and Scalar Stress. Theory and Explanation in Archaeology* / ed. Colin Renfrew, Michael Rowlands, Barbara A. Segraves-Whallon. New York: Academic Press, 1982. P. 389–417.

¹²¹⁹ Thurston T. *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict...* P. 145.

локалізація тут князівства Люба. Уривок з розповіді “Анналів королівства франків”¹²²⁰ та “Життєпису імператора Людовіка”¹²²¹ про його синів, де йдеться про обрання Милогоста князем і пізніший перехід влади до Колодрога оцінювався дослідниками дуже неоднозначно. Справа в тому, що суб’єктом, котрий наділяє Милогоста, а згодом – Колодрога повноваженнями верховного князя в “Анналах королівства франків” виступає “*populus Wilzorum*”¹²²². Казимир Ваховський вважав ці слова вказівкою на існування віча. На його думку, “*populus Wilzorum*” – це не рада племінних князів, ані не рада очільників багатших родів, а весь велетський народ, котрий володів правом вибору великого князя, але вибору з однієї родини, з лінії великого князя і по старшинству, який, *de facto*, був лише затвердженням спадкового права наступника¹²²³. Подібним чином розуміли це поняття Йоахім Герман і Евамарія Енгель, котрі стверджували, що право голосу тут мали, принаймні, всі очільники великих сімей, сіл та округів¹²²⁴. Тим часом Зіновій Черніловський і Гинек Булін наголошували на вирішальному значенні при обранні та детронізації князя позиції знаті – велетських аристократів (“*primores*”)¹²²⁵. Чеський історик до того ж сумнівався, що Милогоста зняли з трону на народних зборах усіх велетів¹²²⁶. А Лотар Дралле, посилаючись на уривок з “Життєпису імператора Людовіка”, де сказано, що “*королівство [Люба] перейшло до первородного сина*” (“*...regnum primogenito contraditum.*”¹²²⁷), поставив під сумнів і право велетського народу затверджувати вибір князя¹²²⁸. Подальше ж усунення Милогоста від влади і перехід його повноважень до Колодрога німецький дослідник потрактував як вияв звичайної

¹²²⁰ Annales regni Francorum... P. 160.

¹²²¹ Vita Hludovici imperatoris... P. 627.

¹²²² Анналі королівства франків створюють цілком однозначну картину: “*...populus Wilzorum filium eius Milegastum... regem sibi constituit; illo abiecto iuniori fratri regium honorem deferunt:...* [Imperator] *statuit, ut is delatam sibi a populo suo potestatem haberet.*” [...велетський народ сина його Мілегаста... королем собі зробив;... цього детронізувавши, молодшому брату королівську гідність передали... (Імператор) постановив, щоб той отриманою собі від свого народу владою володів...] (див.: Annales regni Francorum... P. 160; переклад здійснено з урахуванням видання: Annales regni Francorum pod rokiem 823. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna...* S. 88).

¹²²³ Wachowski K. *Słowiańszczyzna zachodnia...* S. 68.

¹²²⁴ Herrmann J., Engel E. *Gesellschaftliche und politische Struktur. Die Slawen in Deutschland...* S. 255.

¹²²⁵ Черніловський З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян... С. 95; Булін Н. *Počátky státu veletského...* S. 24.

¹²²⁶ Булін Н. *Počátky státu veletského...* S. 23.

¹²²⁷ Vita Hludovici imperatoris... P. 627.

¹²²⁸ Dralle L. *Slaven an Havel und Spree...* S. 120.

внутрішньодинастичної боротьби, в ході якої молодший брат скористався загальним невдоволенням політикою старшого брата, що порушив інтереси багатьох знатних людей (“Große”) “Гаволяно-Велетського” князівства¹²²⁹.

Виклад інформації в аналізованому уривку “Життєпису імператора Людовіка” є, однак, менш деталізованим. Відповідаючи уявленням Л. Дралле він, водночас, і принципово не суперечить жодній тезі більш докладної розповіді придворної хроніки Каролінгів, автор якої до того ж, безсумнівно, був краще обізнаний у слов’янських справах. Малоімовірно, щоб поняття “*populus Wilzorum*” обмежувалося лише представниками великокнязівського роду і вузьким колом призначуваних ним управлінців. Скоріше, як це справедливо помітив ще К. Ваховський, тут йшлося про волю усього суспільства чи, принаймні, осіб, котрі розглядалися як її ретранслятори. А такими могли бути лише представники родової знаті – дрібні князі-судді, що стояли на чолі елементарних територіально-політичних одиниць вождівської генези. При цьому не слід відкидати також можливість скликання повноцінного віча під їхнім головуванням. Якщо врахувати, що тут могла йти мова про народні збори самої лише землі гаволян (представники інших південновелетських земель, що входили до Гаволяно-Сторянського князівства, права голосу могли і не мати), присутність на них усього вільного чоловічого населення виглядатиме, зрештою, не такою вже неймовірною. За своїми повноваженнями таке віче було б дуже близьким до Віборзького ландстингу, на якому у 70-х рр. XI ст. обирали короля Данії¹²³⁰.

У ранній державі дружинного типу думка суспільства, без сумніву, бралася до уваги тільки там, де це суспільство, принаймні, на найнижчому управлінському рівні зберігало власні автономні інституції традиційного характеру. Таким чином, незалежно від того, чи бачити під поняттям “*populus Wilzorum*” весь народ, чи лише знать–аристократію, прив’язка розповідей про князівство Люба, Милогоста і Колодрога до земель південних велетів свідчатиме

¹²²⁹ Ibid. S. 121.

¹²³⁰ Thurston T. Landscapes of Power, Landscapes of Conflict... P. 85; Czaplinski W., Górski K. Historia Danii... S. 50.

про те, що описана вище ієрархізація влади, очевидно, охопила лише вищі шаблі адміністрування чи здійснювалася за моделлю побудови паралельних управлінських структур. Представники другорядних, властиво, гаволянських князівських родів, принаймні, до 20-х рр. IX ст., *de iure*, залишалися при своїх старих правах і, теоретично, могли обрати своїм очільником кого завгодно. На практиці, однак, цього не відбувалося, бо новозбудовані малі перстенеподібні гради розглядалися, вочевидь, як власність великокнязівської династії, і це автоматично обмежувало вибір нового верховного князя до кола спадкоємців померлого.

Як видно з подій 823 р., в рамках такої системи був можливий контроль за діями верховного князя, а його повноваження обмежувало традиційне право. Спроба пошуку альтернативного джерела влади проглядається у діях Милогоста. Старший син князя Люба, ймовірно, намагався обґрунтувати виняткові права на великокнязівський трон максимально персоніфікуючи свої стосунки з імператором в очах *populus Wilzorum*. Відтак, після його детронізації народом, виникла необхідність поїздки обох братів до Франкської імперії і додаткового затвердження цього рішення Людовіком Благочестивим.

У другій половині IX ст. більш активне будівництво малих перстенеподібних градусів спостерігалось у східній частині басейну Середньої Гаволи і в басейні Нижньої Спреви. Невдовзі після 850 р. розпочалося спорудження оборонних конструкцій городища у Берліні-Кьопеніку¹²³¹. Між 870-м і 890-м рр. подібний до нього малий перстенеподібний град з'явився поблизу Міттенвальде ("Пеннігсберг")¹²³². До цього ж періоду відносяться, вірогідно, також малі гради TIS у Берліні-Шпандау і Берліні-Блянкенбурзі¹²³³, адже дендродати других фаз зазначених об'єктів припадають, відповідно, на 920-й і 921-й рр.¹²³⁴

¹²³¹ Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... S. 61, 74; Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen... P. 52.

¹²³² Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... S. 74, 62; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 265.

¹²³³ Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... S. 74, 69; Biermann F. Köpenick – eine Burgstadt in slawischer Zeit? Köpenick vor 800 Jahren. Von Jacza zu den Wettinern. Archäologie – Geschichte / hrsg. M. Lindner, G. Nath. Berlin : Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 2014. S. 105; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 255.

¹²³⁴ Wehner D. Das Land Stodor... S. 144; Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... S. 66, 69; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 255.

Фелікс Бірман і Катаріна Фрай зазначають, що перелічені та інші малі перстенеподібні гради, які, ймовірно, функціонували у цей період на теренах Берлінської і Тельтовської землі, були зведені верховними гаволянськими князями чи іншими зовнішніми завойовниками, або ж слугували засобами влади локальних політичних еліт, яким залишили управління на місцевому рівні¹²³⁵. Запропонований ними діапазон можливої інтерпретації суттєво звужують кілька фактів. По-перше, оборонні споруди у Міттенвальде, Берліні-Кьопеніку¹²³⁶ і Берліні-Блянкенбурзі з'явилися у місцях, де відсутні ознаки ранішого проживання слов'янського населення¹²³⁷. По-друге, в ході дослідження цих об'єктів не було виявлено жодних ознак існування князівських резиденцій (рештки подібної будівлі ідентифіковані лише у Берліні-Шпандау, хоч і там їхня інтерпретація залишається дискусійною)¹²³⁸. По-третє, у розміщенні малих градусів у Берліні-Шпандау і Берліні-Кьопеніку на островах поблизу гирла р. Спреви і гирла р. Даме¹²³⁹ простежується аналогія, якщо не більш масштабне планування на великокнязівському рівні. По-четверте, саме розташування оборонних об'єктів безпосередньо біля річок, характерне для топографії переважної більшості південновелетських градусів, було більш виправданим, коли на випадок небезпеки гарнізон мав гарантовану підмогу ззовні, а умовою її вчасного отримання була наявність швидкої і ефективної комунікації. У мирний час шлях, яким надавалася військова допомога, перетворювався на дорогу адміністрування і переміщення данин, що робило аналізовані гради добре пристосованими до управлінських потреб. Все це загалом дозволяє розглядати їх, як осередки гаволяно-стодорянської великокнязівської дружини. Оборонні споруди східної частини басейну Середньої Гаволи і долини Нижньої Спреви, таким чином, мали формувати у другій половині IX – першій третині X ст. єдину мережу адміністративних центрів разом зі зведеними далі на заході малими градами у Кітці, Саарінгені і Пьобені, а також функціонуючими ще з першої половини IX ст.

¹²³⁵ Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... S. 75–76.

¹²³⁶ Ibid. S. 74, 61.

¹²³⁷ Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains... P. 52.

¹²³⁸ Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht... S. 67, 73.

¹²³⁹ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 61.

укріпленнями у Гогенауені, Вільдберзі і, ймовірно, Бранденбурзі.

Розташування трьох-чотирьох градів цього типу на землях спрев'ян (Атляндсберг, Берлін-Кьопенік, Міттенвальде і, ймовірно, Нехст Ноєндорф¹²⁴⁰) у поєднанні з відсутністю назви цього “племені” у “Баварському географі” вказує на те, що змальовані вище централізаційні процеси, які впродовж IX ст. визначали внутрішньополітичний розвиток Гаволянського князівства, охопили також басейн Нижньої Спреви. Позаяк ключові гради землі спрев'ян – Кьопенік і фортеця у Міттенвальде були зведені на зовсім нових місцях, без слідів попереднього заселення, гаволянська централізація, очевидно, здійснювалася тут шляхом створення паралельної управлінської структури і збереження місцевих еліт.

Основними нарративними джерелами до вивчення політичного устрою велетів у перші десятиліття X ст. є розповіді Відукінда Корвейського і Тітмара Мерзебурзького про завоювання Гаволянського князівства Генріхом I Птахоловом (928–929 рр.) і Оттоном I Великим (939 р.) З “Діянь саксів” Відукінда, зокрема, відомо, що взимку 928–929 рр. Генріх I несподівано напав на гаволян, “...виснажив їх численними битвами [і], врешті-решт, найсуворішою зимою розташувавши табір на льоді, голодом, мечем і холодом взяв місто, що зветься Бренна.”¹²⁴¹

Що прикметно, далі хроніст зазначає: разом з цим містом німецький король заволодів усім регіоном¹²⁴². Така ситуація склалася б лише у випадку, якщо Бранденбург на той момент був столицею усієї землі гаволян, а князівство, що тут існувало, відзначалося відносною централізованістю. Зрештою, тільки утворення такого типу й могло спромогтися на тривалий опір армії, яка відразу після описаних подій без особливих труднощів завоювала далеминців¹²⁴³ і здійснила

¹²⁴⁰ Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh. am Teltow und im Berliner Raum... S.73, 75.

¹²⁴¹ “...repente irruit super Sclavos qui dicuntur Hevelli, et multis eos preliis fatigans, demum hieme asperrima castris super glaciem positus cepit urbem quae dicitur Brennaburg fame ferro frigore.” (див.: Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 49–50; переклад здійснено з урахуванням видань: Widukind. O podboju Słowian połabskich i czeskich przez króla niemieckiego Henryka I (919–936). *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. Gerard Labuda. Poznań: Wydaw. PTPN "Sorus", 1999. S. 138–139; Видукинд Корвейский. Деяния саксов / пер. и коммент. Г. Э. Санчука. Москва: Наука, 1975. С. 147).

¹²⁴² “Cumque illa urbe potitus omnem regionem signa vertit contra Dalamantiam.” [Коли ж містом цим, (німецький король) заволодів (і) усім регіоном і повернув штандарти проти далеминців.] (див.: Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 50).

¹²⁴³ У російському перекладі тут помилково згадане плем'я “доленчан” (див.: Видукинд Корвейский. Деяния

успішний похід у Богемію, де Генріху Птахолову підкорився св. князь Вацлав¹²⁴⁴. А між тим, описуючи війну з гаволянами, Відукінд говорить навіть не про серію перемог над противником, а лише про його виснаження у битвах. Тож Генріху I тут, і справді мало протистояти, щонайменше, усе гаволянське військо.

Більш точні відомості про межі Гаволянського князівства напередодні німецького завоювання дає інший уривок, де йдеться про повстання південних велетів у 939 р. Тоді, в результаті¹²⁴⁵ встановлення влади Оттона I над Бранденбургом, німецькому королю підкорилися “усі варварські племена аж до річки Одеру”¹²⁴⁶. Це дозволяє припустити, що у певній формі залежності від бранденбурзьких князів перебували також навколишні “племінні” землі, а саме, Zpřiauuani, Moraciani, Ploni, Zamcici / Zemzizi, Dassia / Desseri, Liezizi та Nielitizi, перетворені згодом на окремі провінції Бранденбурзької єпархії¹²⁴⁷. Після підкорення свого зверхника – князя Бренни населення цих утворень, ймовірно, не бачило сенсу чинити опір і погодилось сплачувати данину Оттону I.

Події 939 р. викликають неабиякий інтерес і з точки зору дослідження внутрішньополітичного устрою гаволянської землі. За Відукіндом Корвейським, втихомирити деяких слов’ян, що тоді повстали, Оттону I допоміг “певний слов’янин, королем Генріхом залишений, котрий правом [згідно правової традиції] рідного народу був спадковим володарем тих, що зветься гefeldами, на ім’я Тугумір. Цей – оповідає хроніст, – великими грошима захоплений і ще більшими обітницями переконаний пообіцявся здати [свою] область [країну]. Вдаючи, ніби потайки втік, прибув до міста, що зветься Бренна, народом впізнаний і як володар прийнятий [визнаний], невдовзі те що обіцяв звершив. Бо племінника свого, котрий [один] з цілого князівського роду вижив, до себе запросивши, підступом схопленого вбив, місто ж разом з цілою областю [країною] владі короля передав.”¹²⁴⁸

саксов... С. 147), тобто толенсів. Насправді ж мова йшла про південнополабський народ далемінців-гломачів.

¹²⁴⁴ Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 50.

¹²⁴⁵ Widukind. O podboju Słowian połabskich i czeskich przez króla niemieckiego Henryka I (919–936)... S. 140.

¹²⁴⁶ “*Quo facto omnes barbarae nationes usque in Oderam fluvium simili modo tributis regalibus se subiugarunt.*” (див.: Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 85).

¹²⁴⁷ Diplomata Ottonis I. № 105... P. 189; Diplomata Ottonis I. № 76... P. 156.

¹²⁴⁸ “§21. *Fuit autem quidam Sclavus a rege Heinrico relictus, qui iure gentis paterna successione dominus esset eorum qui*

Як видно з наведеного уривку, правова система гаволян передбачала наявність яскраво вираженої династичної традиції. Претензії Тугумира на князівські повноваження ґрунтувались винятково на спадковому праві, і все ж, коли останній прибув до Бренни, цього виявилось достатньо, щоб отримати владу над місцевим слов'янським населенням. Характерно, що реалізація зрадницького задуму стала можливою тільки після вбивства племінника, коли Тугумир залишився єдиним живим представником князівського роду. За таких умов альтернатива його владі, очевидно, зникла. І це опосередковано підтверджує ключові положення окресленої вище моделі устроєвих трансформацій у південних велетів. Адже лише у випадку, якщо на землях Гаволянського князівства діяла система відносно ієрархізованої дружинної держави, оперта на мережу великокнязівських градів, представники інших знатних (колись – князівських) родів суттєво поступалися б за своїми можливостями членам великокнязівської династії. І тільки в такому разі у Тугумира з'являлася можливість одноосібним рішенням передати Бранденбург і весь регіон під владу Оттона I.

Розмірковуючи над генезою “безсумнівних державницьких тенденцій” у політичному устрої Гаволянського князівства першої половини X ст. Генрик Ловм'янський свого часу зробив припущення, що модель державної організації була запозичена гаволянами з Чехії бл. 906–907 року, коли був укладений шлюб між Вратиславом I Празьким і стодорянською князівною Драгомирою¹²⁴⁹. Польський дослідник, однак, аналізував винятково писемні джерела і не мав можливості спостерігати тривалого процесу формування мережі великокнязівських градів, який на землях гаволян і спрев'ян сягає далеко вглиб IX ст. Найдавніші дендродати з городищ у Кьопеніку і Міттенвальде (обидва

dicuntur Heveldi, dictus Tugumir. Hic pecunia multa captus et maiori promissione persuasus professus est se prodere regionem. Unde quasi occulte elapsus venit in urbem quae dicitur Brennaburg, a populoque agnitus et ut dominus susceptus, in brevi quae promisit inplevit. Nam nepotem suum, qui ex omnibus principibus gentis supererat, ad se invitans dolo captum interfecit urbemque cum omni regione ditioni regiae tradidit.” (див.: Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres... P. 85; переклад здійснено з урахуванням видань: Видукинд Корвейський. Деяння саксов... С. 163; Widukind. O podboju Słowian połabskich i czeskich przez króla niemieckiego Henryka I (919–936)... S. 140).

¹²⁴⁹ Lowmiański H. Początki Polski: z dziejow słowian w I tysiącleciu n.e. T. 5. Warszawa: PWN, 1973. S. 270.

функціонували, приблизно, до часу німецького завоювання), нагадаємо, відносяться, до третьої чверті – останньої третини IX ст.¹²⁵⁰, а початки городищ у Легебрусі та Гогенауені на основі керамічних комплексів прийнято датувати другою половиною VIII – першою половиною IX ст.¹²⁵¹, тобто, періодом, коли писемні джерела ще, взагалі, не дають можливості впевнено говорити про князівство Пржемисловичів.

Тим часом на теренах Богемії централізаційні процеси, що передбачали створення ієрархічної управлінської системи за межами невеликої області навколо Праги¹²⁵² розпочалося не раніше 20-х – 40-х рр. X ст.¹²⁵³, а їх ініціаторами виступали тут якраз сини Драгомири – св. Вацлав і Болеслав I Жорстокий¹²⁵⁴. Саме за часів правління останнього (935–971 рр.) у Чеській котловині вперше з'явилася розгалужена мережа великокнязівських градів, які перетворилися з часом на каштелянські осередки¹²⁵⁵. При цьому прототипів для цієї системи на місцевому ґрунті, практично, не було. Спроби їхнього пошуку в політико-правовій спадщині Великої Моравії виглядають малоперспективними, бо, по-перше, від моменту краху цього політичного утворення до початку ієрархізаційних трансформацій на чеських землях минуло більш, ніж чверть століття, а, по-друге (що значно більш важливо), сучасні дослідження великоморавських градів, типологічно дуже подібних до великих городищ, поширених в цей час на північ від Карпат¹²⁵⁶, свідчать про те, що для усього великоморавського простору, включно з самими моравськими землями, була характерна принципово відмінна модель владних відносин, побудована скоріше на консенсусі і співпраці з місцевими елітами, ніж на знищенні їхнього

¹²⁵⁰ Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh. am Teltow und im Berliner Raum. *Przeegląd Archeologiczny*. 2001. T. 49. S. 61–62.

¹²⁵¹ Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne... S. 263, 264; Lozny L. *Prestate Societies of the North Central European Plains...* P. 39, 54.

¹²⁵² Ця область – рідне князівство Пржемисловичів, що за розмірами відповідало складеному вождівству і, очевидно, в принципі не потребувало централізації, була забудована регулярною мережею великокнязівських градів ще за часів Спітигнева (889–915 рр.) Однак, всі ці гради мають прикордонний характер і, скоріш за все, зводилися з оборонною, а не адміністративною метою (докладніше про це див. у праці: Matla M. *Czechy. Początki państw*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014.. 70).

¹²⁵³ Matla M. *Czechy...* S. 82–83, 96.

¹²⁵⁴ *Ibid.* S. 83–84, 95–96.

¹²⁵⁵ *Ibid.* S. 95–96.

¹²⁵⁶ Herold H. Fortified Settlements of the 9th and 10th Centuries ad in Central Europe: Structure, Function and Symbolism. *Medieval Archaeology*. 2012. Vol. 56. №1. S. 79.

політичного впливу. Натомість, сценарій, який реалізували сини Драгомири, за словами Мажени Матлі, передбачав усунення підкореного князя від влади, знищення його граду і будівництво неподалік нового – великокнязівського¹²⁵⁷.

Якщо зважити на те, що на момент формування вертикальної адміністративно-оборонної структури Гаволянського князівства локальні володарі цієї частини Полаб'я ще масово не практикували спорудження власних градів, все це більше нагадуватиме ситуацію на південновелетських землях. З огляду на хронологію, запозичення стодорянською династією чеського досвіду, погоджуючись з запереченнями Лотаря Дралле¹²⁵⁸, можна виключити. Проте сама ідея ретрансляції управлінських технологій у середовищі слов'янських народів заслуговує на увагу. Більше того, є вагомі підстави припускати, що при виробленні принципів взаємовідносин з підлеглими князями нижчого рівня і місцевими елітами св. Вацлав і Болеслав I Жорстокий свідомо наслідували приклад своїх південновелетських предків і родичів. І це зумовлює важливий висновок: навіть після німецького завоювання і поширення в басейні Нижньої та Середньої Гаволи іноземної адміністрації (між 939-м і 948-м рр.¹²⁵⁹) політико-управлінська спадщина раннього Гаволянського князівства могла таким чином вижити і, віднайшовши нове дихання на чеських землях, спричинитися до перетворення князівства Пржемисловичів на одну з найбільш централізованих держав Центральної Європи XI–XII ст.¹²⁶⁰

5.3. Суспільство північних велетів у IX – першій половині X ст. Формування політичних інституцій Лютицького союзу

Внутрішньополітичний розвиток північних велетів у другій третині IX – першій половині X ст. оцінювався в історіографії дуже суперечливо. На думку

¹²⁵⁷ В такий спосіб, зокрема, на зміну Рубіну поблизу Подборжан прийшов Жатец, поряд з Буковцем з'явився Стари Пльзенец, замість Забрушан – Біліна, Шведське Шанце замінила Млада Болеслав, знищену Стару Коуржім – Коуржім, Градек біля Гудчіц – “Шанце” біля Бржезніце, а Бранішовіце – Дудлеби (див.: Matla M. *Czechy. Początki państw*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014. S. 95–96).

¹²⁵⁸ Dralle L. *Slaven an Havel und Spree...* S. 132.

¹²⁵⁹ Łowmiański H. *Początki Polski: z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e.* T. 5... S. 271–273; Fritze W. *Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes...* S. 16–17.

¹²⁶⁰ Biermann F. *Land, Elite and Exploitation in Early Medieval Western Slavic Territory...* S. 422.

Казимира Ваховського, Освальда Бальцера, Юзефа Відаєвича, Генрика Ловм'янського, Гинка Буліна, Александра Салівона і Генріха Санчука, між 839-м і 929-м рр. тутешнє суспільство пережило глибоку внутрішню кризу¹²⁶¹, що супроводжувалася занепадом великокнязівської влади, поєднаним з упадком племінних князів¹²⁶² і політичною децентралізацією¹²⁶³. Важливо підкреслити, що перелічені вище дослідники саме на цих землях локалізували князівство Драговіта і Люба, а відтак мали в якийсь спосіб пояснити генезу традиції більш колективного управління, яка тут добре простежується за джерелами X–XI ст. Подібно і Адам Турашевич, котрий схилився до альтернативної (Бранденбурзької) локалізації “*civitas Dragawiti*”, пояснював пізніше “відокремлення від гаволян-стодорян 4-х племен з-над р. Пене і утворення ними власної держави з демократичною формою правління” загадковою загальновелетською революцією¹²⁶⁴.

Натомість інший прихильник концепції Налепи–Людата – Зигмунт Суловський стверджував, що висновок про глибоку кризу і демократизацію устрою у велетів є лише наслідком відсутності необхідного розмежування інформації про два різні політичні утворення, щодо яких джерела використовують ту саму назву¹²⁶⁵. Чотири північновелетські племена з басейну р. Пене, за його словами, вже від початку IX ст. мали республіканський устрій, в той час, як у велетів–гаволян–стодорян від кінця VIII до середини XII ст. існувала князівська влада¹²⁶⁶. Серед істориків, котрі розміщували князівства Драговіта і Люба в басейні р. Пене, гіпотезу революційних змін в суспільно-політичному розвитку північних велетів відкидали Манфред Гельман і Казимир Мислінський. В основі їхніх поглядів лежало переосмислення попередніх уявлень про політичний устрій Лютицького союзу кінця X – першої половини XI ст. Німецький дослідник,

¹²⁶¹ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 69, 79; Balzer O. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej... S. 59; Widajewicz J. Weleci. Katowice: Instytut Śląski, 1946. S. 13; Łowmiański H. Początki Polski... T. 5... S. 266; Bulín H. Počátky státu veletského... S. 28; Саливон А. Н. Вильцы-лютичи... С. 54.

¹²⁶² Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 69, 79.

¹²⁶³ Санчук Г. Е. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 202–203.

¹²⁶⁴ Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodrzyców... S. 41.

¹²⁶⁵ Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem... S. 59; Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wieleców-Luciców... S. 157.

¹²⁶⁶ Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem... S. 59.

зокрема, вважав, що перетворення зводилися тут лише до ліквідації інституту верховного князя, яке, як він припускав, могло бути результатом політики Східно-Франкського королівства¹²⁶⁷. А К. Мислінський розглядав навіть можливість збереження у Лютицькому союзі певної форми [велико]князівської влади¹²⁶⁸.

З точки зору дослідження історії північновелетських земель IX–X ст. необхідним, за таких обставин стає безпосередній аналіз механізмів ухвалення та реалізації політичних рішень у лютичів. Найбільш обізнане у цьому плані джерело – Тітмар стосовно перших років XI ст. зазначає, що *“тих, котрі в сукупності називаються лютичі, ніякий спеціальний правитель не очолює”*¹²⁶⁹. Далі німецький хроніст змальовує лютицькі політичні інститути більш докладно: *“Одностайними порадами (рішеннями) на зборах свої назрілі [питання, справи] обговорюють, у проблемі [вже] вирішеній усі погоджуються. Якщо хто-небудь з-поміж співплемінників особливо (по справжньому) на зборах заперечує, [його] бють кийками, а того, хто за межами відкрито (на публіці) противиться, або усе [майно] спалюють і послідовно розграбовуючи знищують, або у їхній присутності відповідно до свого статусу (соціального положення) грошима виплачує розмір (обсяг) заборгованості.”*¹²⁷⁰

На підставі цього уривку дослідники старшого покоління, зокрема, Вільгельм Богуславський¹²⁷¹, Юзеф Відаєвич¹²⁷², Вольфганг Брюске¹²⁷³ та Генрик Ловм'янський¹²⁷⁴ нерідко говорили про реальне народовладдя. Пізніше, однак, перемогла інша інтерпретація: демократичний принцип ухвалення рішень на лютицькому вічі частково заперечено¹²⁷⁵, а політичний устрій Лютицького союзу

¹²⁶⁷ Hellmann M. Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen... S. 112, 109.

¹²⁶⁸ Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich... S. 151.

¹²⁶⁹ *“Hiis autem omnibus, qui communiter Liutici vocantur, dominus specialiter non presidet ullus.”* (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 304).

¹²⁷⁰ *“Unanimi consilio ad placitum suimet necessaria discucientes, in rebus efficiendis omnes concordant. Si quis vero ex comprovincialibus in placito hiis contradicit, fustibus verberatur et, si forinsecus palam resistit, aut omnia incendio et continua depredatione perdit aut in eorum presentia pro qualitate sua pecuniae persolvit quantitatem debitae.”* (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 304).

¹²⁷¹ Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2... S. 475.

¹²⁷² Widajewicz J. Weleci. Katowice: Instytut Śląski, 1946. S. 13.

¹²⁷³ Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes... S. 64.

¹²⁷⁴ Łowmiański H. Początki Polski... T. 5... S. 294–295.

¹²⁷⁵ Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich... S. 150–151.

означено, як аристократичний¹²⁷⁶ чи олігархічний¹²⁷⁷. І справді, як слушно зауважив К. Мислінський, за демократичного принципу голосування у цитованому уривку з'явилася б певна невідповідність, бо якщо для ухвалення рішень була необхідна згода усіх учасників віча, стає незрозуміло, чому хтось мав опротестовувати вже погоджені постанови після того, як не скористався можливістю заблокувати їхнє прийняття¹²⁷⁸. Вирішення цієї невідповідності польський історик бачив лише в існуванні вужчого правлячого кола, яке через описані Тітмаром покарання примушувало до одностайної згоди зі своїми рішеннями решту учасників народних зборів¹²⁷⁹. На його думку, подібним впливом міг користуватися або невідомий джерелам лютицький князь і його найближче оточення, або ж інша верства, на зразок жрецтва¹²⁸⁰. Провідну роль жерців Сварожича підкреслювали свого часу З. Суловський¹²⁸¹, В. Ронін та Б. Флоря¹²⁸². Проте, більш точну вказівку на те, хто саме входив до групи осіб, що формувала політичну позицію лютичів, дає інший уривок з “Хроніки” Тітмара, де йде мова про події 1017 р.

Лютичі тоді воювали на боці імператора Генріха II проти військ Болеслава I Хороброго. Похід виявився невдалим. Один з васалів маркграфа Мейсену Германа I пошкодив зображення язичницької богині на лютицькому штандарті. Пізніше, при переправі через р. Мульду, лютичі втратили і другий ідол цього божества разом з 50-ма добірними воїнами з його почесної варти. Тож, повернувшись до своїх домівок, налякані цими знаменнями, вони хотіли розірвати союз з німцями.¹²⁸³ Цього, однак, не сталося, бо, за словами Тітмара, спільнота на народних зборах (“*placito*”) була відмовлена від первинних намірів своїми

¹²⁷⁶ Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян... С. 98.

¹²⁷⁷ Skonieczny T. Od Wioletów do Luciców. W sprawie zmiany tożsamości plemion wieleckich u schyłku X w. *Populi terrae marisque. Prace poświęcone pamięci Prof. Lecha Leciejewicza* / red. M. Rębkowski, S. Rosik. Wrocław, 2011. S. 87; Zaroff R. The Origins and Evolution of the North-Eastern and Central Polabian (Wendish) Religious and Political System... P. 167. Вольфганг Фрітце використовував тут термін “аристократична олігархія” (див.: Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes... S. 37).

¹²⁷⁸ Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich... S. 150.

¹²⁷⁹ Ibid. S. 150–151.

¹²⁸⁰ Ibid. S. 151.

¹²⁸¹ Sułowski Z. Geneza i upadek państwa Wioletów-Luciców. *Kwartalnik Historyczny*. 1963. T. 70. S. 332.

¹²⁸² Ронин В. К., Флоря Б. Н. Государство и общество у полабских и поморских славян... С. 126.

¹²⁸³ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 478; Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах. 2-е изд., исправл. / пер. с лат. И. В. Дьяконова. Москва: Русская панорама, 2009. С. 159; Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. Москва: ВЮЗИ, 1959. С. 95–96.

“*prioribus*”¹²⁸⁴. На підставі порівняння численних пасажів з “Хроніки” Тітмара Манфред Гелльман встановив, що автор цього джерела вживає терміни “*priores*” і “*primates*” синонімічно і розуміє під ними князів¹²⁸⁵. Цей висновок згодом конкретизував Вольфганг Фрітце, зазначаючи, що *priores* не могли стояти на чолі автономних союзів, на зразок окремих лютицьких племен, а були, скоріше, володарями маленьких “бургових округів”¹²⁸⁶. Збори світських лідерів такого типу, на його думку, зосереджували в своїх руках реальну владу над Лютицьким союзом¹²⁸⁷. Подібна інтерпретація свідчень Тітмара знаходить підтвердження у розповідях Ібрагіма ібн Якуба: стосовно 960-х рр.¹²⁸⁸ переказ аль-Бекрі, зокрема, інформує, що “Велтаба... не мають короля і не терплять над собою очільництва одного [правителя], а тими, що здійснюють управління серед них, є їхні старійшини¹²⁸⁹ ...”¹²⁹⁰ Тож уявлення про аристократичний устрій у лютичів, без сумніву, мають під собою надійне підґрунтя.

“Бургові округи” В. Фрітце, вочевидь, тотожні з “*civitates*” “Баварського географа”, тобто, північновелетськими жупами, які за своїми розмірами (в середньому – бл. 94 км²) еквівалентні звичайному вождівству¹²⁹¹. Політичне утворення з загальною площею, як у Лютицького союзу (приблизно 5–9 тис. км², залежно від того, чи враховувати землі мориців, укрян і річан, складає лише загосподарована територія), зазвичай, характеризується вже наявністю державної організації¹²⁹². Однак, тут слід звернути увагу на принципи адміністрування. Повернімося ще раз до Тітмарового опису лютицького віча. Теза про одноголосне прийняття рішень, скоріш за все, стосується очільників *civitatum* (“*primores*”),

¹²⁸⁴ “...a servicio caesaris se malorum instinctu abalienare nituntur; sed habito post communi *placito a prioribus suis convertuntur.*” (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... P. 478; Титмар Мерзебургский. Хроника... С. 159).

¹²⁸⁵ Hellmann M. Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen... S. 109.

¹²⁸⁶ Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes... S. 35–36.

¹²⁸⁷ Ibid. S. 35.

¹²⁸⁸ Єврейський мандрівник з Іспанії відвідав Центральну Європу бл. 966 р.

¹²⁸⁹ За словами П. Бороня, це слово може означати як старших за віком (тобто, старців), так і старших за рангом (очільників племен) (див.: Boroń P. Słowiańskie wiece plemienne... S. 74–75).

¹²⁹⁰ Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie al-Bekriego / tłum. T. Kowalski. *Monumenta Poloniae Historica*. Seria 2. T. 1. Kraków: Skł. gł. w księg. Gebethnera i Wolffa, 1946. S. 50.

¹²⁹¹ Spencer Ch. On the Tempo and Mode of State Formation: Neoevolutionism Reconsidered. *Journal of Anthropological Archaeology*. 1990. Vol. 9, № 1. P. 7.

¹²⁹² Ibid.

яких, можливо, як і колись було 95¹²⁹³. Описані ж німецьким хроністом санкції (побиття кийками і конфіскація майна¹²⁹⁴) – решти вільного населення. Така картина, проте, відображає бачення іноземного спостерігача (це – те, до чого все зводилось *de facto*). З точки зору самих лютичів, суб'єктність, очевидно, зберігали усі учасники віча. Хоч *priores* і представляли свої жупи, не маючи формалізованого апарату примусу всередині цих утворень, як і всі вожді, вони були змушені апелювати насамперед до власного авторитету, спираючись на повагу решти населення і свою здатність переконувати¹²⁹⁵. Теоретично, загальний масив рядових лютичів, що зібралися *ad placitum*, завжди міг висловити колективну незгоду з рішенням своїх очільників, і останні мали постійно з цим рахуватися. Інша справа, що, як слушно зауважив Пйотр Боронь, авторитет лютицьких *priorum* був величезний¹²⁹⁶. Більшість лютицького суспільства вважала їхню точку зору, апріорі, правильною, і це визначало ставлення до поодиноких незгідних.

Вияв опозиційних поглядів на вічі, навіть, рядовим членом громади, *de iure*, не міг вважатися злочином. Тож биття кийками було, скоріше, не різновидом покарання, а засобом досягнення ілюзії одностайності серед загалу населення. Натомість, справжнє покарання (у вигляді спалення і конфіскації власності¹²⁹⁷, або сплати грошового еквіваленту) передбачалося за спротив постанові народних зборів поза вічем¹²⁹⁸. В обох випадках виконавцем санкцій, очевидно, виступало усе суспільство, а не спеціальні уповноважені на це інституції.

Отже, єдиного правителя у лютичів не існувало. Кілька десятків князів жуп (“*priores*”) усі найважливіші питання вирішували на зборах і одногосно,

¹²⁹³ Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii... С. 50.

¹²⁹⁴ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... Р. 304.

¹²⁹⁵ Boroń P. Słowiańskie wiece plemienne... S. 72.

¹²⁹⁶ Ibid. S. 75.

¹²⁹⁷ Зіновій Черніловський простежив тут явну аналогію з потоком і розграбуванням (“*потоокъ и разграбление*”) Руської правди (див., наприклад: Соудъ Ёрославль Володимирица. Правда Роуськаѧ. *Правда Русская* / под ред. Б. Д. Грекова. Т. 1: Тексты. Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. С. 105; Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян... С. 95). Тож, ймовірно, йде мова про дуже давній правовий звичай, поширений як у східних, так і в західних слов'ян. Пйотр Боронь виводив його зі зв'язку між правом участі у народних зборах і володінням землею та житлом (див.: Boroń P. Słowiańskie wiece plemienne... S. 79) в межах території відповідної громади. Аналізоване покарання означало б тоді, водночас, і позбавлення людини голосу на вічі, тобто, було б рівнозначне припиненню її повноправного членства у спільноті.

¹²⁹⁸ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... Р. 304.

зберігаючи, таким чином, відносно широкий суверенітет. А описані Тітмаром правові механізми, що забезпечували виконання ухвал віча у Ретрі не виходили за межі звичних засобів влади кожного окремо взятого лютицького вождя (князя-судді). З усього цього можна зробити висновок, що “*placita*” була, скоріше, майданчиком для координації дій, а Лютицький союз – сукупністю великої кількості відносно автономних дрібних вождівств, які перебували на початковій стадії інтеграції¹²⁹⁹. Політичне утворення такого типу найточніше окреслює термін “вождівська конфедерація”. Пропонована Блером Гібсоном дефініція цього поняття¹³⁰⁰ є, зрештою, близькою до давньогрецького розуміння аристократичної форми правління. І це залишає в силі проведену ще З. Черніловським аналогію між устроєм Лютицького союзу та античних Афін¹³⁰¹ у період від кінця правління останнього басилевса Кодра до початку реформ Драконта і Солона. Не менш перспективним було б тут проведення паралелей з початковою фазою розвитку Беотійської ліги, яка вважається на сьогодні однією з найбільш типових вождівських конфедерацій¹³⁰².

Процеси, що передували формуванню змальованої вище політичної системи Лютицького союзу висвітлюють майже винятково археологічні джерела. У другій половині VIII – першій половині IX ст. північновелетські землі переживали період економічного розквіту, пов’язаного з активним функціонуванням тут норманських емпоріїв у Менцліні-Гьорке (над нижньою течією р. Пене) та Ростоці-Діркові (поблизу гирла р. Варнави)¹³⁰³. Попри ключову роль у посередництві між регіональною і надрегіональною торгівлею¹³⁰⁴ ці велелюдні

¹²⁹⁹ Вацеба Р. Північні велети у IX–X ст. і формування політичних інституцій Лютицького союзу. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2018. Вип. 137. С. 101.

¹³⁰⁰ Gibson V. Chiefdom Confederacies and State Origins. *Social Evolution & History*. Vol. 10. 2011. № 1. P. 217.

¹³⁰¹ Черніловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян... С. 98.

¹³⁰² Gibson V. Chiefdom Confederacies and State Origins. *Social Evolution & History*. Vol. 10. 2011. № 1. P. 221.

¹³⁰³ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 162–163; Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area... P. 207; Łosiński W. Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy. *Slavia Antiqua*. 1988. T. 31. S. 127; Szrejter A. Pod pogańskim sztandarem... S. 220–221; Stanisławski B. Jómsswikingowie z Wolina-Jómsborga – studium archeologiczne przenikania kultury skandynawskiej na ziemie polskie. Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2013. S. 291; Kobyłecki J. Sztuka korabnicza Słowian północnozachodnich (VIII – pocz. XIII w.) URL: http://www.srebroperuna.pl/download/korabnictwo_slowianskie_we_wczesnym_sredniowieczu.pdf [online : 29.03.2018].

¹³⁰⁴ Докладніше торгівлю у ранньослов’янському Полаб’ї див. у статтях: Вацеба Р. Скандинавсько-, фризсько- та франко-слов’янська торгівля на території Полаб’я (VIII–IX ст.) *Записки Львівського медієвістичного клубу* / ред.: Ю. Овсінський (голова), Д. Димидюк, О. Друзев, С. Козловський, Т. Оліярчук, Р. Тарнавський. Львів, 2016.

торгово-ремісничі комплекси впродовж усього періоду свого існування залишалися практично незахищеними¹³⁰⁵. Натомість неподалік від них, як і значно далі вглиб північновелетських земель у цей час були зведені слов'янські укріплення – великі городища т. зв. “фельдберзького” типу¹³⁰⁶. Останні, проте, мали головно військово-політичне призначення. Фелікс Бірман пов'язує їхнє спорудження з внутрішніми конфліктами через зростаючий попит на рабів, що прийшов сюди разом з далекою торгівлею¹³⁰⁷. Вільні площі всередині відносно великих фортифікаційних укріплень, на його думку, свідчать про можливість надання захисту мешканцям навколишніх поселень¹³⁰⁸. Економічна функція відігравала у північновелетських градах лише другорядну роль, а наявність там імпортованих товарів і високотехнологічної продукції зумовлена, здебільшого, комерційними контактами з норманськими емпоріями¹³⁰⁹.

Особливо показовим з точки зору впливу емпоріїв на слов'янське суспільство є приклад Менцліну, поблизу якого вздовж р. Пене розвинулись численні велетські поселення і кілька укріплень¹³¹⁰, найпомітнішим з яких було городище у Грюттові¹³¹¹. Шлях від самого емпорію до моря (Щецинської затоки) тут, як і деінде у Північному Полаб'ї залишався вільним від будь-яких фортифікацій¹³¹². У поєднанні з наявністю просторової відстані до слов'янських градів це дало підстави припускати, що норманські торгово-ремісничі центри, зокрема, й Менцлін-Гьорке та Росток-Діркоув користувалися широкою політичною автономією, мали самоуправління і контролювали частину навколишніх слов'янських земель¹³¹³. Неукріплений характер цих осередків свідчить про те, що

Вип. 1. С. 50–59; Вацеба Р. Внешняя торговля Полабья в VIII–IX веках. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.* Минск, 2016. Вып. 8. С. 7–15.

¹³⁰⁵ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 167; Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area... P. 207.

¹³⁰⁶ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 167; Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds... P. 166.

¹³⁰⁷ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 164.

¹³⁰⁸ Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds... P. 159.

¹³⁰⁹ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 163, 167; Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century... P. 166.

¹³¹⁰ Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area... P. 208.

¹³¹¹ Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds... P. 166; Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 167.

¹³¹² Ibid.

¹³¹³ Ibid. S. 167; Bogucki M. Viking Age Ports of Trade in Poland. *Estonian Journal of Archaeology*. 2004. Vol. 8, № 2.

їхнє функціонування було вигідне місцевим слов'янським елітам, котрі отримували доступ до престижних товарів, а разом з ним і нові можливості для розширення своєї влади через створення військових дружин.

Щодо тогочасного рівня політичної організації самих північних велетів, то Ф. Бірман вважає, що під впливом торгових контактів з емпоріями тут сформувалася складна система вождівств різного рівня¹³¹⁴, очільники яких мали резиденції у великих “фельдберзьких” градах¹³¹⁵. Вище було показано, що в часи Драговіта входити до складу Гаволянського князівства ці утворення не могли. Тривала залежність населення басейну р. Пене від бранденбурзьких князів є малоімовірною і в наступні десятиліття, бо це неодмінно мало б призвести до “перетікання” багатства, а впродовж усього IX ст. жодне з досліджених на сьогодні південновелетських городищ не перевищило за рівнем матеріальної культури великих градів півночі¹³¹⁶. З іншого боку, не виключено, що об'єднання північновелетських вождівств (складені вождівства) досягали у цей період розмірів цілих племен. Про це, зокрема, могло б свідчити проаналізоване Владиславом Лосінським розміщення “фельдберзьких” градів на землях пізніших толенсів, де, за його словами, усі укріплення окрім одного, центрального, були з певною регулярністю зведені на периферії племінної території (сітка градів густішає лише поблизу кордону з черезп'янами)¹³¹⁷.

У другій половині IX ст. економічне піднесення на північновелетських землях змінилось кризою. Емпорій у Менцліні почав з цього часу поступово занепадати¹³¹⁸ і на початку X ст. його функціонування повністю припинилося¹³¹⁹. Подібно і на поселенні у Ростоці-Діркові лише незначна кількість знахідок

S. 103; Kempke T. Skandinavisch-slawische Kontakte an der südlichen Ostseeküste im 7. bis 9. Jahrhundert. *Zwischen Reric und Bornhöved: die Beziehungen zwischen den Dänen und ihren slawischen Nachbarn vom 9. bis ins 13. Jahrhundert*: Beiträge einer internationalen Konferenz, Leipzig, 4.-6. Dezember 1997 / hrsg. von Ole Harck und Christian Lübke. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2001. S. 17.

¹³¹⁴ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 167.

¹³¹⁵ Ibid. S. 165; Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds... P. 161; Biermann F. Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen... S. 26, 27.

¹³¹⁶ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen. S. 67–69; Biermann F. Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen... S. 27.

¹³¹⁷ Łosiński W. Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny Połabskiej... S. 25–26.

¹³¹⁸ Łosiński W. Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy... S. 132.

¹³¹⁹ Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen... S. 162, 170.

походить з середини чи кінця IX ст.¹³²⁰ Більшість великих “фельдберзьких” градів наприкінці IX – на початку X ст. були покинуті¹³²¹, а в окремих частинах басейну р. Пене скоротилася також кількість поселень¹³²². Хронологічно ці процеси добре накладаються на змодельовану ще К. Ваховським¹³²³ внутрішню кризу велетського суспільства. Часто саме у ній бачили первинну причину описаних вище перетворень чи, принаймні, трансформацій в оборонному ландшафті¹³²⁴. Однак, співставлення деяких фактів дозволяє скоріше говорити про зумовленість суспільних змін економічними, аніж навпаки.

Як слушно зауважив В. Лосінський, найбільшої депопуляції наприкінці IX – на початку X ст. зазнав басейн Нижньої Пене і о. Уznam¹³²⁵. В той же час на землях сусідніх укрян кількість поселень продовжувала зростати, а їхня племінна територія помітно розширилась у південному і південно-західному напрямку¹³²⁶. Доволі неоднозначна ситуація склалася на землях толенсів та редарів: подекуди кількість поселень меншала, але окремі спільноти активно розвивалися¹³²⁷. Таким чином, явна криза спостерігалася лише на теренах, безпосередньо прилеглих до емпорію у Менцліні. І польський дослідник пояснює її ймовірним масовим відтоком тутешнього населення на околиці пізнішого Воліна, які в цей час вирізнялися небувалим сплеском поселенської активності¹³²⁸. Приблизно тоді ж, у 880-х рр. на березі р. Дзівни у Воліні з’явилися перші портові конструкції емпорію¹³²⁹, відомого за скандинавськими сагами, як Юмсборг¹³³⁰. Розквіт цього торгово-ремісничого центру розпочинається з другої половини IX – початку X ст.¹³³¹, тобто, припадає саме на час занепаду Менцліну.

¹³²⁰ Ibid. S. 170.

¹³²¹ Ibid. S. 170; Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds... P. 152, 163.

¹³²² Łosiński W. Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny Połabskiej... S. 27; Kurnatowski S. Przemiany gospodarki żywnościowej Słowian połabskich. *Słowiańszczyzna Połabska*... S. 66.

¹³²³ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 69, 79.

¹³²⁴ Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds... P. 163; Łosiński W. Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny Połabskiej... S. 14–15, 25, 27;

¹³²⁵ Ibid. S. 22, 24–25.

¹³²⁶ Ibid. S. 28.

¹³²⁷ Ibid. S. 27.

¹³²⁸ Ibid. S. 30; Adamczyk D. Orientalno-bałtycki system handlowy a proces kształtowania się Europy Wschodniej w IX i X wieku. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. T. 2. 2002. S. 81.

¹³²⁹ Bogucki M. Viking Age Ports of Trade in Poland. *Estonian Journal of Archaeology*. 2004. Vol. 8, № 2. S. 108.

¹³³⁰ Wojtkowiak J. Skandynawskie wpływy kulturowe w Wolinie (IX–XI wiek). Wrocław: Chronicon, 2012. S.114–115.

¹³³¹ До цього періоду відносяться і найдавніші свідчення присутності тут норманських поселенців (див.:

За таких обставин міграція слов'янського населення з західного побережжя Щецинської затоки на східне, здійснена, очевидно, вслід за зміщенням основного потоку торгівлі, свідчатиме скоріше про готовність північновелетського суспільства продовжувати обслуговувати потреби надрегіональної торгівлі і самого емпорію. Однак від кінця IX ст. у басейні р. Пене ця готовність вже не могла бути реалізована, бо торгово-ремісничий центр у Менцліні, можливо, не витримуючи конкуренції Юмсборгу-Воліну, почав швидко втрачати економічний потенціал. Позаяк поселення у Ростоці-Діркові також перестало активно функціонувати, більшість очільників південновелетських князівств залишилися без важливого джерела доходів. Додатковим каталізатором руйнування складніших етно-потестарних структур стала серія поразок від німців у конфліктах 929–955 рр.¹³³² Відтак, за відсутності політичних центрів тяжіння, у середині X ст. північновелетські (лютицькі) “*civitates*” на чолі зі своїми князями-суддями, як у типовій давньогрецькій амфіктіоні¹³³³, об'єдналися навколо культового осередку – язичницького святилища у Ретрі-Радогощі.

Отже, впродовж усього досліджуваного періоду у велетів-вільців простежується виразний поділ на північну (прибалтійську) і південну (надгаволянську) частини. Проведені дослідження дозволяють, локалізувати князівство Драговіта в басейні р. Гаволи. Більш вірогідно, що там же знаходилось і князівство Люба, Милогоста й Колодрога. Натомість згадки франкських джерел про велетів під 808–812 рр. стосуються радше північних велетів з басейну р. Пене.

У військовій експедиції 789 р. Карл Великий прагнув досягнення відразу двох цілей: а) узалежнення південних велетів – гаволян на чолі з Драговітом задля отримання гарантій їхньої неучасті у можливому повстанні саксів і б) припинення нападів північних велетів на ободритів – головного франкського союзника у регіоні. Відповідно і сам похід здійснено у два етапи. Спершу очолюване Карлом Великим франко-саксонське військо, до якого долучилися серби і фризський флот,

Wojtkowiak J. Skandynawskie wpływy kulturowe w Wolinie... S. 127).

¹³³² Див.: Szrejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII w. ... S. 230–232.

¹³³³ Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes... S. 33.

атакувало князівство гаволян-стодорян. Верховний князь цих земель – Драговіт підкорився без особливого спротиву і, ймовірно, взяв участь у продовженні походу на непідконтрольні йому північновелетські землі. В ході другої фази походу союзницьке військо франків, саксів, фризів, гаволян-стодорян та ободритів, вочевидь, у результаті більш серйозних військових зіткнень здобуло перемогу над слов'янами басейну р. Пене.

Північна (прибалтійська) і південна (надгаволянська) частини велетської території у VIII–X ст. мали абсолютно різні траєкторії розвитку. На півдні наявність етнокультурного пограниччя і можлива конфронтація велето-лехітського та білосербського населення над Нижньою та Середньою Гаволою, у поєднанні з політикою Карла Мартелла чи Карла Великого, створила умови для формування ранньої держави дружинного типу. Встановленню гегемонії Драговіта над загалом гаволянських князів чи подальшому зміцненню інституції верховного князя, ймовірно, сприяло захоплення ним частини суміжних сербських територій, яке санкціонував франкський правитель. За часів князювання Драговіта політична система Гаволяно-Сторорянського князівства мала ще гетерархічний характер і за механізмами реалізації влади та розподілом повноважень між верховним князем і множиною залежних від нього князів нижчого рангу (“*reges*“ Лорських анналів та “Хроніки Муассака” і “*primores*” т. зв. “Ейнгардових” анналів), принаймні, на землях власне гаволян, була близькою до тої, що існувала у Сербському князівстві Милодуха.

У IX – перших десятиліттях X ст. політична структура Гаволянського князівства стала більш ієрархізованою. Централізаційні трансформації, вочевидь, характеризувалися змінами у територіально-політичному поділі князівства та створенням інституцій, що забезпечували більш безпосереднє великокнязівське управління на рівні колишніх складених вождівств. Цей процес супроводжувався розбудовою малих перстенеподібних градів, які запропоновано вважати місцями сталого перебування гарнізонів великокнязівської дружини і місцевими осередками центральної влади, з яких здійснювалося адміністрування навколишніх земель. У другій половині IX ст. описані централізаційні

перетворення поширилися на землі сусідніх спрев'ян. На рівні жуп локальна родова знать (князі-судді), очевидно, все ще володіла давнім політичним впливом, а контрольоване нею віче зберігало за собою право вибору та детронізації верховного князя. З іншого боку, спадкові права великокнязівського роду на мережу градів слугували запорукою збереження верховної влади над цією відносно ієрархічною дружинною державою в руках однієї династії. Інституційно-управлінська спадщина Гаволяно-Сторорянського князівства могла бути перенесена на чеські землі і лягти в основу принципів побудови взаємин Пржемисловичів з підлеглими їм правителями нижчого рівня, а поширена на південновелетських землях система великокнязівських градів – послужити прототипом для пізнішого каштелянського устрою Чеського королівства.

На північновелетських землях під впливом активних контактів з норманськими торгово-ремісничими центрами у Менцліні-Гьорке та Ростоці-Діркові у другій половині VIII – першій половині IX ст. сформувались складені вождівства. Внутрішня криза велетського суспільства другої половини IX – першої третини X ст. таки мала місце, однак, лише в басейні р. Пене і була зумовлена економічним чинником. Занепад північнополабських емпоріїв у другій половині IX ст., який подекуди супроводжувався помітним скороченням кількості поселень, позбавив місцевих князів важливого джерела доходів. У поєднанні з серією військових поразок у конфліктах 929–955 рр. це призвело до руйнування складніших суспільно-політичних структур і виникнення в середині X ст. Лютицького союзу – об'єднання “*civitatum*”–“*regionum*” редарів, толенсів, черезп'ян та хижан, яке функціонувало на засадах вождівської конфедерації з аристократичним устроєм.

РОЗДІЛ 6

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ОБОДРИТСЬКОГО КНЯЗІВСТВА НАПРИКІНЦІ VIII – В ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ X СТ.

Території на захід від земель велетів, між Балтійським морем на півночі, Ельбою на півдні і Саксонським лімесом на заході, наприкінці VIII – в першій третині X ст. заселяли ободрити. У джерелах IX–X ст. про ободритів чітко говориться як про князівство, а згодом – королівство¹³³⁴. Варто зазначити, що Ободритське князівство і наприкінці VIII – в першій третині X ст. не було монолітним. Так, вже за часів Карла Великого франкські джерела двічі повідомляють про паралельне правління одразу двох ободритських князів (у 789 р. – Вітчана і Дращка¹³³⁵, у 808 р. – Дращка і Годелаба¹³³⁶) і згадують про існування кількох частин ободритської землі¹³³⁷.

Першим ободритським князем, ім'я якого наприкінці VIII ст. зафіксоване в історичних джерелах, автентичність яких не викликає сумніву, був Вітчан¹³³⁸. На початку 80-х рр. VIII ст. цей князь, або його попередник уклав союз з Карлом Великим¹³³⁹, а у 789 р. Вітчан разом з іншим ободритським князем Дращком взяли участь, або ж навіть ініціювали похід Карла Великого на велетів (див. вище). У 90-х рр. VIII ст. князівство ободритів виступає союзником франків у боротьбі з саксами (останні отримували підтримку від данців). Тож коли в 795 р. сакси черговий раз підняли повстання, князь Вітчан на заклик Карла Великого вирушив з

¹³³⁴ Санчук Г. Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян... С. 208.

¹³³⁵ Фрагмент Дюшена... С. 447.

¹³³⁶ *Annales regni Francorum*... P. 125.

¹³³⁷ “*Abodritorum duas partes...*” (див.: *Annales regni Francorum*... P. 125).

¹³³⁸ Хоча в науково-популярній літературі можна зустріти посилання на мекленбурзьких істориків Латома і Хемніца (XVIII ст.), котрі вважали Вітчана (Віслава) вже 28-м королем ободритів. Нотаріус мекленбурзького придворного суду Йоган Фрідріх фон Хемніц (1611–1687 рр.) досліджував генеалогію мекленбурзьких герцогів, котрі виводили своє коріння від ободритського князя Ніклота і, на підставі невідомих сучасній науці джерел, назвав серед іншого імена та приблизні роки правління ободритських князів VIII–IX ст. Ця інформація може не відповідати дійсності, однак ми не маємо доказів, щоб її спростувати. Вітчан справді міг бути 28-м князем ободритів, хоча міг бути і 18-м, і 8-м. Нижче наведемо імена ободритських князів VIII–IX ст. за Й. Хемніцом (зазначаючи, що частина інформації не є достовірною):

Віслав (+ 700) → Арібет I (+ 724 ∞ Вундана з Польщі) → Арібет II (+747 ∞ дочка Ульфреда Англійського) → Віслав II (Вишан) → Траскон (Дращко) → Славомир → Годрах (Чедрог) → Гостомисл → Добомисл (Див.: Меркулов В. И. Откуда родом варяжские гости? (генеалогическая реконструкция по немецким источникам). Москва, 2005. 116 с. URL: [http:// old-earth.narod2.ru/lib/slav/balt/merkulov-varangian-guests.pdf](http://old-earth.narod2.ru/lib/slav/balt/merkulov-varangian-guests.pdf).

¹³³⁹ Bulín H. Počátky státu obodrického. *Právněhistorické studie*. 1958. T. 4. S. 11.

ободритським військом до Ельби. Однак, як повідомляють франкські джерела¹³⁴⁰, на переправі поблизу Хліуні Вітчан загинув від рук саксів.

Хроністи занотували також імена пізніших ободритських князів: Дращка, Славомира, Чедрога (син Дращка), Гостомисла та Добомисла. У 798 р. ободрити на чолі Дращком разом з частиною франкського війська пограбували і спалили землю нордальбінгів (саксонське плем'я, що проживало на правому березі Ельби, у Західній Гольштинії)¹³⁴¹, після чого останні виступили проти ободритів. Обидва війська зішлись на священному для ободритів полі Свентана. Правим флангом ободритського війська командував королівський емісар Ебуріс¹³⁴². Вже перша атака слов'ян принесла їм перемогу¹³⁴³. За різними даними, на полі битви загинуло від 2901 до 4000 нордальбінгів¹³⁴⁴. Решта саксів, що врятувались втечею, попросили миру в Карла Великого¹³⁴⁵, а ободрити прибули до Нордтюрингау, де були щедро винагороджені франкським королем¹³⁴⁶.

Наступного року (799 р.) Карл Великий відправив свого сина з частиною війська до Барденгау для ведення переговорів зі слов'янами і прийняття послів, що прибули від нордальбінгів¹³⁴⁷. Головною метою Карла Юного скоріш за все було не примирення ободритів з велетами, як це припускав С. Алексєєв¹³⁴⁸, а підпорядкування Дращкові усіх інших ободритських князів і створення таким чином єдиного Ободритського князівства – своєрідної “буферної зони” між Франкською імперією і данцями¹³⁴⁹. Складовою частиною реалізації цього проекту було переселення нордальбінгів із Західної Гольштинії у внутрішні

¹³⁴⁰ Ці події частково відображені в “Анналах королівства франків” (див.: *Annales regni Francorum...* P. 96) та “Ейнхардових анналах” (див.: *Annales Einhardi...* P. 97), а також у “Малих Лорських” і “Мозельських анналах” (див.: Лоршские анналы. *Свод...* С. 443; Мозельские анналы. *Свод...* С. 445).

¹³⁴¹ Лоршские анналы. *Свод...* С. 444.

¹³⁴² Хэгерманн Д. Карл Великий / пер. с нем. В. П. Котелкина. Москва: АСТ: Транзиткнига, 2005. С. 373.

¹³⁴³ Алексєєв С. В. Славянская Европа V–VIII веков. Москва: Вече, 2009. С. 397.

¹³⁴⁴ “Аннали королівства франків” і “Метські аннали” подають число загиблих саксів 4000 чоловік (див.: *Annales Mettenses Priores...* P. 82; *Annales regni Francorum...* P. 104). Натомість “Лорські аннали” подають число загиблих саксів 2901. (див.: Лоршские анналы. *Свод...* С. 444).

¹³⁴⁵ *Annales Mettenses Priores...* P. 82; *Annales regni Francorum...* P. 104.

¹³⁴⁶ Лоршские анналы. *Свод...* С. 444.

¹³⁴⁷ *Annales qui dicuntur Einhardi...* P. 106; *Annales Mettenses Priores...* P. 83.

¹³⁴⁸ Алексєєв С. В. Славянская Европа V–VIII веков... С. 397.

¹³⁴⁹ Melleno D. Between borders: Franks, Danes, and Abodrites in the trans Elben world up to 827. *Early Medieval Europe*. 2017. Vol. 25, Issue 3. S. 359, 361.

райони Франконії¹³⁵⁰. У 804 р. імператор зустрівся з Дращком і передав під його управління землі на північ від гирла Ельби (Західна Гольштинія – колишні землі нордальбінгів)¹³⁵¹. Такі зміни, однак, загрожували економічному процвітання Данського королівства Годофрида через можливу переорієнтацію торгових потоків¹³⁵², тож у 808 р. конунг напав на Ободритське князівство.

Події війни 808 р. докладно описані в “Анналах королівства франків”:
“...Данський король Годофрид вирушив із військом на ободритів... Атакувавши та захопивши декілька слов’янських фортець, він з великими втратами у своєму війську повернувся назад. Адже, хоч він і прогнав звідти князя ободритів Траско [Дражка], котрий не покладався на вірність своїх співплемінників, а іншого князя Годелаїба, схопленого за допомогою хитроців, повісив та обклав даниною дві області ободритів, однак утратив своїх найкращих і найхоробріших воїнів [серед яких і свого брата Регінальда¹³⁵³]... Перебували з Годофридом у вищезгаданому поході і слов’яни, що називаються вільцями, які приєдналися до його війська добровільно, через давню ворожнечу, котру зазвичай почували до ободритів... Годофрид же, перед тим, як повернутися назад, зруйнував емпорій, розташований на березі океану, котрий мовою данців називається Рерик...”¹³⁵⁴.

Тим часом Карл Юний спробував допомогти ободритам. Син імператора переправився через Ельбу і розправився з племенами глинян і смолінців, що допомагали Годофридові¹³⁵⁵, однак, через значні втрати був змушений повернутися до Саксонії¹³⁵⁶.

Війна данців з ободритами поступово переросла у франко-данське протистояння. Карл Великий не зміг домовитись з Годофридом і тому Дращко, котрий у 809 р. повернувся до свого королівства, був змушений укладати

¹³⁵⁰ Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... S. 58.

¹³⁵¹ Annales regni Francorum... P. 118.

¹³⁵² Беляев Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. Прага, 1929. С. 225; Bulín H. Ročátky státu obodrického. *Právněhistorické studie*. 1958. Т. 4. S. 18.

¹³⁵³ Annales regni Francorum... P. 125.

¹³⁵⁴ Анналы королівства франків (середина VIII – 20-ті роки IX ст.) *Хрестоматія з історії західних та південних слов’ян (Давня доба, Середньовіччя)*: навч. посібник / упоряд. В. І. Яровий, С. М. Мотрук, В. П. Шумило та ін.; за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 354.

¹³⁵⁵ Annales regni Francorum... P. 125.

¹³⁵⁶ *Ibid.* P. 125.

сепаратний мир з данським королем¹³⁵⁷. Ободритський князь віддав свого сина як заручника Годофридові¹³⁵⁸, натомість отримав повну свободу дій щодо данських союзників¹³⁵⁹. Останнім правом Дращко скористався вже влітку 809 р., коли разом з саксами здійснив похід на велетів і повернувся з багатою здобиччю¹³⁶⁰. Після цього ободрити з допомогою франків повністю зруйнували головне місто смолінців і змусили останніх знову приєднатись до Ободритського князівства¹³⁶¹. Однак наприкінці 809 р., як повідомляють “Аннали королівства франків”, князь Дращко був вбитий у Рерику людьми Годофрида¹³⁶². Причетність останнього до вбивства ободритського князя, зважаючи на перебування Дращкового сина в руках данського короля та на нещодавно укладений мир, викликає сумніви.

Наступного року на прохання ободритів Карл Великий поставив на чолі Ободритського князівства Славомира¹³⁶³. У 817 р., ободрити спільно з саксами взали участь у франкському поході на Данію, метою якого було зробити данським конунгом Годофридового племінника Гарольда. Союзні війська на чолі з легатом Балдриком¹³⁶⁴ перейшли через р. Ейдору, але згодом повернулись назад, бо данців було більше¹³⁶⁵. Тим часом сини Годофрида, котрі на той час були данськими конунгами, побачивши, що їхні зусилля примиритися з франками – марні, уклали союз зі Славомиром¹³⁶⁶. На думку Олександра Павинського, саме зближення Славомира з данцями було причиною призначення Чедрога (син Дращка) другим ободритським князем¹³⁶⁷. Славомир не погодився з таким рішенням імператора і заявив, *“що більше ніколи не переправиться через Ельбу і не з’явиться у*

¹³⁵⁷ Хэгерманн Д. Карл Великий / пер. с нем. В. П. Котелкина. Москва: АСТ: Транзиткнига, 2005. С. 527.

¹³⁵⁸ *Annales regni Francorum...* P. 128.

¹³⁵⁹ Павинский А. Полабские славяне в борьбе с немцами VIII–XII ст. ... С. 32.

¹³⁶⁰ *Annales regni Francorum...* P. 129.

¹³⁶¹ *Ibid*; Павинский А. Полабские славяне в борьбе с немцами VIII–XII ст... С. 32; Wachowski K. *Słowiańszczyzna zachodnia...* S. 72.

¹³⁶² *Annales regni Francorum. Anno 809* : “... Thrasco dux Abodritorum in emporio Reric ab hominibus Godofridi per dolum interfectus est...” (див.: *Annales regni Francorum...* P. 129).

¹³⁶³ Хэгерманн Д. Карл Великий... С. 568.

¹³⁶⁴ *Annales regni Francorum...* P. 141–142.

¹³⁶⁵ Павинский А. Полабские славяне в борьбе с немцами VIII–XII ст... С. 41.

¹³⁶⁶ Там само. С. 41.

¹³⁶⁷ Там само. С. 42. Таким чином, А. Павинський змінює причинно-наслідкові зв’язки, подані в “Анналах королівства Франків”. Адже, на думку франкських хроністів, Славомир уклав союз з данцями вже після того, як імператор призначив його співправителем Чедрога, а причиною всього конфлікту було небажання Славомира ділитися владою (див.: *Annales regni Francorum...* P. 147).

палаці”¹³⁶⁸. Ободрити разом з данцями напали на фортецю Есельфельд, однак облога була невдалою¹³⁶⁹. Через два роки (819 р.) посполите рушення саксів і східних франків взяло Славомира в полон (у Данії до цього часу сини Годофрида вже помирилися з Гарольдом¹³⁷⁰). Славомира відвезли до Аквісграну, куди прибули також достойники з ободритського народу і звинуватили його у багатьох злочинах¹³⁷¹. Славомир не зміг себе виправдати і був покараний вигнанням¹³⁷², а новим ободритським князем став Чедрог¹³⁷³.

Однак, у 823 р. імператор Людовік почав втрачати довіру і до Чедрога. Взимку 823–824 рр. ободритський князь прибув до Компедіуму, де в той час перебував імператор. І хоча Чедрог не зміг себе повністю виправдати, Людовік вибачив його “за заслуги предків”¹³⁷⁴. Правління князя Чедрога влаштувало, очевидно, не всіх його підданих, адже у 826 р. кілька ободритських достойників прибули до імператорського двору і поскаржились на свого князя. Чедрог за наказом Людовіка Благочестивого прибув на з’їзд в середині жовтня, а тим часом до ободритів виїхали імператорські послы, щоб довідатися, чи хоче народ повернення свого князя. Повернувшись, вони повідомили Людовіку, що в ободритському народі немає єдиної думки, але всі достойники і впливові люди погоджуються на повернення Чедрога. Тоді Людовік наказав повернути Чедрогові владу¹³⁷⁵.

З цього часу франкські хроністи лише спорадично згадують про ободритів, здебільшого, в контексті військових походів. Так, під 838 р. Бертинські аннали повідомляють, що Людовік Благочестивий відправив для упокорення ободритів

¹³⁶⁸ *Annales regni Francorum*. Anno 817: “...ut adfirmaret se numquam posthac Albim fluvium transiturum neque ad palatium ventrum...” (див.: *Annales regni Francorum...* P. 147).

¹³⁶⁹ Wachowski K. *Słowiańszczyzna zachodnia...* S. 70; Павинский А. Полабские славяне в борьбе с немцами VIII–XII ст... С. 42.

¹³⁷⁰ Там само.

¹³⁷¹ *Annales regni Francorum...* P. 149–150; Wachowski K. *Słowiańszczyzna zachodnia...* S. 70.

¹³⁷² Згодом (у 821 р.) Славомира відпустили; можливо імператор Людовік планував знову зробити його ободритським князем, однак дорогою до рідної землі, у Саксонії, Сламовир тяжко захворів і помер (див.: Павинский А. Полабские славяне в борьбе с немцами VIII–XII ст... С. 43; Ронин В. К. Славянская знать и западные миссионеры в Центральной Европе. *Средние века*. 1993. Вып. 56. С. 113.

¹³⁷³ Аноним. Жизнь императора Людовика / пер. с лат. А. В. Тарасовой. *Историки эпохи Каролингов*. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 60; Wachowski K. *Słowiańszczyzna zachodnia...* S. 70; Павинский А. Полабские славяне в борьбе с немцами VIII–XII ст... С. 43;

¹³⁷⁴ *Annales regni Francorum...* P. 160; Wachowski K. *Słowiańszczyzna zachodnia...* S. 70.

¹³⁷⁵ *Annales regni Francorum...* P. 171; Аноним. Жизнь императора Людовика / пер. с лат. А. В. Тарасовой. *Историки эпохи Каролингов*. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 67; Wachowski K. *Słowiańszczyzna zachodnia...* S. 70.

графів Адальгарія та Егіло, котрі виконали доручене їм завдання і привели з собою заручників¹³⁷⁶. Східно-франкський король Людовік Німецький здійснював походи на ободритів у 844-му, 845-му і 862-му роках. В ході першого походу (844 р.) він переміг ободритського короля Гостомисла. Останній загинув, а Людовік, підкоривши дрібні князівства¹³⁷⁷, передав управління до рук ободритських князів¹³⁷⁸. Однак, Людовіку не вдалося надовго підкорити ободритів. Як тільки він залишив їхні землі, ободритські князі, що перед тим присягнули йому на вірність, відразу ж порушили свою присягу¹³⁷⁹, ймовірно, взявши участь у нападі данського короля Горіха на Гамбург¹³⁸⁰. У відповідь східно-франкський король наступного (845) року здійснив новий похід і здобув град, в якому заховались ободрити. Наслідком третього походу, що відбувся у 862 р. стало підкорення ободритського князя Табомисла¹³⁸¹, котрий був змушений видати заручників, з-поміж яких і рідного сина¹³⁸². Франко-ободритські війни на цьому не завершилися. У 867 р., як повідомляє Гінкмар Реймський, Східно-Франкському королівству загрожувала ще більша небезпека з боку ободритів, бо Людовіку довелося скликати загальне ополчення країни, щоб захистити своє королівство від слов'ян¹³⁸³. Користаючи стабілізацією відносин з Великою Моравією та сербами, у липні-вересні 889 р. похід на ободритів здійснив король Арнульф¹³⁸⁴, однак, потужний опір змусив його повернутися до Франкфурту і розпустити своє військо¹³⁸⁵. Зрештою, в червні 895 р. Арнульф прийняв від ободритських послів дарунки і погодився на висунуті ободритами умови перемир'я¹³⁸⁶.

Можна погодитися з тезою Володимира Королюка, Миколи Рудя та Даніеля

¹³⁷⁶ *Annales Bertiniani...* P. 16.

¹³⁷⁷ *Ibid.* P. 31.

¹³⁷⁸ *Annales Fuldenses...* P. 35.

¹³⁷⁹ Ксантенские анналы. *Историки эпохи Каролингов* / пер. с лат. А. И. Сидорова. Москва: РОССПЕН, 2000. С. 146.

¹³⁸⁰ Павинский А. Полабские славяне в борьбу с немцами VIII–XII ст... С. 53.

¹³⁸¹ Гинкмар Реймский сообщает, что Людовик Немский програв Табомислову, а единственным успехом короля было укладення відносно вигідного миру (див.: Павинский А. Полабские славяне в борьбу с немцами VIII–XII ст... С. 53).

¹³⁸² *Annales Fuldenses...* P. 56.

¹³⁸³ Павинский А. Полабские славяне в борьбу с немцами VIII–XII ст... С. 57.

¹³⁸⁴ *Annales Fuldenses...* P. 118.

¹³⁸⁵ Саливон А. Н. Ободриты. некоторые вопросы общественно-политического строя... С. 54.

¹³⁸⁶ *Annales Fuldenses...* P. 126. Це остання згадка про ободритів у Фульдських анналах.

Меллено про позитивний вплив франкського сусідства на розвиток ободритської державності у першій половині IX ст.¹³⁸⁷ З іншого боку, в 20-х рр. IX ст. частина ободритської знаті почала шукати підтримки при дворі імператора¹³⁸⁸, що послаблювало владу ободритського князя. Після 843 р. політика Східно-Франкського королівства вже напевно мала негативний вплив на розвиток державності в ободритів, адже у 844 р. Людовік Німецький навіть спробував ліквідувати тут центральну владу¹³⁸⁹. Однак Ободритське князівство, на відміну від Велетського союзу, знову відродилося.

Погляньмо тепер на трансформації політичного устрою ободритів з точки зору археологічних джерел. Розвиток дрібних князівств у східній частині пізнішої Ободритської держави спершу був ближчим до моделі північних велетів. Роль Менцліну до початку IX ст. тут виконував норманський емпорій у Грос-Штрѡмкендорфі, відомий за західноєвропейськими джерелами як Рерик¹³⁹⁰, а оборонний ландшафт характеризувався великими городищами на зразок укріплення в Ільові та граду Штернбергер Бург, що виростили в умовах залучення локальних слов'янських еліт до економічної системи Данського королівства. Локалізація князівства Вітчана на землях властивих ободритів¹³⁹¹ і варнів, яку вважаємо вірогідною, вказуватиме на те, що наприкінці VIII ст. тутешні дрібні князівства тимчасово були об'єднані в межах одного утворення, однак, влада верховного князя у ньому, вочевидь, не виходила за межі гегемонії.

Тим часом внутрішньополітичний розвиток пізніших земель вагрів і полабів (західні ободрити) набув принципово відмінного спрямування. Вже у VIII ст. тут сформувався лише один значний політичний центр – Старград-Ольденбург, а в першій половині IX ст. навколо нього розвинулася мережа малих перстенеподібних градів – свідчення трансформації гетерархічної системи управління в ієрархічну. Ольденбурзьке городище (див.: додаток P) було

¹³⁸⁷ Рудь М. О. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI–VIII ст... С. 49; Королюк В. Д. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо-прибалтийских славян... С. 9; Melleno D. Between borders: Franks, Danes, and Abodrites in the trans Elben world up to 827. *Early Medieval Europe*. 2017. Vol. 25, Issue 3. S. 370–372.

¹³⁸⁸ Ронин В. К., Флоря Б. Н. Государство и общество у полабских и поморских славян... С. 120.

¹³⁸⁹ Саливон А. Н. Ободриты. некоторые вопросы общественно-политического строя... С. 54.

¹³⁹⁰ Jöns H., Müller-Wille M. The early phase... P. 208.

¹³⁹¹ Bulín H. Počátky státu obodrického. *Právněhistorické studie*. 1958. T. 4. S. 12.

найбільшим укріпленням Східної Гольштинії¹³⁹². Від VIII ст. тут функціонував град округлої форми з внутрішнім діаметром 100/140 м¹³⁹³. Ознаки існування на цьому місці ранішого відкритого поселення¹³⁹⁴, що сягало своїми початками міграційного періоду¹³⁹⁵, поєднують його з більшістю великих “фельдберзьких” городищ, однак, подальша історія аналізованого об’єкту була вже унікальною. Бл. 800 р. первинну оборонну споруду було суттєво розширено¹³⁹⁶, після чого вона почала займати площу бл. 3,3 га¹³⁹⁷. У новішій частині укріплення було зведено вражаючий палацовий комплекс (22×8,6 м)¹³⁹⁸, котрий, на думку Інго Габріеля, був спроектований за моделлю імператорської резиденції у Падерборні¹³⁹⁹.

Вочевидь, паралельно, ольденбурзькі князі збудували й усі інші малі перстенеподібні городища, розташовані на західноободритських землях, зокрема, оборонні споруди у Старому Любеку, Граммдорфі, Босау-“Бішофсвердері” і Шарсторфі на землях пізніших вагрів, а також у полабських Фархау, Гаммері й Шваберові, залишаючи там постійні гарнізони своїх дружинників. Не виключено, що від 830-х рр. члени князівської дружини ольденбурзьких володарів перманентно перебували також на малому перстенеподібному граді, що був зведений всередині більшого і старшого “фельдберзького” городища у Фрідріхсруе¹⁴⁰⁰ на ободрито-лінонському прикордонні. Пізніша реконструкція

¹³⁹² Lozny L. *Prestate Societies...* P. 31.

¹³⁹³ Dulinicz M. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...* S. 296; Lozny L. *Prestate Societies...* P. 31; Jöns H., Müller-Wille M. *The early phase...* P. 216; Ettl P. *Frankish and Slavic Fortifications...* P. 277.

¹³⁹⁴ Lozny L. *Prestate Societies...* P. 31.

¹³⁹⁵ Biermann F. *Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen...* P. 157; Jöns H., Müller-Wille M. *The early phase...* P. 218–219.

¹³⁹⁶ Kempke T., Müller-Wille M. *Slawen, Dänen und Deutsche im südwestlichen Ostseeraum vom 8.-12. Jahrhundert. Slawen, Deutsche und Dänen in zwei historischen Grenzregionen (Schleswig-Holstein und Großpolen): Vorträge einer gemeinsamen Konferenz des Instituts für Geschichte der Adam-Mickiewicz-Universität Poznań und des Historischen Seminars der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel; Poznań, 23.–25. Oktober 1997 / hrsg. von Jerzy Strzelczyk. Poznań: Instytut Historii UAM, 2001. S. 14; Jöns H., Müller-Wille M. *The early phase...* P. 214; Gabriel I. *Starigard/Oldeburg und seine historische Topographie...* P. 80.*

¹³⁹⁷ Ettl P. *Frankish and Slavic Fortifications...* P. 277.

¹³⁹⁸ *Ibid.*

¹³⁹⁹ Biermann F. *Functions of the large...* P. 161.

¹⁴⁰⁰ Willroth K.-H. *New research...* P. 190; Biermann F. *Mittelslawische Vorburgsiedlungen...* S. 43; Messal S. *Slawen an der unteren Mittelelbe – Die slawische Burg von Friedrichsruhe, Lkr. Parchim. Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 17. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumforschung in Halle an der Saale, 19. bis 21. März 2007 / ed. F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt. Langenweißbach 2009. P. 135.*

валу великого городища, проведена тут у 850-х рр.¹⁴⁰¹ мала б у такому випадку аналогію у спорудженні потужного дерево-земляного валу, який забезпечив охорону мешканцям пригороднього поселення у Шарсторфі¹⁴⁰². В обидвох випадках помітними були б свідчення тісної співпраці верховних ободритських князів з підпорядкованими їм князями нижчого рівня, що представляли локальні спільноти.

Співставлення мережі західноободритських градів IX ст. з тогочасною поселенською сіткою¹⁴⁰³ і мапою ранньосередньовічних комунікаційних шляхів¹⁴⁰⁴ (див.: *додаток Н*) дозволяє констатувати, що гради TIS у Босау-“Бішофсвардері”, Старому Любеку, Фархау і Гаммері були зведені у стратегічно важливих місцях, звідки було відносно легко контролювати окремі частини земель вагрів і полабів. Останнє дозволяє розглядати їх як адміністративні центри. Принаймні, у трьох випадках були створені абсолютно нові осередки¹⁴⁰⁵. За словами Т. Турстон, використання такої моделі централізації, зазвичай, означало, що старі політичні центри зі своїми місцевими очільниками все ще залишаються, а нові осередки центральної влади формують лише паралельну структуру¹⁴⁰⁶.

Важливим аспектом цієї стратегії було створення економічних зв'язків між центрами великокнязівської влади і локальними громадами. У період перед приходом до влади в Данії Єллінської династії політична централізація Південної Скандинавії, наприклад, впродовж тривалого часу здійснювалася, переважно, з опертям на економічні засоби. Зокрема, перед 850-м роком на теренах Скандинавії засновано мережу т. зв. “кьопінгів” – неукріплених торгових осередків, що перебували у власності короля¹⁴⁰⁷. На сьогодні вважається, що кьопінги створені за зразком давніших емпоріїв, на кшталт Рібе¹⁴⁰⁸ чи Рерику. Охорона, заохочення і виникаючий з цього контроль над далекосяжною торгівлею робили наявність

¹⁴⁰¹ Willroth K.-H. New research... P. 190; Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen... S. 43.

¹⁴⁰² Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen... S. 45.

¹⁴⁰³ Die Slawen in Deutschland... P. 55; Gringmuth-Dallmer E. Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft... Karte 17.

¹⁴⁰⁴ Starigard, Oldenburg... S. 60.

¹⁴⁰⁵ Lozny L. Prestate Societies... P. 44, 73.

¹⁴⁰⁶ Thurston T. Landscapes of Power... P. 167.

¹⁴⁰⁷ Ibid. P. 164–167.

¹⁴⁰⁸ Ibid. P. 164.

влади данських королів необхідною умовою отримання володарями нижчого рангу доступу до престижних товарів, що були важливим джерелом їхньої влади на локальному рівні. Саме ж посередництво у процесі торгового обміну збагачувало королівську скарбницю і давало засоби для утримання численних військових гарнізонів.

Результати археологічних досліджень дозволяють припускати, що Ольденбурзькі князі прагнули створити аналогічну економічну систему, яка, однак, мала б базуватися вже на мережі великокнязівських градів і пригородніх поселень, що знаходилися біля них. Знахідки фризької кераміки, глечика з Татінгену і базальтових жорен у Старому Любеку¹⁴⁰⁹ вказують на існування тут центру редистрибуції продуктів далекосяжної торгівлі¹⁴¹⁰. Таку роль, поза сумнівом, відігравали також городища в Ольденбурзі, Босау та Фрідріхсруе, де було виявлено виняткові для північнополабських слов'ян свідчення спеціалізованого ремісничого виробництва, зокрема, настільки технічно вимогливих його видів, як кольорова металургія, виготовлення скляного намиста і гребінців з кісті та рогу¹⁴¹¹.

Саме з князівською династією Старграду проведені дослідження дозволяють пов'язувати Дращка. Період його правління вирізнявся активною співпрацею з Карлом Великим. Розбудова Ольденбурзького городища з появою палацового комплексу франкського зразка, початок централізації влади на західноободритських землях і включення до Ободритського князівства колишніх земель саксів-нордальбінгів були її безпосередніми наслідками.

У 804 р. Дращко завдяки підтримці франкського імператора отримав верховну владу над східноободритськими князівствами, якою володіли також його наступники – Славомир, Чедрог і Гостомисл. При цьому у східній частині князівства зберігалася ще гетерархічна система, на заході відбулася ієрархізація влади. Аналіз подій 808-ого, 809-ого та 819 рр. показує, що внутрішня політика

¹⁴⁰⁹ Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen... P. 42.

¹⁴¹⁰ Ibid. P. 42, 46.

¹⁴¹¹ Biermann F. Functions of the large... P. 165–166; Idem. Mittelslawische Vorburgsiedlungen... P. 43, 66, 67; Ettl P. Frankish and Slavic Fortifications... P. 277–278.

Дражка і Славомира не мали особливої підтримки у суспільстві ані на заході, ані на сході князівства, а її реалізація ставала можливою завдяки наявності великокнязівської дружини. Такий стан справ частково змінився лише за часів Чедрога. Приблизно тоді осередки влади на теренах пізнішої Вагрії набули функції товарного виробництва та редистрибуції імпортованих виробів. Останнє вказує на свідоме наслідування данських зразків, наслідком якого стало створення, хоч і значно примітивнішої, проте незалежної від системи норманських емпоріїв торгово-економічної мережі з осередком у Старграді, гарантом функціонування якої виступав ободритський князь. В результаті інституція великокнязівської влади у західних ободритів перемістилася з короткотривалої військово-політичної площини у сферу процесів середньої тривалості. А постійна військова загроза з боку данського пограниччя та Саксонського лімесу додатково спонукала тутешніх локальних князів шукати захисту в Старградського володаря. Тому навіть цілеспрямована ліквідація тут центральної влади Людовіком Німецьким (844 р.) в підсумку не дала очікуваного ефекту.

В останні десятиліття IX – на початку X ст., коли загальна криза балтійської торгівлі, як і де-інде у Північному Полаб'ї, призвела на західноободритських землях до значного скорочення обсягів ремісничого виробництва, старградські князі переорієнтувалися на компенсацію економічних втрат за рахунок ієрархізації системи влади у віддаленій частині землі полабів, а згодом, у першій третині X ст., – на теренах властивих ободритів і варнів, де в цей час з'явилися нові центри, як городище у Грос-Радені та добре відомий з пізніших часів Мекленбург.

Отже, наприкінці VIII – у першій половині IX ст. осередок державотворчих трансформацій в ободритів знаходився у Старграді-Ольденбурзі – столиці князівства Дражка і Чедрога. Період правління Дражка вирізнявся активною співпрацею з Карлом Великим, завдяки якій у 804 р. старградський князь отримав верховну владу над східноободритськими очільниками. В подальшому аналогічне становище посідали наступники Дражка – Славомир, Чедрог і Гостомисл. До

кінця IX ст. на східноободритських землях, залучених раніше через емпорій Рерик до економічної системи Данського королівства, зберігалася ще гетерархічна система влади, на заході розпочалася її централізація. Навколо Старграду розвинулася мережа малих перстенеподібних градів – свідчення трансформації гетерархічної системи управління в ієрархічну. Внутрішня політика Драржа і Славомира не мала загальної підтримки у суспільстві, а її реалізація ставала можливою завдяки наявності великокнязівської дружини. Такий стан справ частково змінився лише за часів Чедрога, коли на теренах пізньої Вагрії була створена незалежна від норманських емпоріїв торгово-економічна мережа з осередком у Старграді. Ліквідація тут центральної влади Людовіком Німецьким у 844 р. в підсумку не дала очікуваного ефекту. У першій третині X ст. старградські князі, вочевидь, компенсували економічні втрати від кризи балтійської торгівлі за рахунок ієрархізації системи влади на теренах властивих ободритів і варнів.

ВИСНОВКИ

1. В основі етнокультурної структури Слов'янського Полаб'я лежав первинний поділ регіону на 3 частини: західнолехітську – на півночі, білосербську – на південному заході і, ймовірно, білохорватську – на південному сході. До першої належали землі ободритських вагрів, полабів, варнів та ободритів *sensu stricto*, велетських хижан, черезп'ян, толенсів, редарів, укрян, річан, дошан і спрев'ян, а також лінонів, смельдінгів і бетеничів. До другої – область Сербище і Ельбо-Заальське межиріччя (землі сермунтів, житичів, коледичів, нудичів, нелетичів, хутичів, кезичів, рохолензів, нижичів, нелетиків, скитичів, волауків, сіуслів-сисилів, вети, струпеничів, орли, тухуринів, понзови, гери, добни, пліснів, звіків, далеминців-гломачів і нижан-нішан). До третьої – землі мільчанів і безунчан. Південновелетські та нижньолужицькі землі–князівства сформувались навколо зон активної міжкультурної взаємодії, якими стали сербо-лехітське (басейн р. Гаволи, межиріччя Нижньої Гаволи і Середньої Ельби) та хорватолехітське (Нижня Лужиця) пограниччя.

2. У IX – перших десятиліттях X ст. більшість малих перстенеподібних городищ на ободритських і південновелетських теренах творили мережу локальних осередків великокнязівської влади, де постійно перебували гарнізони дружинників.

3. В Ельбо-Заальському межиріччі і Сербищі на початку IX ст. існувало гетерархічне князівство на чолі з Милодухом. Слов'янська етніміка зберегла тут ознаки давнішого кланового устрою, який сам по собі засвідчує початки державотворчих процесів. Територія цього утворення співвідноситься з пізнішим “*regio, que vocatur Sorbi*” “Баварського географа”. Сербські “*regiones*” цього ж джерела тотожні клановим областям, “*civitates*” – жупам. Кланові області еквівалентні складеним (компаудним) вождівствам, жупи – простим вождівствам, князівство Милодуха – ранньодержавному утворенню. Влада верховного князя (“*rex supérbus*”) над очільниками кланових областей (“*ceteri reges*”) мала ще гегемонічний характер, а останні всередині своїх князівств володіли такими повноваженнями, як Милодух всередині свого. Загибель Милодуха призвела до

колапсу інституції верховного князя у сербів. Натомість кланові князівства продовжували функціонувати і одним з-поміж їхніх очільників був Тунгло. Держава Цемисла була значно меншою за Милодухову, зате більш ієрархізованою. Подібний устрій могло мати і князівство Чистибора. Про наявність хоча б гетерархічної форми дружинної держави на землях білих сербів в останній третині IX – на початку X ст. ніщо не свідчить.

4. Північна (прибалтійська) і південна (надгаволянська) частини велетської території у VIII–X ст. мали абсолютно відмінні траєкторії розвитку. Князівства Драговіта і Люба знаходились на землях гаволян-стодорян. Наявність етнокультурного пограниччя і ймовірна конфронтація велето-лехітського та білосербського населення над Нижньою та Середньою Гаволою у поєднанні з політикою Карла Мартелла чи Карла Великого створила тут умови для формування ранньої держави дружинного типу. Встановленню гегемонії Драговіта над загалом гаволянських князів або подальшому зміцненню інституції верховного князя, вірогідно, сприяло захоплення ним частини суміжних сербських територій, яке санкціонував франкський правитель. Військова експедиція Карла Великого на велетів у 789 р. мала подвійну спрямованість: спершу – на південних велетів – гаволян, з метою отримання гарантій їхньої неучасті у можливому повстанні саксів, а відтак – на північних велетів, задля припинення їхніх нападів на франкських союзників – ободритів. Верховний князь південновелетських земель – Драговіт після підкорення Карлу Великому, ймовірно, взяв участь у продовженні походу на непідконтрольні йому терени в басейні р. Пене.

5. У IX – перших десятиліттях X ст. політична структура Гаволянського князівства стала більш ієрархізованою. Централізаційні трансформації, вочевидь, характеризувалися змінами у територіально-політичному поділі князівства та створенням інституцій, що забезпечували більш безпосереднє великокнязівське управління на рівні колишніх складених вождівств. Цей процес супроводжувався розбудовою малих перстенеподібних градів, з яких здійснювалося адміністрування навколишніх земель. У другій половині IX ст. описані

централізаційні перетворення поширилися на землі сусідніх спрев'ян. На рівні жуп локальна родова знать (князі-судді), очевидно, все ще володіла давнім політичним впливом, а контрольоване нею віче зберігало за собою право вибору та детронізації верховного князя. З іншого боку, спадкові права великокнязівського роду на мережу градів слугували запорукою збереження верховної влади над цією відносно ієрархізованою дружинною державою в руках однієї династії. Інституційно-управлінська спадщина Гаволяно-Сторорянського князівства у першій половині X ст. була перенесена на чеські землі і лягла в основу принципів побудови взаємин Пржемисловичів з підлеглими їм правителями нижчого рівня, а поширена на південновелетських землях система великокнязівських градів послужила прототипом для пізнішого каштелянського устрою Чеського королівства.

6. Криза північновелетського суспільства наприкінці IX – у першій половині X ст. і пов'язане з нею руйнування складніших етно-потестарних структур в ареалі формування пізнішого Лютицького союзу були зумовлені занепадом норманських торгово-ремісничих центрів у Менцліні-Гьорке та Ростоці-Діркові, який доповнила серія поразок у військових конфліктах 929–955 рр. За таких обставин виникло об'єднання “*civitatum*”–“*regionum*” редарів, толенсів, черезп'ян та хижан, відоме як Лютицький союз, що функціонувало на засадах вождівської конфедерації з аристократичним устроєм.

7. Наприкінці VIII – у першій половині IX ст. осередок державотворчих трансформацій в ободритів знаходився у Старграді-Ольденбурзі – столиці князівства Дращка і Чедрога. Період правління Дращка вирізнявся активною співпрацею з Карлом Великим, завдяки якій у 804 р. старградський князь отримав верховну владу над східноободритськими очільниками. В подальшому аналогічне становище посідали наступники Дращка – Славомир, Чедрог і Гостомисл. До кінця IX ст. на східноободритських землях, залучених раніше через емпорій Рерик до економічної системи Данського королівства, зберігалася ще гетерархічна система влади, на заході розпочалася її централізація. Навколо Старграду розвинулася мережа малих перстенеподібних градів – свідчення трансформації

гетерархічної системи управління в ієрархічну. Внутрішня політика Држжа і Славомира не мала загальної підтримки у суспільстві, а її реалізація ставала можливою завдяки наявності великокнязівської дружини. Такий стан справ частково змінився лише за часів Чедрога, коли на теренах пізнішої Вагрії була створена незалежна від норманських емпоріїв торгово-економічна мережа з осередком у Старграді. Ліквідація тут центральної влади Людовіком Німецьким у 844 р. в підсумку не дала очікуваного ефекту. У першій третині X ст. старградські князі, вочевидь, компенсували економічні втрати від кризи балтійської торгівлі за рахунок ієрархізації системи влади на теренах властивих ободритів і варнів.

8. Процес зародження, розширення та ієрархізації дружинних держав активізували: а) наявність перманентної зовнішньої загрози, що виникала насамперед з пограничного територіального положення (як зовнішні окраїни слов'янського світу, так і зони контакту між різними слов'янськими етнокультурними масивами), б) залучення відповідної території до системи зовнішньої торгівлі за умови, що осередки торгового обміну, де з часом розвивалося спеціалізоване ремісниче виробництво, мали внутрішньослов'янську генезу, а кінцевими організаторами їхнього функціонування були очільники полабських політичних утворень, і в) спрямована політика підтримки державотворчих тенденцій зовнішніми силами (вплив Франкської імперії).

Таким чином, головні полабські осередки, де впродовж досліджуваного періоду сформувались дружинні держави з відносно ієрархізованою політичною системою, знаходились на південновелетських та західноободритських землях, хоч ознаки ранньодержавного устрою простежуються також на теренах Ельбо-Заальського межиріччя. Процес переходу від вождівського устрою до гетерархічної, а відтак – ієрархічної дружинної держави у Слов'янському Полаб'ї має чимало рис моделі вторинного державотворення, що пояснює прискорений суспільно-політичний розвиток досліджуваного регіону наприкінці VIII – в першій половині IX ст. порівняно з сусідніми слов'янськими землями, зокрема, й теренами майбутньої держави П'ястів, де аналогічні зміни відбулися лише століттям пізніше і спершу мали більш первинний характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Мовами оригіналу

1. Aimoini monachi, qui antea Annonii nomine editus est. *Historiæ Francorum Lib. V. Cum indice copiosissimo, qui etiam locorum communium ac epitomes vicem supplet.* Parisiis: Wechel, 1567. 795 p.
2. Alcuinus. *Epistolae.* №6: Alcuinus N. amicum in Saxonia commorantem cohortatur. *MGH. Epistolae Karolini aevi.* T. 2 / recensuit Ernestus Dvemmler. Berolini: Apud Weidmannos, 1895. – P. 31.
3. Alcuinus. *Epistolae.* №7: Alcuinus Colcu magistro scribit de Saxonibus et Frisionibus ad Christi fidem conversis. *MGH. Epistolae Karolini aevi.* T. 2 / recensuit Ernestus Dvemmler. Berolini: Apud Weidmannos, 1895. P. 32.
4. *Annales Alamannici. Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimo.* T. 1 / ed. Georgius Heinticus Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 22–60.
5. *Annales Altahenses maiores / recognovit Edmundus L. B. ab Oefele.* *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. 105 p.
6. *Annales Bertiniani / recensuit G. Waitz.* *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. 173 p.
7. *Annales Colonienses.* *MGH. SS.* T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 97–99.
8. *Annales Fuldenses [sive Annales Regni Francorum Orientalis ab Einhardo, Ruodolfo, Meginhando, Fuldensibus Sehgenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscripticum continuationibus ratisbonensi et altahensibus] / post ed. G. H. Pertzil; recognovit Fridericus Kurze.* *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. 153 p.
9. *Annales Guelferbytani.* *MGH. SS.* T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 23–46.
10. *Annales Hildesheimenses / contulit cum codice parisiensi Georgius Waitz.* *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae, 1878. 69 p.

11. Annales Laureshamenses. *MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 22–39.
12. Annales Laurissenses minores. *MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 114–123.
13. Annales Lobienses. *MGH. SS. T. 13*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1881. P. 224–235.
14. Annales Maximiniani *MGH. SS. T. 13*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1881. P. 19–25.
15. Annales Mettenses Priores / primum recognovit B. de Simson. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1905. 119 p.
16. Annales Mosellani / ed. I. M. Lappenberg. *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimo. T. 16* / ed. Georgius Heinticus Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1859. P. 491–499.
17. Annales Nazariani. *MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 23–44.
18. Annales Petaviani. *MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 7–18.
19. Annales Quedlinburgenses / hrsg. von Martina Giese. *MGH. SS rer. Germ. T. 72*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2004. 680 p.
20. Annales qui dicuntur Einhardi / post editorem G. H. Perzil; recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1895. 204 p.
21. Annales regni Francorum inde ab A. 741. usque ad A. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores / post editorem G. H. Perzil; recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1895. 204 p.
22. Annales regni Francorum pod rokiem 823. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. Gerard Labuda. Poznań: Wydaw. PTPN "Sorus", 1999. S. 88.
23. Annales Sancti Amandi. *MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 6–14.

24. *Annales Sangallenses breves. MGH. SS. T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 64–65.*
25. *Annales Sangallenses maiores. MGH. SS. T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae, 1826. P. 72–85.*
26. *Annales Sithienses MGH. SS. T. 13. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1881. P. 34–38.*
27. *Annales Weissemburgenses. MGH. SS. T. 3 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1839. P. 33–72.*
28. *Annales Xantenses qui dicuntur. Annales Xantenses et Annales Vedastini / recognovit Bernhard de Simson. MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909. P. 1–33.*
29. *Annalista Saxo / hrsg. von Klaus Nass. MGH. Scriptores. T. 37. Hannoverae: Hahnsche Buchhandlung, 2006. 752 p.*
30. *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus / ed. Bruno Krusch. MGH. Scriptores rerum Merovingicarum. T. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 1–194.*
31. *Chronicon Moissiacense. MGH. SS. T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 280–313.*
32. *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text edited by GY. Moravcsik; English translation by R. J. H. Jenkins. Corpus fontium historiae Byzantinae. Vol. 1. Washington D. C., 1967. 341 p.*
33. *Continuator Reginonis Trevirensis. MGH. SS. T. 1 / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 613–629.*
34. *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / hrsg. von Bertold Bretholz. MGH. SS. rer. Germ. Nova series. T. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923. 296 p.*
35. *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Опис градів і земель на північ від Дунаю). Войтович Л. Галицько-волинські етюди. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2011. С. 49–52.*
36. *Diplomata Lotarii III. № 84. MGH. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. T. 8. Lotarii III. diplomata nec non et Richenzae imperatricis placita.*

Berolini: Apud Weidmannos, 1827. P. 130–133.

37. Diplomata Ottonis I. № 105. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 189.

38. Diplomata Ottonis I. № 231. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 316–317.

39. Diplomata Ottonis I. № 295. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 411–412.

40. Diplomata Ottonis I. № 303. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 418–419.

41. Diplomata Ottonis I. № 406. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 552–553.

42. Diplomata Ottonis I. № 65. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 146.

43. Diplomata Ottonis I. № 76. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 155–156.

44. Diplomata Ottonis II. № 90. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata. Pars prior. Ottonis II. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 104–105.

45. Diplomata Ottonis II. № 118. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata. Pars prior. Ottonis II. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 131–132.

46. Diplomata Ottonis II. № 193. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata. Pars prior. Ottonis II. diplomata*.

Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 220–221.

47. Diplomata Ottonis II. № 196. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata*. Pars prior. *Ottonis II. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 223–224.

48. Diplomata Ottonis II. № 30. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata*. Pars prior. *Ottonis II. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 39–40.

49. Diplomata Ottonis II. № 89. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata*. Pars prior. *Ottonis II. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 103–104.

50. Diplomata Ottonis III. № 106. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata*. Pars prior. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 517–518.

51. Diplomata Ottonis II. № 31. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata*. Pars prior. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 41–42.

52. Ebonis Vita Ottonis episcopi Bambergensis / ed. Philippus Jaffè. Berolini: Apud Weidmannos, 1869. 120 p.

53. Einhardi. Vita Karoli Magni / ed. M. S. Petrova. Moscua: Sancti Tomae Institutum, 2005. 304 p.

54. Fragmentum annalium Chesnii. *MGH. SS. T. 1* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 34.

55. Galli Chronicon. *Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski* / red. A. Bielowski. T. 1. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1864. S. 390–484.

56. Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum / post Johannem M. Lappenberg; iterum recognovit Bernhardus Schmeidler. *MGH. SS. rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1937. 284 p.

57. Henry, Archdeacon of Huntingdon. *Historia Anglorum: the History of the English people* / ed. and translated by Diana Greenway. Oxford: Clarendon Press, 1996. 1078 p.

58. Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi babenbergensis / ex recensione

Rudolfi Köpke. *MGH. SS. rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1868. 166 p.

59. King Alfred's Orosius / ed. by Henry Sweet. *M. A. Part 1. Old-English text and latin original.* London: N. Trübner & co., 1883. 299 p.

60. Lamberti annales. *MGH. SS. T. 3* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1839. P. 22–102.

61. Magistri Adam Bremensis. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* / hrsg. von Bernhard Schmeidler. *MGH. SS. rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1917. 353 p.

62. Poetae Saxonis Annalium de gestis Caroli Magni imperatoris libri quinque. *MGH. Poetae Latini aevi Carolini. T. 4. Fasciculus 1* / recensvit Paulus de Winterfeld. Berolini: Apud Weidmannos, 1899. P. 1–71.

63. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon / hrsg. von R. Holtzmann. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series. T. 9.* Berolini: Apud Weidmannos, 1935. 631 p.

64. Titi Livi Ab urbe condita libri / ed. Martinus Hertz. Vol. 1. Lipsiae: Officina Bernhardi Tauchnitz, 1857. 550 p.

65. Venerabilis Baedae. *Historia ecclesiastica gentis Anglorum, historia abbatum, et Epistola ad Ecgberctum, cum Epistola Bonifacii ad Cudberthum* / ed. Georgii H. Moberly. Oxonii: Typographeo Clarendoniano, 1881. 442 p.

66. Vita Hludowici imperatoris. *MGH. SS. T. 2* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1829. P. 604–648.

67. Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres / post G. Waitz et K. A. Kehr; recognovit P. Hirsch. *MGH. SS. rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1935. 195 p.

68. Повесть временных лет / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Ч. 1. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. 409 с.

69. Суд Ярославль Вол(о)димѣрич(ь). Правда русьская. *Правда Русская. Т. 1: Тексты* / под ред. Б. Д. Грекова. Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. С. 104–110.

Переклади

- 70.** Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви. *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники* / пер. с лат. И. В. Дьяконова, Л. В. Разумовской, редактор-составитель И. А. Настенко. Москва: СПСЛ, Русская панорама, 2011. С. 7–150.
- 71.** Анналы королевства франков (середина VIII – 20-ті роки IX ст.) *Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя)*: навч. посібник / упоряд. В. І. Яровий, С. М. Мотрук, В. П. Шумило та ін.; за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 354.
- 72.** Аноним. Жизнь императора Людовика / пер. с лат. А. В. Тарасовой. *Историки эпохи Каролингов*. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 35–94.
- 73.** Видукинд Корвейский. Деяния саксов / пер. и коммент. Г. Э. Санчука. Москва: Наука, 1975. 270 с.
- 74.** Гельмольд из Босау. Славянская хроника. *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники* / пер. с лат. И. В. Дьяконова, Л. В. Разумовской, редактор-составитель И. А. Настенко. Москва: СПСЛ, Русская панорама, 2011. С. 151–304.
- 75.** Козьма Пражский. Чешская хроника / вступительная статья, перевод и комментарии Г. Э. Санчука. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1962. 296 с.
- 76.** Константин Багрянородный. Об управлении империей / ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. Москва: Наука, 1991. 498 с.
- 77.** Ксантенские анналы. *Историки эпохи Каролингов* / пер. с лат. А. И. Сидорова. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 141–159.
- 78.** Лоршские анналы. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. С. 443.
- 79.** Мозельские анналы. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. С. 445.

- 80.** Письма Алкуина. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1995. С. 462.
- 81.** Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах. 2-е изд., исправл. / пер. с лат. И. В. Дьяконова. Москва: Русская панорама, 2009. 256 с.
- 82.** Фрагмент Дюшена. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1995. С. 447–448.
- 83.** Anglosaský text a český překlad Alfrédova popisu Střední a Jihovýchodní Evropy. Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. Díl 5 / red. J. Eisner. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. S. 59–63.
- 84.** Annales q. d. Einhardi pod rokiem 789. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. Gerard Labuda. Poznań: Wydaw. PTPN "Sorus", 1999. S. 87.
- 85.** Króla Alfreda, Opis Germanii, Słowiańszczyzny. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. G. Labuda. Poznań, 1999. S. 56–59.
- 86.** Opis grodów i ziem z północnej strony Dunaju. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. G. Labuda. Poznań, 1999. S. 56.
- 87.** Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie al-Bekriego / tłum. T. Kowalski. *Monumenta Poloniae Historica*. Seria 2. T. 1. Kraków: Skł. gł. w księg. Gebethnera i Wolffa, 1946. 162 s.
- 88.** Widukind. O podboju Słowian połabskich i czeskich przez króla niemieckiego Henryka I (919–936). *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. Gerard Labuda. Poznań: Wydaw. PTPN "Sorus", 1999. S. 138–140.

Історіографічні дослідження

- 89.** Алексеев С. В. Славянская Европа V–VIII веков. Москва: Вече, 2009. 528 с.
- 90.** Апрыщенко В. Ю. Клановая система Горной Шотландии: традиции и модернизация. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 2006. 320 с.
- 91.** Беляев Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. Прага, 1929. С. 215–270.
- 92.** Вацеба Р. Внешняя торговля Полабья в VIII–IX веках. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.* Минск, 2016. Вып. 8. С. 7–15.
- 93.** Вацеба Р. Генріх Готшалкович – “король” слов’ян і нордальбінгів: політичний портрет правителя і його держави. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Історичні науки.* Чернігів, 2015. Вип. 134. С. 145–154.
- 94.** Вацеба Р. Етнокультурна структура слов’янського Полаб’я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 329–341.
- 95.** Вацеба Р. Північні велети у IX–X ст. і формування політичних інституцій Лютицького союзу. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* Київ, 2018. Вип. 137. С. 98–103.
- 96.** Вацеба Р. Скандинавсько-, фризько- та франко-слов’янська торгівля на території Полаб’я (VIII–IX ст.) *Записки Львівського медієвістичного клубу / редкол.: Ю. Овсінський (голова), Д. Димидюк, О. Друздєв, С. Козловський, Т. Оліярчук, Р. Тарнавський.* Львів, 2016. Вип. 1. С. 50–59.
- 97.** Вестбергъ Ф. Комментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба о славянахъ. Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1903. 156 с.
- 98.** Вестбергъ Ф. Къ анализу восточныхъ источниковъ о Восточной Европѣ. *Журналь Министерства народнаго просвѣщенія.* 1908. № 2/3. С. 1–52; 364–412.

- 99.** Вилинбахов В. В. Балтийские славяне в русской историографии. *Источники и историография славянского средневековья*. Сборник статей и материалов. Москва: Наука, 1967. С. 191–206.
- 100.** Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 47–72.
- 101.** Войтович Л. «Баварський географ»: попитки етнолокалізації населення Центрально-Восточної Європи в IX ст. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.* 2016. Вып. 8. С. 16–51.
- 102.** Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 12–34.
- 103.** Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 478 с.
- 104.** Войтович Л. Дискусія про ранню державу. *Княжа доба: історія і культура*. 2011. № 4. С. 7–16.
- 105.** Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. 2004. Вип. 4. Київ, С. 105–132.
- 106.** Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 10–46.
- 107.** Гильфердинг А. Когда Европа была нашей: история балтийских славян. Москва: Эксмо: Алгоритм, 2010. 320 с.
- 108.** Гильфердинг А. Борьба славянъ съ нѣмцами на балтійскомъ Поморьѣ въ средніе вѣка. Санкт-Петербургъ: Типографія II-го Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1861. 124 с.
- 109.** Головка О. Галицька держава Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX–XIII ст.) *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* Вип. 5. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005.

С. 87–131.

110. Головка О. Галицько-Волинська Русь: держава чи не держава? Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Ч. 1. Історія. Чернівці: Рута, 2003. С. 115–119.

111. Головка О. Київська Русь і українська середньовічна державність. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*: матеріали республіканських історичних читань. Черкаси, 1991. С.17–23.

112. Головка О. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.) Київ: Стилос, 2006. 575 с.

113. Головка О. Методологічні засади вивчення проблеми становлення та розвитку середньовічної державності. *Істину встановлює суд історії*: збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т.2. Київ: Наукові студії. 2004. С. 375–384.

114. Головка О. Методологічні проблеми вивчення розвитку держави та державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного часу. *Проблеми дидактики історії*. Вип. 3. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 19–29.

115. Головка О. Польська держава в останньому двадцятиріччі XI – на початку XII ст. (проблема політичного розвитку). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. Історичні записки*. 2010. Вип. 3. С. 424–432.

116. Головка О. Формування вищої володарської влади в Західній і Центральній Європі в добу раннього і класичного середньовіччя. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Вип. 5. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. С. 148–162.

117. Головка О. Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій половині XIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* Вип. 4. Київ: Інститут історії України, 2004. С.77–94.

118. Грацианский Н. П. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века. Москва: Учпедгиз, 1943. 65 с.

- 119.** Григорьев С. Г. Ободритское государство и восстание славян против немецко-католического ига в 1066 году. *Ученые записки Дальневосточного государственного университета. Серия общественно-политических наук.* 1958. Вып. 2. С. 117–127.
- 120.** Григорьев С. Г. Полабские славяне и их борьба против немецкой агрессии в IX–XI вв.: автореф. дисс. на соискание уч. степени к-та ист. Наук. Москва, 1953. 15 с.
- 121.** Грушевский М. Гельмольд и его «Славянская хроника». Рудь М. *Ранняя праця Михайла Грушевського з джерелознавства полабсько-прибалтійських слов'ян. Київська старовина.* 2007. № 5 (377). С. 9–37.
- 122.** Грушевський М. [Рец. на кн.:] Фр. Θ. Вестберг. К анализу восточных источников о Восточной Европе (ЖМНП, 1908, II, с. 364–412; III, с. 1–52). J. Marquart. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrh[underts]* (ca. 840–940) Липськ, 1903, с. L+557. *Твори. У 50 т.* / ред. П. Сохань, І. Гирич та ін. Львів Світ. 2012. Т. 16. С. 16–19.
- 123.** Державин Н. Вековая борьба славян с немецкими захватчиками. Москва: Издание Всеславянского комитета, 1943. 96 с.
- 124.** Егоровъ Д. Н. „Крестовое воззваніе” противъ славянъ 1108 г. Сборникъ статей въ честь Матвѣя Кузьмича Любавскаго. Петроградъ: Типографія Б. Д. Брукера, 1917. С. 297–317.
- 125.** Егоровъ Д. Н. Славяно-германскія отношенія въ средніе вѣка. Колонизація Мекленбурга въ XIII в. Т. 2. Процессъ колонизаціи. Москва: Московская художественная печатня, 1915. 614 с.
- 126.** Егоровъ Д. Новый источникъ по исторіи прибалтійскаго славянства / Д. Егоровъ. Сборникъ статей, посвященныхъ Василю Осиповичу Ключевскому его учениками, друзьями и почитателями ко дню тридцатилѣтія его профессорской дѣятельности въ Московскомъ Университетѣ (5 декабря 1879 – 5 декабря 1909 года). Москва: Печатня С. П. Яковлева, 1909. С. 332–346.
- 127.** Ела Л., Чорній В. Лужиця та лужицькі серби: загальні відомості. *Лужицькі*

сербии: посібник з народознавства / за ред. В. Моторного та Д. Шольце. Львів: Будишин; Місіонер, 1997. 266 с.

128. Зинчук Я. П. Борьба западных славян с наступлением немецко-датских феодалов на Южное побережье Балтийского моря в X–XII вв.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Москва, 1955. 16 с.

129. Касторскій М. Вліяніє Каролингской династїи на славянскія племена. *Журналь Министерства народнаго просвѣщенїя*. 1839. № 24. С. 16–60.

130. Королюк В. Д. Государство бодричей в правление князя Готшалка (1031–1066 гг.). *Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Политическая и этническая история*. Москва: Наука, 1985. С. 77–108.

131. Королюк В. Д. Государство Готшалка (XI в.) *Славянский сборник*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 336–355.

132. Королюк В. Д. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо-прибалтийских славян. *Славяно-германские отношения* / ред. В. Д. Королюк, Н. Д. Ратнер, В. М. Турок-Попов. Москва: Наука, 1964. С. 3–10.

133. Королюк В. Д. Некоторые общие закономерности раннефеодальной истории восточных и западных славян. *Исторические связи славянских народов: доклады к V Международному съезду славистов. София, сентябрь 1963*. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1963. С. 3–20.

134. Королюк В. Д. Основні етапи розвитку ранньофеодальної державності у східних і західних слов'ян. *Український історичний журнал*. 1969. № 12. С. 40–49.

135. Котляревскій А. А. Древности юридического быта балтійскихъ славянъ. Опытъ сравнительнаго изученїя славянскаго права. Прага: Типографія К. Л. Клауди, 1874. 168 с.

136. Котляревскій А. А. О погребальныхъ Обычаяхъ языческихъ Славянъ. Москва: Сунодальна Типографія, 1868. 252 с.

137. Кузнецова А. М. Образ «другого»: образ палабско-балтийских славян в «Славянской хронике» Гельмольда. *Славяне и их соседи. Средние века – раннее новое время*. Вып. 9. *Славяне и немцы 1000-летнее соседство: мирные связи и конфликты* / ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1999. С. 83–88.

- 138.** Лебедевъ И. А. Крестовый походъ нѣмцевъ на славянь 1147 года. *Русскій вѣстникъ*. 1873. Т. 108. С. 376–406.
- 139.** Лебедевъ И. А. Обзоръ источниковъ исторіи балтійскихъ славянь съ 1131 по 1170 годъ. Москва: Университетская типографія (Катковъ), 1876. 218 с.
- 140.** Лебедевъ И. А. Послѣдняя борьба балтійскихъ славянь противъ онѣмеченія. Ч. 1. Москва: Университетская типографія (Катковъ и К^о), 1876. 307 с.
- 141.** Люблинская А. Д. Источниковедение истории средних веков. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1955. 374 с.
- 142.** Ляска В. «Иде Володимирь... и заѣ грады ихъ...»: Рюриковичі та «окняжіння» племінних земель у верхів'ях Західного Бугу й Вепру. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10. 2016. С. 134–135.
- 143.** Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / отв. ред. А. Ю. Дворниченко. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. 209 с.
- 144.** Мельникова Е. А. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы). *Древняя Русь и Скандинавия : Избранные труды* / ред. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 15–34.
- 145.** Меркулов В. И. Откуда родом варяжские гости? (генеалогическая реконструкция по немецким источникам). Москва, 2005. 116 с. URL: [http:// old-earth.narod2.ru/lib/slav/balt/merkulov-varangian-guests.pdf](http://old-earth.narod2.ru/lib/slav/balt/merkulov-varangian-guests.pdf)
- 146.** Нидерле Л. Славянские древности / пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хозанова; ред. А. Л. Монгайта; предисловие П. Н. Третьякова. Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. 450 с.
- 147.** Павинский А. Полабскіе славяне въ борьбѣ съ нѣмцами VIII–XII ст. С.Петербургъ: Типографія Ф.Сущинскаго, 1871. 170 с.
- 148.** Первольф І. Германизація Балтійскихъ славянь. Санкт-Петербургъ: Типографія В. С. Балашева, 1876. 260 с.
- 149.** Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры.

Москва: ФОРУМ; НЕОЛИТ, 2014. 464 с.

150. Разумовская Л. В. Гельмольд и его «Славянская хроника». *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники.* Москва: СПСЛ Русская панорама, 2011. С. 508–521.

151. Ронин В. К. О «власти» Карла Великого над славянами. *Советское славяноведение.* 1984. № 1. С. 33–45.

152. Ронин В. К. Славянская знать и западные миссионеры в Центральной Европе. *Средние века.* 1993. Вып. 56. С. 118–135.

153. Ронин В. К., Флоря Б. Н. Государство и общество у полабских и поморских славян. *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.)* Москва: Наука, 1991. С. 116–137.

154. Ронин В. К. Анналы королевства франков. *Свод древнейших письменных известий о славянах.* Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. С. 464–465.

155. Ронин В. К. Анналы Петау. *Свод древнейших письменных известий о славянах.* Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. С. 449.

156. Ронин В. К. Анналы св. Назария и Алеманские. *Свод древнейших письменных известий о славянах.* Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. С. 451.

157. Ронин В. К. Вольфенбюттельские анналы. *Свод древнейших письменных известий о славянах.* Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. С. 454.

158. Ронин В. К. Лоршские и Мозельские анналы. *Свод древнейших письменных известий о славянах.* Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. С. 442–443.

159. Ронин В. К. Фрагмент Дюшена. *Свод древнейших письменных известий о славянах.* Т. 2. (VII–IX вв.) Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. С. 447.

160. Рудь М. О. Германські нарративні джерела VIII–XII ст. та їх роль у

реконструкції історичного минулого полабсько-прибалтійських слов'ян. *Вісник Київського університету. Історія*. 2002. Вип. 59–60. С. 61–64.

161. Рудь М. О. Державотворчі процеси на Полаб'ї у IX–XII ст. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. 2013. Вип. 75, № 8. С. 9–12.

162. Рудь М. О. До 1000-річчя повстання полабсько-прибалтійських слов'ян проти германських загарбників. *Український історичний журнал*. 1983. № 6. С. 125–127.

163. Рудь М. О. До питання про генезис міст у полабсько-прибалтійських слов'ян в епоху раннього середньовіччя. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Сер. Історичні науки*. 1990. Вип. 32. С. 70–76.

164. Рудь М. О. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI–VIII ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2011. Вип. 106. С. 48–51.

165. Рудь М. О. Заселення слов'янами Полаб'я та їх етнокультурний розвиток у VI–VIII ст. *Історичний журнал*. 2010. № 1–3. С. 154–161.

166. Рудь М. О. Про розвиток язичницької релігії та її роль у полабослов'янському суспільстві X–XII ст. *Проблеми слов'янознавства*. 1990. Вип. 42. С. 10–16.

167. Рудь М. Полабські слов'яни і німці наприкінці Xст. *Етнічна історія народів Європи*. 2003. Вип. 15. С. 67–71.

168. Рудь М. Соціальна структура полабослов'янського суспільства у IX–XII ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 47. С. 9–14.

169. Рудь М. О. Полабо-слов'янська проблематика у вітчизняній історіографії другої половини XIX ст. *Вісник Київського славістичного університету*. 2003. № 15. С. 163–172.

170. Саливон А. Н. Вильцы-лютичи. *Советское славяноведение*. 1983. № 2. С. 49–58.

171. Саливон А. Н. Ободриты. некоторые вопросы общественно-политического строя. *Советское славяноведение*. 1981. № 4. С. 49–61.

- 172.** Санчук Г. Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. Москва: Наука, 1982. С. 195–211.
- 173.** Санчук Г. Э. Формирование государственности и раннефеодальной народности у сорбов. *Этносоциальная структура раннефеодальных славянских государств и народностей* / ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. С. 97–107.
- 174.** Санчук Г. Э. Видукинд Корвейский и его «Деяния саксов». *Видукинд Корвейский. Деяния саксов* / пер. и коммент. Г. Э. Санчука. Москва: Наука, 1975. С. 5–63.
- 175.** Слаский К. Экономические отношения западных славян со Скандинавией и другими прибалтийскими землями в VI–IX веках. *Скандинавский сборник*. Таллин, 1963. Т. 6. С. 61–95.
- 176.** Собрание сочинений А. Гильфердинга. Т. 4. История балтийских славян / А. Гильфердинг. Санкт-Петербург: Издание Д. Е. Кожанчикова, 1874. 462 с.
- 177.** Срезневский И. И. О городищах в землях славянских, преимущественно западных. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 2. 1848. С. 532–549.
- 178.** Тищенко К. Правда про походження української мови. *Український тиждень*. 2012. № 39. С. 22–64.
- 179.** Трильмих В. «Деяния архиепископов Гамбургской церкви» Адама Бременского / пер. с нем. и дополнения И. В. Дьяконова. *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники*. Москва: СПСЛ Русская панорама, 2011. – С. 490–507.
- 180.** Трильмих В. Епископ из Мерзебурга Титмар и его «Хроника» / пер. с нем. и дополнения И. В. Дьяконова. *Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах*. Москва: Русская панорама, 2009. С. 180–195.
- 181.** Филипповъ Н. Н. Очеркъ тысячелѣтней борьбы балтійско-полабскаго славянства съ нѣмцами до возрожденія сербо-лужицкаго племени (IX вѣкъ – 1848 г.) Санкт-Петербургъ: Изданіе книгопродавца Н. Г. Мартынова, 1897 – 70 с.
- 182.** Филипчук М. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–

Х ст. *Вісник Інституту археології*. Вип. 1. 2006. С. 58–70.

183. Флоринскій Т. Лекції по славянському языкознанію. Ч. 2. Сѣверо-западныя славянскіе языки (чешскій, словацкій, польскій, кашубскій, серболужицкій и полабскій (вымершій)). Кієвъ: Типографія С. В. Кульженко, 1897. 703 с.

184. Флоря Б. Н. Формирование чешской раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины. *Формирование раннефеодальных славянских народностей* / ред. В. Д. Королюк и др. Москва: Наука, 1981. С. 97–130.

185. Фортинскій Ф. Я. Приморскіе вендскіе города и ихъ вліяніе на образованіе Ганзейскаго союза до 1370 года. Кієвъ: Университетская типографія, 1877. 419 с.

186. Фортинскій Ф. Я. Титмаръ Мерзебургскій и его хроника. Санкт-Петербургъ: Типографія В. Безобразова и комп., 1872. 201 с.

187. Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером в VI–XI вв. *Вопросы истории*. 1987. № 9. С. 68–85.

188. Хэгерманн Д. Карл Великий / пер. с нем. В. П. Котелкина. Москва: АСТ: Транзиткнига, 2005. 684 с.

189. Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. Москва: ВЮЗИ, 1959. 128 с.

190. Чистяковъ А. Жизнь древнихъ славянъ, по хроникѣ Дитмара. Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1957. 27 с.

191. Шустер-Шевц Г. Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития. *Вопросы языкознания*. 1983. № 2. С. 33–50.

192. Adamczyk D. Orientalno-bałtycki system handlowy a proces kształtowania się Europy Wschodniej w IX i X wieku. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. Т. 2. 2002. S. 63–88.

193. Arnold S. W sprawie ustroju plemiennego na ziemiach polskich. *Slavia Occidentalis*. 1928. Т. 7. S. 330–357.

194. Balzer O. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. *Pisma pośmiertne*. Т. 3. Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1937.

S. 5–226.

- 195.** Banaszekiewicz J. Tradycje dynastyczno-plemienne Słowiańszczyzny północnej. *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy* / red. Henryk Samsonowicz. Kraków: UNIVERSITAS, 2000. S. 261–277.
- 196.** Bathe M. Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittelelbe durch Karl den Großen. *Sachsen und Anhalt: Jahrbuch der Landesgeschichtlichen Forschungsstelle für die Provinz Sachsen und für Anhalt* / hrsg. von Walter Möllenberg. Bd. 16. Magdeburg, 1940. S. 1–44.
- 197.** Beltz R. Wendische Alterthümer. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. 1893. Bd. 58. S. 173–231.
- 198.** Beyer W. G. König Kruto und sein Geschlecht: eine historische Untersuchung über die Abstammung des großherzoglich-meklenburgischen Fürstenhauses. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. 1848. Bd. 13. S. 3–55.
- 199.** Biermann F. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century in Mecklenburg and Pomerania. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2011. T. 63. P. 149–173.
- 200.** Biermann F. The small Early Medieval lowland ringforts in Northern Masovia and their counterparts in the northern West-Slavic territory. *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii UKSW*. T. 4. Warszawa–Zielona Góra, 2014. P. 39–49.
- 201.** Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh. am Teltow und im Berliner Raum. *Przegląd Archeologiczny*. 2001. T. 49. S. 59–83.
- 202.** Biermann F., Goßler N. Między przyjaźnią a wrogością. Linianie i ich sąsiedzi w wiekach średnich. *Jak dobrze mieć sąsiada. Problem sąsiedztwa w średniowieczu w świetle archeologii* / red. S. Moździoch, K. Chrzan. Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2015. S. 31–63.
- 203.** Biermann F. Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen. *Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen* / ed. G. U. Großmann, H. Ottomeyer. Dresden: Sandstein, 2010. S. 26–33.
- 204.** Biermann F. Köpenick – eine Burgstadt in slawischer Zeit? *Köpenick vor 800*

- Jahren. Von Jacza zu den Wettinern. Archäologie – Geschichte* / hrsg. M. Lindner, G. Nath. Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 2014. S. 104–108.
- 205.** Biermann F. Land, Elite and Exploitation in Early Medieval Western Slavic Territory. *Revue belge de philologie et d'histoire*. 2012. T. 90. P. 413–428.
- 206.** Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen (9./10. Jahrhundert) im nördlichen elbslawischen Gebiet – Gestalt und Funktion. *Burg–Vorburg–Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VII* / hrsg. I. Boháčova, L. Poláček. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2008. S. 35–77.
- 207.** Biermann F. Slavic Strongholds South of the Baltic at War. *Castles at War. Castles of the North 1* / ed. R. Atzbach, L. M. S. Jensen, L. P. Lauritsen. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2015. P. 40–58.
- 208.** Biermann F. Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neiße und Lubsza: archäologische Studien zum Siedlungswesen und zur Sachkultur des frühen und hohen Mittelalters. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 2000. 405 s.
- 209.** Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen. *Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa* / hrsg. P. Sikora. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2014. S. 157–195.
- 210.** Bogucki M. Viking Age Ports of Trade in Poland. *Estonian Journal of Archaeology*. 2004. Vol. 8, № 2. S. 100–127.
- 211.** Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego, 1889. 997 s.
- 212.** Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 3. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego, 1892. 689 s.
- 213.** Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki, 1861. 350 s.
- 214.** Bogusławski W., Hórnik M. Historija serbskeho naroda. Budyšin: Čišćal E. M. Monse, 1884. 144 s.
- 215.** Boll E. Geschichte Meklenburgs mit besonderer Berücksichtigung der

- Culturgeschichte. T. 1. Neubrandenburg: Selbstverlage des Verfassers, 1855–1856. 440 s.
- 216.** Boll F. Über den Obotritenfürsten Mistuwoi. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. 1853. Bd. 18. S. 160–175.
- 217.** Boroń P. Kniaziowie, królowie, carowie... : tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010. 325 s.
- 218.** Boroń P. Słowiańskie wiece plemienne. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999. 144 s.
- 219.** Boroń P. Słowiańskie plemię. O pojęciu i jego rozumieniu w polskiej historiografii. *Viae historicae: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / red. Mateusz Goliński i Stanisław Rosik. Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. S. 189–207.
- 220.** Böttger H. Diöcesan- und Gau-Grenzen Norddeutschlands zwischen Oder, Main, jenseit des Rheins, der Nord- und Ostsee, von Ort zu Ort schreitend festgestellt: nebst einer Gau- und einer dieselbe begründenden Diöcesankarte. T. 4. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1876. 456 s.
- 221.** Brachmann H. Die sorbische Stammesgruppe im Rahmen des römisch-deutschen Kaiserreiches. *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej* / pod red. Lecha Leciejewicza. Wrocław–Warszawa: Oficyna Wydawnicza VOLUMEN, 1991. S. 49–76.
- 222.** Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen. Berlin: Akademie-Verlag, 1978. 315 s.
- 223.** Brachmann H.-J. Research into the Early History of the Slav Populations in the Territory of the German Democratic Republic. *Medieval Archaeology*. 1983. Vol. 27, № 1. P. 89–106.
- 224.** Brankač J. Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Slawen zwischen Elbe-Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis zum 12. Jahrhundert. Bautzen/Budyšin, 1964. 343 s.

- 225.** Brankač J. Betrachtungen zur politischen Geschichte der elbslawischen Stammesverbände im 9. Jahrhundert. *L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux* / hrsg. T. Manteuffel, A. Gieysztor. Varsovie: PWN, 1968. S. 391–419.
- 226.** Brather S. Archäologie der westlichen Slawen: Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2001. 426 s.
- 227.** Brather S. Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit. Bonn: Habelt, 1996. 402 s.
- 228.** Brather S. Merowinger- und karolingerzeitliches “Fremdgut” bei den Nordwestslawen. Gebrauchsgut und Elitenkultur im südwestlichen Ostseeraum. *Praehistorische Zeitschrift*. 1996. Vol. 71, № 1. S. 46–84.
- 229.** von Breska H. Untersuchungen über die Nachrichten Helmolds vom Beginn seiner Wendenchronik bis zum Aussterben des lübischen Fürstenhauses. *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 4. 1884. S. 1–67.
- 230.** Bresslau H. Zur Chronologie und Geschichte der ältesten Bischöfe von Brandenburg, Havelberg und Aldenburg. *Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte*. Bd. 1. 1888. H. 2. S. 61–83.
- 231.** Brückner A. Słowianie i Niemcy. *Biblioteka Warszawska*. T. 1. Warszawa, 1900. S. 197–231.
- 232.** Bruns-Wüsterfeld K. Die Uckermark in slavischer Zeit, ihre Kolonisation und Germanisierung. Prenzlau: Mieck, 1919. 225 s.
- 233.** Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10.–12. Jahrhunderts. Münster-Köln: Böhlau-verlag, 1955. 256 s.
- 234.** Bulín H. K otázce periodizace dějin západních Slovanů v nejstarším období feudalismu. (Pokus o nástin hlavních periodizačních mezníků se zvláštním zřetelem k dějinám Slovanů polabsko-pobaltským). *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / red. J. Eisner. Díl 1. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd 1956. S. 84–94.
- 235.** Bulín H. Německý přínos k dějinám polabských Slovanů. *Vznik a počátky*

Slovanů (Origines et debute des Slaves) / red. J. Eisner. Díl 2. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1958. S. 55–98.

236. Bulín H. Počátky státu obodrického. *Právněhistorické studie*. 1958. T. 4. S. 5–50.

237. Bulín H. Počátky státu veletského. *Právněhistorické studie*. 1959. T. 5. S. 5–32.

238. Bulín H. Podunajští „Abodriti“. Příspěvek k dějinám podunajských Slovanů v 9. století. *Slovanské historické studie*. 1960. T. 3. S. 5–44.

239. Carneiro R. Process vs. Stages: A False Dichotomy in Tracing the Rise of the State. *Alternatives of Social Evolution: Second edition* / Ed. by Nikolay Kradin, Andrey Korotayev, Dmitri Bondarenko. Vladivostok: Far Eastern Branch of the Russian Academy of Sciences, 2000. P. 83–94.

240. Coblenz W. Zur Situation der archäologischen Slawenforschung in Sachsen. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / red. Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 1–14.

241. Curschmann F. Die Stiftungsurkunde des Bisthums Havelberg. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. 1903. Bd. 28. S. 393–434.

242. Czapliński W., Górski K. Historia Danii. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965. 414 s.

243. Dehio G. Geschichte des Erzbistums Hamburg-Bremen bis zum Ausgang der Mission. Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz, 1877. Bd. 1. 350 s.

244. Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. Bis 12. Jahrhundert / hrsg. von J. Herrmann. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. 587 s.

245. Dobat A. Viking stranger-kings: The foreign as a source of power in Viking Age Scandinavia, or, why there was a peacock in the Gokstad ship burial? *Early Medieval Europe*. 2015. Vol. 23, Issue 2. P. 161–201.

246. Domański G. Osadnictwo nad dolną Nysą Łużycką we wczesnym średniowieczu. *Slavia Antiqua*. 1983. T. 29. S. 65–109.

247. Donat P. Die Mecklenburg – eine Hauptburg der Obodriten. Berlin: Akademie-Verlag, 1984. 187 s.

- 248.** Donat P., Reimann H., Willich C. Slawische Siedlung und Landesausbau im nordwestlichen Mecklenburg. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999. 242 s.
- 249.** Dralle L. Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert). Berlin: Duncker & Humblot, 1981. 336 s.
- 250.** Dralle L. Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert. *Slavia antiqua*. T. 27. 1980. S. 43–64.
- 251.** Dulnicz M. Kształowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. 323 s.
- 252.** Eichler E. Slawische Ortsnamen zwischen Saale und Neiße: Ein Kompendium. Bautzen: Domowina-Verlag, 1987. Bd. 1 : A–J. 206 s.
- 253.** Eichler E. Studien zur Frühgeschichte slawischer Mundarten zwischen Saale und Neisse. Berlin: Akademie-Verlag, 1965. 330 s.
- 254.** Eichler E. Zur Gliederung slawischer Sprachräume im Lichte der Onomastik. *Zeitschrift für Slawistik*. 1972. Bd. 17, Heft 5. S. 616–625.
- 255.** Einfelder Schanze(n). URL:<http://www.nms-einfeld.de/index.php?page=946> (online : 3.04.2018).
- 256.** Ernst R. Die Nordwestslaven und das fränkische Reich. Beobachtungen zur Geschichte ihrer Nachbarschaft und zur Elbe als nordöstlicher Reichsgrenze bis in die Zeit Karls der Großen. Berlin: Duncker & Humblot GmbH., 1976. 244 s.
- 257.** Ettl P. Frankish and Slavic Fortifications in Germany from the Seventh to the Eleventh Centuries. *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe* / ed. J. Baker, S. Brookes and A. Reynolds. Turnhout, 2013, p. 261–284.
- 258.** Eyre-Todd G. The Highland CLANS of Scotland: Their History and Traditions. New York: D. Appleton, 1923. Vol. 1. 396 p.
- 259.** Fokt K. Chorwacja północna – między rzeczywistością, hipotezą i legendą. *Acta Archaeologica Carpathica*. 2003. T. 38. S. 137–155.
- 260.** Fokt K. Śladami etnicznej stratygrafii, czyli u źródeł zachodniej połowy Słowiańszczyzny. *Wędrowka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu* / red.

Macieja Salamona i Jerzego Strzelczyka. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2010. S. 275–276.

261. Friedmann B. Untersuchungen zur Geschichte des abodritischen Fürstentums bis zum Ende des 10. Jahrhunderts. Berlin: Duncker & Humblot GmbH, 1986. 336 s.

262. Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. Bd. 7. 1958. S. 1–38.

263. Fritze W. Die Datierung des Geographen Bavarus und die Stammesverfassung der Abotriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1952. T. 21. S. 326–342.

264. Fritze W. Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / hrsg. von Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 141–219.

265. Gabriel I. Starigard / Oldenburg und seine historische Topographie. *Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein* / hrsg. von Michael Müller-Wille. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1991. S. 73–83.

266. Gibson B. Chieftdom Confederacies and State Origins. *Social Evolution & History*. Vol. 10. 2011. № 1. P. 215–233.

267. Giesebrecht L. Wendische Geschichten aus den Jahren 780 bis 1182. Bd. 1–3. Berlin: Rudolph Gaertner, 1843. 309, 363, 398 s.

268. Godłowski K. Pierwotne siedziby Słowian: wybór pism / pod red. Michała Parczewskiego. Kraków: IA UJ, 2000. 436 s.

269. Godłowski K. Problem chronologii początków osadnictwa słowiańskiego na ziemiach połabskich w świetle archeologii. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 35–50.

270. Goodchild H., Holm N., Sindbæk S. Borgring: the discovery of a Viking Age ring fortress. *Antiquity: a review of world archaeology*. 2017. Vol. 91, №358. P. 1027–1042.

- 271.** Grimm P. Archäologische Beiträge zur Siedlungs- und Verfassungsgeschichte der Slawen im Elb-Saalegebiet. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / red. Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 15–26.
- 272.** Gringmuth-Dallmer E. Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft auf dem Territorium der DDR unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgebiete. Berlin: Akademie Verlag, 1983. 166 s.
- 273.** Grudziński T. Stosunki polsko-wieleckie w drugiej połowie XI w. *Przegląd Zachodni*. 1952. T. 8, № 3–4. S. 484–505.
- 274.** Grzegorzewski J. Z kresów połabskich. Kraków: Red. “Przeglądu Powszechnego”, 1885. 83 s.
- 275.** Hauck A. Die Gründung der Kirche im norddeutschen Wendenland. *Kirchengeschichte Deutschlands*. Leipzig: J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung, 1896. Teil 3. S. 69–149.
- 276.** Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / red. J. Eisner. Díl 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. S. 53–85.
- 277.** Hedenstierna-Jonson Ch., Holmquist L., Olausson M. The Viking Age Paradox: Continuity and Discontinuity of Fortifications and Defence Works in Eastern Scandinavia. *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe* / ed. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds. Turnhout 2013. P. 285–301.
- 278.** Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / red. Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 27–64.
- 279.** Hellmann M. Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / hrsg. von Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 103–113.
- 280.** Henning J. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe: Ereignisgeschichte – Archäologie – Dendrochronologie. *Europa im 10. Jahrhundert: Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“* / hrsg. J. Henning. Mainz

am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2002. S. 131–146.

281. Henning J. Neues zum Tornower Typ: Keramische Formen und Formenspektren des Frühmittelalters im Licht dendrochronologischer Daten zum westslawischen Siedlungsraum. *Slavonic countries in the Middle Ages. Profanum and sacrum* / red. Z. Kurnatowska. Poznan: Publishing house of the Poznań society for the advancement of the arts and sciences, 1998. S. 392–408.

282. Henning J. Ringwallburgen und Reiterkrieger. Zum Wandel der Militärstrategie im ostsächsisch-slawischen Raum an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert. *Military studies in medieval Europe – Papers of the “Medieval Europe Brugge 1997”*. Vol. 11 / ed. Guy De Boe, Frans Verhaeghe. Zellik: Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, 1997. S. 21–31.

283. Henning J. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe: Ereignisgeschichte – Archäologie – Dendrochronologie. *Europa im 10. Jahrhundert: Archäologie einer Aufbruchzeit. Kurzfassungen der Referate*. Frankfurt am Main: Druckzentrum der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 2000. S. 22–23.

284. Henning J. Germanen – Slawen – Deutsche: Neue Untersuchungen zum frühgeschichtlichen Siedlungswesen östlich der Elbe. *Prähistorisch Zeitschrift*. 1991. Vol. 66, № 1. S. 119–133.

285. Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna: zarys kultury materialnej. Warszawa: PWN. 679 s.

286. Herold H. Fortified Settlements of the 9th and 10th Centuries ad in Central Europe: Structure, Function and Symbolism. *Medieval Archaeology*. 2012. Vol. 56, № 1. S. 60–84.

287. Herrmann J. Burgen und Befestigungen. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. Bis 12. Jahrhundert* / hrsg. von J. Herrmann. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. S. 186–232.

288. Herrmann J. Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert* / hrsg. J. Herrmann. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. S. 21–33.

- 289.** Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe: Studien auf der Grundlage archäologischen Materials. Berlin: Akademie-Verlag, 1968. 374 s.
- 290.** Herrmann J., Engel E. Gesellschaftliche und politische Struktur. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert* / hrsg. von J. Herrmann. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. S. 252–277.
- 291.** Hrabová L. K otázce vzniku a vývoje státu u Polabských Slovanů. *Ceskoslovenský časopis historický*. 1955, № 1. S. 642–668.
- 292.** Jakob G. Das wendische Rügen in seinen Ortsnamen dargestellt. *Baltische Studien*. 1894. Bd. 44. S. 43–194.
- 293.** Jellinghaus H. Holsteinische Ortsnamen. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. 1899. Bd. 29. S. 205–325.
- 294.** Jeżowa M. Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych. Cz. 1: Fonetyka. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo PAN, 1961. 112 s.
- 295.** Jeżowa M. Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych. Cz. 2: Słowotwórstwo. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo PAN, 1962. 130 s.
- 296.** Johnson G. Organizational Structure and Scalar Stress. *Theory and Explanation in Archaeology* / ed. Colin Renfrew, Michael Rowlands, Barbara A. Segraves-Whallon. New York: Academic Press, 1982. P. 389–417.
- 297.** Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement on the southwestern Baltic coastal area – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River. *Archaeologia Polona*. Vol. 48. 2010 (2015). P. 197–228.
- 298.** Jöns H., von Fircks J. Das Archäologische Freilichtmuseum Groß Raden. Ein Führer durch das Freigelände. Schwerin, 2012. 52 s.
- 299.** Kasperski R. Frankowie i Obodryci: tworzenie „plemion” i „królów” na słowiańskim Połabiu w IX wieku. *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu* / red. Zbigniew Dalewski. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2014.

S. 55–113.

300. Kempke T. Skandinavisch-slawische Kontakte an der südlichen Ostseeküste im 7. bis 9. Jahrhundert. *Zwischen Reric und Bornhöved: die Beziehungen zwischen den Dänen und ihren slawischen Nachbarn vom 9. bis ins 13. Jahrhundert: Beiträge einer internationalen Konferenz, Leipzig, 4.-6. Dezember 1997* / hrsg. von Ole Harck und Christian Lübke. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2001. S. 9–22.

301. Kempke T., Müller-Wille M. Slawen, Dänen und Deutsche im südwestlichen Ostseeraum vom 8.-12. Jahrhundert. *Slawen, Deutsche und Dänen in zwei historischen Grenzregionen (Schleswig-Holstein und Großpolen): Vorträge einer gemeinsamen Konferenz des Instituts für Geschichte der Adam-Mickiewicz-Universität Poznań und des Historischen Seminars der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel; Poznań, 23.–25. Oktober 1997* / hrsg. von Jerzy Strzelczyk. Poznań: Instytut Historii UAM, 2001. S. 9–32.

302. Kętrzyński W. O Słowianach mieszkających niegdyś między Renem a Łabą, Sałą i czeską granicą. Kraków: Akademia Umiejętności, 1899. 142 s.

303. Kiersnowski R. Kilka uwag o znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych z Połabia. *Slavia Antiqua*. 1961. T. 8. S. 157–193.

304. Kiersnowski R. Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Połabia: materiały. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964. 84 s.

305. Knebel J. Granice plemion serbołużyckich w świetle dociekań historycznych i archeologicznych. *Językowe zróżnicowanie terytorialne wobec wpływu czynników pozajęzykowych* / red. Jadwiga Majowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. S. 7–22.

306. Kobyłecki J. Sztuka korabnicza Słowian północnozachodnich (VIII–pocz. XIII w.) URL: http://www.srebroperuna.pl/download/korabnictwo_slowianskie_we_wczesnym_sredniowieczu.pdf [online: 29.03.2018]

307. Kossmann O. Deutschland und Polen um das Jahr 1000. Gedanken zu einem Buch von H. Ludat. *Zeitschrift für Ostforschung*. Bd. 21. 1972. № 3. S. 401–466.

308. Kostrzewski J. Tragedia Słowian połabskich. Warszawa: Czytelnik, 1948. 28 s.

309. Kóčka-Krenz H. Proces formowania się państwa Piastów. *Folia Praehistorica*

Posnaniensia. 2015. № 20. S. 205–218.

310. Krapiec M., Krysztofiak T. Potwierdzenie plemiennej genezy grodu w Gieczu. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*. 2003. № 6. URL: http://www.giecz.pl/index.php?go=krapiec_2003 [dostęp z dnia 29.03.2018]

311. Kühnel P. Die slavischen Ortsnamen in Meklenburg. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 46. 1881. S. 3–168.

312. Kurnatowscy Z. i S. Rola szlaków komunikacyjnych w wykreowaniu i dalszym rozwoju wczesnopañstwowych ośrodków stołecznych. *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka* / red. E. Wilgocki. Szczecin: “RECTO”, 2001. S. 93–100.

313. Kurnatowska Z. Główne kierunki rozwoju osadnictwa i kultury Słowian połabskich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 51–62.

314. Kurnatowski S. Przemiany gospodarki żywnościowej Słowian połabskich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 63–93.

315. Labuda G. Civitas Dragaviti. Zu den fränkisch-slavischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts. *Europa Slavica — Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag* / hrsg. von Klaus-Detlev Grothusen, Klaus Zernack. Berlin: Duncker & Humblot, 1980. S. 87–98.

316. Labuda G. Działalność misyjna i organizacyjna kościoła niemieckiego na ziemiach Słowian połabskich (do schyłku XII wieku). *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1971. T. 3. S. 176–207.

317. Labuda G. Feudalizm u Słowian połabskich. Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku

XII. T. 2. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1964. S. 41–43.

318. Labuda G. Pierwsze wzmianki o Słowianach nad Łabą i Bałtykiem. *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960. T. 1. S. 87–122.

319. Labuda G. Polska, Czechy, Niemcy i Związek Wielecki w wieku X. *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960. T. 1. S. 247–302.

320. Labuda G. Powstania Słowian połabskich u schyłku X wieku. *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960. T. 1. S. 205–246.

321. Labuda G. Słowiańszczyzna zachodnia i Skandynawia we wczesnym średniowieczu (IX–XII wiek). *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1964. T. 2. S. 107–190.

322. Labuda G. Wytworzenie wspólnoty etnicznej i kulturalnej plemion Słowiańszczyzny połabskiej i jej przemiany w rozwoju dziejowym. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 7–24.

323. Labuda G. Z badań nad osadnictwem i ustrojem Słowian połabskich. *Slavia Occidentalis*. 1962. T. 22. S. 313–326.

324. Larsen A.-Ch. The Trelleborg-Type Fortresses: A Comparative Analysis of the Danish Viking Age Ring Fortresses. URL: https://nytrelleborg.slagelse.dk/media/6259777/ACL_Trelleborg_Viking_Fortresses_Comparative-Analysis-UNESCO-2012.pdf

325. Lasocki Z. Dołączanie Zaodrzańscy. *Slavia Occidentalis*. 1930. T. 9. S. 125–131.

326. Leciejewicz L. Miasta Słowian północnopołabskich. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1968. 260 s.

327. Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. 424 s.

- 328.** Leciejewicz L. Główne problemy dziejów obodrzyckich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 167–182.
- 329.** von Ledebur L. Der Umfang, im besonderen die Nordwestgrenze des Havelbergischen Sprengels. *Allgemeines Archiv für die Geschichtskunde des preussischen Staates*. Bd. 11. 1833. S. 27–41.
- 330.** Lehr-Splawinski T. O narzeczach Słowian nadbałtyckich. Toruń: Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego, 1934. 47 s.
- 331.** Lehr-Splawiński T. Obodriti-Obodrzyce. Rozprawy i szkice z dziejów kultury słowian. Warszawa: PAX, 1954. S. 94–99.
- 332.** Lehr-Splawiński T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich. Rozprawy i szkice z dziejów kultury słowian. Warszawa: PAX, 1954. S. 112–130.
- 333.** Lelewel J. Narody na ziemiach sławiańskich przed powstaniem Polski. *Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia: tom do Polski wieków średnich wstępny*. Poznań: J. K. Żupański, 1853. 819 s.
- 334.** Lemm T. Esesfelth und der Burgenbau des 9. bis 10. Jahrhunderts in Nordelbien. *Mythos Hammaburg. Archäologische Entdeckungen zu den Anfängen Hamburgs* / Hrsg. von Rainer-Maria Weiss und Anne Klammt. Hamburg, 2014. S. 357–376.
- 335.** Line Ph. Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290. Leiden & Boston: Brill, 2007. 697 p.
- 336.** Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains, 600–900 CE. New York: Springer, 2013. 96 p.
- 337.** Ludat H. Słowianie – Niemcy – Europa: wybór prac. Marburg–Poznań: Instytut Herdera; PTPN, 2000. 378 s.
- 338.** Ludat H. An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa. Köln-Wien: Böhlau-Verlag, 1971. 210 s.
- 339.** Łosiński W. Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny Połabskiej w IX–X w.

w świetle elementów analizy osadniczej. *Slavia Antiqua*. 1979. T. 26. S. 13–32.

340. Łosiński W. O zabudowie niektórych grodów wielecko-zachodniopomorskich typu Feldberg/Kędrzyno. *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka* / red. E. Wilgocki. Szczecin: RECTO, 2001. S. 125–134.

341. Łosiński W. Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich w świetle nowszych badań. *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum* / red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 1998. S. 473–483.

342. Łosiński W. Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy. *Slavia antiqua*. 1988. T. 31. S. 93–181.

343. Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki Historyczne*. 1951/1952. R. 20. S. 9–54.

344. Łowmiański H. Feudalizm u Słowian. *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*. T. 2. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1964. S. 11–12.

345. Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e. T. 5. Warszawa: PWN, 1973. 629 s.

346. Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. T. 3. Warszawa: PWN, 1967. 519 s.

347. Łowmiański H. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich. Warszawa: PWN, 1953. 398 s.

348. Majewski E. Starożytni Słowianie na ziemiach dzisiejszej Germanii. Warszawa: Wende E. i Spółka, 1903. 59 s.

349. Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku. *Materiały Zachodniopomorskie*. 1966. T. 12. S. 481–546.

350. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940). Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, T. Weicher, 1903. 557 s.

351. Matla M. Czechy. *Początki państw*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014.

312 s.

352. Melleno D. Between borders: Franks, Danes, and Abodrites in the trans Elben world up to 827. *Early Medieval Europe*. 2017. Vol. 25, Issue 3. S. 359–385.

353. Messal S. Slawen an der unteren Mittelelbe – Die slawische Burg von Friedrichsruhe, Lkr. Parchim. *Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 17. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Halle an der Saale, 19. bis 21. März 2007* / ed. F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt. Langenweißbach 2009. S. 131–135.

354. Milewski T. Zachodnia granica pomorskiego obszaru językowego w wiekach średnich. *Slavia Occidentalis*. 1931. T. 10. S. 124–152, 456–457.

355. Moździoch S. „Bodaj się Piastów rządy nam święcily”. Archeologia o początkach państwa piastowskiego. *Populi terrae marisque. Prace poświęcone pamięci Prof. Lecha Leciejewicza* / red. M. Rębkowski, S. Rosik. Wrocław, 2011. S. 59–73.

356. Moździoch S. From a Tribe to a State. *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages* / ed. Maciej Trzeciecki. Vol. 5: 500–1000 AD. Warszawa: Institute of Archaeology and Ethnology. Polish Academy of Sciences, 2016. P. 123–167.

357. Moździoch S. Społeczność plemienna Śląska w IX–X wieku. *Śląsk około roku 1000: materiały z sesji naukowej we Wrocławiu, w dniach 14-15 maja 1999 roku* / red. nauk. Marta Młynarska-Kaletynowa, Edmund Małachowicz. Wrocław: PAN, 2000. S. 25–71.

358. Moździoch S. Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / red. Wojciech Chudziak. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2003. S. 51–87.

359. Muka E. Die Grenzen des sorbischen Sprachgebietes in alter Zeit. *Archiv für slavische Philologie*. Bd. 26. 1904. S. 543–559.

360. Müller-Wille M. Slawische Besiedlung im obodritischen Herrschaftsbereich. Neuere Beiträge der Archäologie, Onomastik, Dendrochronologie und Paläobotanik. *Interdisziplinäre Beiträge zur Siedlungsarchäologie: Gedenkschrift für Walter Janssen* /

hrsg. von Peter Ettel, Reinhard Friedrich, Wolfram Schier. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2002. S. 243–253.

361. Müller-Wille M., von Hansen L., Tummuscheit A. Frühstädtische Zentren der Wikingerzeit und ihr Hinterland: die Beispiele Ribe, Hedeby und Reric. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002. 55 s.

362. Myśliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII–X wieku. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 133–153.

363. Myśliński K. Polska wobec Słowian połabskich do końca wieku XII. Wodzisław Śląski: Wydawnictwo Templum. 244 s.

364. Myśliński K. Problem początków państw i narodów u Słowian połabskich. *Geneza i funkcjonowanie wczesnych form państwowości na tle porównawczym* / red. M. Tymowski, M. Ziółkowski. Warszawa: WUW, 1992. S. 117–145.

365. Myśliński K. Słowiańskie organizacje polityczne nad Hawelą i Sprewą i Związek Wielecki przed aneksją brandenburską. *Przegląd Zachodni*. 1986. T. 42, № 5–6. S. 181–200.

366. Myśliński K. Zachodniosłowiańskie księstwo Stodoran w XII wieku i jego stosunek do Polski. *Europa – Słowiańszczyzna – Polska: studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego* / red. J. Bardach. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1970. S. 245–258.

367. Nalepa J. Biezuńczanie. Nazwa i położenie. *Pamiętnik Słowiański*. 1955. T. 4. S. 304–323.

368. Nalepa J. Pierwotne brzmienie nazw Meklemburga i Ratzeburga (Mechlin i Raciąż?). *Przegląd Zachodni*. 1953. T. 9, № 9/10. S. 261–277.

369. Nalepa J. Wyprawa Franków na Wioletów w 789 r. *Slavia Antiqua*. T. 4. 1953. S. 210–230.

370. Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i

Hawelą – głównie w czasach Karola Wielkiego. *Slavia Occidentalis*. 1998. T. 55. S. 69–91.

371. Osiegiński J. Początki słowiańskiej Rugii do roku 1168 (Zagadnienia etniczne i polityczne). *Materiały Zachodniopomorskie*. 1967. T. 13. S. 239–287.

372. Osiegiński J. Polityka zewnętrzna Księstwa Rugii: (1168–1328). Warszawa–Poznań: PWN, 1975. 183 s.

373. Ó Cróinín D. Irlandia średniowieczna (400–1200) / przekł. i red. nauk. Judyta Szaciłło. Warszawa: WUW, 2010. 459 s.

374. Pech E. Milzener, Lusizer und Glomaci-Daleminzer. Kontroversen zur frühen Geschichte der Sorben. *Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 2015. T. 62, Hefte 2. S. 119–132.

375. Pieradzka K. Walki Słowian na Bałtyku w X–XII wieku. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. 146 s.

376. Piskorski J. Rozmieszczenie i zasięg osadnictwa Wkrzan w świetle źródeł pisanych, językowych i archeologicznych. *Materiały Zachodniopomorskie*. 1980. T. 26. S. 201–260.

377. Piskorski J. Wkrzanie. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / red. J. Strzelczyk. Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 1981. S. 223–228.

378. Piskorski J. Z dziejów politycznych Wkrzan. *Pregład Zachodniopomorski*. 1981. T. 25, Z. 1. S. 43–56.

379. Platner C. Über Spuren deutscher Bevölkerung zur Zeit der slavischen Herrschaft in den östlich der Elbe und Saale gelegenen Ländern. *Forschungen zur Deutschen Geschichte*. Bd. 17. 1877. S. 409–520.

380. Popowska-Taborska H. Dawne podziały językowe z germanizowanych terenów zachodniosłowiańskich. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. S. 51–69.

381. Popowska-Taborska H. O jednym z najstarszych podziałów dialektalnych północno-zachodniej Słowiańszczyzny. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*.

Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. S. 85–90.

382. Popowska-Taborska H. Połabszczyzna jako północno-zachodnia peryferia Słowiańszczyzny. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. S. 91–106.

383. Popowska-Taborska H. Wczesne dzieje języków łużyckich w świetle leksyki. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. S. 167–174.

384. Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 208–216.

385. Procházka V. Přísaha, ordál a svědectví u polabsko-pobaltských Slovanů. *Vznik a počátky Slovanů*. Díl 2. Praha: ČSAV, 1958. S. 169–181.

386. Procházka V. Vlastnictví půdy u polabsko-pobaltských Slovanů (1. část). *Vznik a počátky Slovanů* / red. Jan Eisner. Díl 4. Praha: ČSAV, 1963. S. 59–131.

387. Procházka V. K otázce státu u polabsko-pobaltských Slovanů. *Právněhistorické studie*. T. 3. 1957. S. 254–260.

388. Procházka V. La tribu, la principauté primitive et l'Etat féodal chez les Slaves d'entre l'Elbe et la Baltique. *L'Europe aux IXe-XIe siècles: aux origines des états nationaux. Actes du Colloque international tenu à Varsovie et Poznan du 7 au 13 septembre, 1965* / red. Tadeusz Manteuffel, Aleksander Gieysztor. Varsovie: PWN, 1968. S. 371–389.

389. Procházka V. Organizace kultu a kmenové zřízení polabsko-pobaltských Slovanů. *Vznik a počátky Slovanů* / red. Jan Eisner. Díl 2. Praha: ČSAV, 1958. S. 145–167.

390. Procházka V. Politické zřízení polabsko-pobaltských Slovanů v závěrečném údobí rodové společnosti. *Slavia occidentalis*. 1962. T. 22. S. 197–252.

391. Procházka V. Sněmovnictví a soudnictví polabsko-pobaltských Slovanů. *Vznik a počátky Slovanů* / red. Jan Eisner. Díl 2. Praha: ČSAV, 1958. S. 89–120.

392. Quandt L. Die Liutizen und Obodriten. *Baltische Studien*. Bd. 22. 1868.

S. 214–347.

393. Ringwall in Willenscharen. URL: <http://www.mejcher.de/Burgen/willenscharen/willenscharen.htm> [online : 3.04.2018].

394. Rise and fall of political complexity in island South-East Asia and the Pacific / Thomas E. Currie, Simon J. Greenhill, Russell D. Gray, Toshikazu Hasegawa, Ruth Mace. *Nature*. 2010. Vol. 467. P. 801–804.

395. Rosik S. O "rozpoznawaniu" civitas w swiecie slowiariskich plemion (tzw. Geograf Bawarski a łacińskie przekazy z XI–XII w.) Uwagi do dyskusji nad kształtowaniem się pojęcia grodu. *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej: społeczeństwo, gospodarka, ideologia* / red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch. Wrocław–Głogów: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2014. P. 37–42.

396. Rossignol S. Die Burgen der Slawen in der lateinischen Quellen des 9. bis 11. Jahrhunderts. *Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum: Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 17. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Halle an der Saale, 19. bis 21. März 2007* / hrsg. Felix P. Biermann. Langenweißbach: Beier & Beran, 2009. S. 31–38.

397. Rossignol S. Die Linonen zwischen Tat und Wort. Die Schriftquellen über die Entwicklung an der unteren Mittelelbe unter Berücksichtigung der interdisziplinären Forschungsergebnisse. *Slawen an der unteren Mittelelbe. Untersuchungen zur ländlichen Besiedlung, zum Burgenbau, zu Besiedlungsstrukturen und zum Landschaftswandel* / hrsg. K.-H. Willroth. Wiesbaden: Reichert, 2013. S. 135–150.

398. Rossignol S. Les Daleminciens face aux Francs. Conflits, tribut et structures sociales (IXe–XIe siècle). *Pillages, tributs, captifs. Prédation et sociétés de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge* / sous la direction de Rodolphe Keller et Laury Sarti. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2018. S. 139–160.

399. Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben. *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1961. S. 7–47.

400. Schmaltz K. Die Begründung und Entwicklung der kirchlichen Organisation

Mecklenburgs im Mittelalter. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 72. 1907. S. 85–270; Bd. 73. 1908. S. 31–176.

401. Schneeweiß J. Zur Einführung: Slawische und sächsische Burgen des 8. bis 10. Jh. Typen, Konstruktionsweise, Funktion. *Mythos Hammaburg. Archäologische Entdeckungen zu den Anfängen Hamburgs* / Hrsg. von Rainer-Maria Weiss und Anne Klammt. Hamburg, 2014. S. 316–317.

402. Schrage G. Die Oberlausitz bis zum Jahr 1346. *Geschichte der Oberlausitz : Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhunderts* / hrsg. J. Bahlcke. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2004. S. 55–97.

403. Schuldt E. Die slawische Keramik in Mecklenburg. Berlin: Akademie-Verlag, 1956. 74 s.

404. Schumann H. Die Burgwälle des Randowthals und ihre Bedeutung für die Geschichte und Geographie des heidnischen Pommern. *Baltische Studien*. Bd. 37. 1887. H. 1. S. 1–91.

405. Schuster-Šewc H. Das Sorbische – Genese und sprachlicher Status. *Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 2013. Bd. 60, № 2. S. 86–94.

406. Schuster-Šewc H. Stanowisko języków łużyckich w świetle nowych osiągnięć dialektologii historycznej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica*. 1986. T. 12. S. 275–287.

407. Service E. *Origins of the State and Civilization. The Process of Cultural Evolution*. New York: W. W. Norton & Company, 1975. 361 p.

408. Sieniawski K. E. Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski od czasu wystąpienia ich na widownię dziejową aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych. Gniezno: J. B. Lange, 1881. 469 s.

409. Skalová H. Místopisná mapa území Obodriců a Luticů se slovanskou nomenklaturou. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / red. J. Eisner. Díl 3. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1960. S. 311–316.

410. Skonieczny T. Od Wioletów do Luciców. W sprawie zmiany tożsamości plemion wieleckich u schyłku X w. *Populi terrae marisque. Prace poświęcone pamięci Prof. Lecha Leciejewicza* / red. M. Rębkowski, S. Rosik. Wrocław, 2011. S. 83–91.

- 411.** Sokołowski W. Wagrowie. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 229–237.
- 412.** Spencer Ch. On the Tempo and Mode of State Formation: Neoevolutionism Reconsidered. *Journal of Anthropological Archaeology*. 1990. Vol. 9, № 1. P. 1–30.
- 413.** Spors J. Lokalizacja terytorium plemiennego Redarów na tle geografii plemiennej plemion północnopołabskich. *Studia nad wczesnośredniowiecznymi dziejami Pomorza Zachodniego. XII – pierwsza połowa XIII wieku. Studium pierwsze*. Słupsk: Stowarzyszenie społeczno-kulturalne „Pobrzeże” w Słupsku, 1988. S. 10–60.
- 414.** Stanisławski B. Jómsswikingowie z Wolina-Jómsborga – studium archeologiczne przenikania kultury skandynawskiej na ziemię polskie. Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2013. 355 s.
- 415.** Starigard / Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein / hrsg. von Michael Müller-Wille. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1991. 328 s.
- 416.** Struve K. Die slawischen Burgen in Wagrien. *Offa*. Bd. 17/18. 1959/61. S. 57–124.
- 417.** Struve K. Zur Geschichte von Starigard/Oldenburg. *Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein* / hrsg. von Michael Müller-Wille. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1991. S. 85–102.
- 418.** Strzelczyk J. Drzewianie połabscy. *Slavia Antiqua*. 1968. T. 15. S. 61–211.
- 419.** Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. Część VI: Mściwój, czyli skutki urażonej godności. *Przegląd Zachodniopomorski*. 2010. T. 25. Z. 3. S. 21–36.
- 420.** Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. Część VII: Gotszalk, czyli zmienność fortuny. *Przegląd Zachodniopomorski*. 2015. T. 30. Z. 1. S. 7–18.
- 421.** Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. III: Drogowit, czyli z kim wojował Karol Wielki? *Przegląd Zachodniopomorski*. 1998. T. 13, № 42. Z. 4. S. 9–32.
- 422.** Strzelczyk J. Słowianie połabscy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002. 95 s.
- 423.** Strzelczyk J. Słowianie połabscy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2013.

143 s.

- 424.** Strzelczyk J. O Obodrzycach i książce o nich. *Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodrzyców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164*. Kraków: Nomos, 2004. S. 13–21.
- 425.** Strzelczyk J. Po tamtej stronie Odry: dzieje i upadek Słowian połabskich. Warszawa: Książka i Wiedza, 1968. 288 s.
- 426.** Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. Cz. V. Nakon, czyli Obodrzyci ponownie na drodze do własnego bytu. *Przegląd Zachodniopomorski*. 2006. T. 21, № 50. Z. 3. S. 7–20.
- 427.** Strzelczyk J. Problemy badań nad zachodnią peryferią osadnictwa słowiańskiego w Niemczech. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 183–199.
- 428.** Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wioletów-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1983. T. 11. S. 117–132.
- 429.** Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu. Poznań: UAM, 1976. 302 s.
- 430.** Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon. Przyczynek do krytyki Geografa Bawarskiego. *Studia Historica w 35-lecie pracy nauk. Henryka Łowmiańskiego*. – Warszawa: PWN, 1958. S. 49–56.
- 431.** Sułowski Z. Geneza i upadek państwa Wioletów-Luciców. *Kwartalnik Historyczny*. 1963. T. 70. S. 325–340.
- 432.** Sułowski Z. O syntezę dziejów Wioletów-Luciców. *Roczniki Historyczne*. 1958. T. 24. S. 113–144.
- 433.** Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem. *Roczniki Historyczne*. 1960. T. 26. S. 55–88.
- 434.** Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / pod

redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 155–165.

435. Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności / posłowiami opatrzyli Tadeusz Lewaszkiewicz i Jerzy Strzelczyk; tł. ze słow. H. N. Bońkowski. Poznań: Wyd. PTPN, 2003. 796 s.

436. Szrejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA. 355 s.

437. Ślaski K. Słowianie zachodni na Bałtyku w VII–XIII wieku. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie. 180 s.

438. Tangl M. Der Aufruf der Bischöfe der Magdeburger Kirchenprovinz zur Hilfe gegen die Slaven aus dem Anfang des 12. Jh. *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters*. Bd. 30. 1905. H. 1. S. 183–191.

439. Thurston T. Landscapes of Power, Landscapes of Conflict: State Formation in the South Scandinavian Iron Age. New York: Springer Scientific, 2001. 326 p.

440. Trautmann R. Die slavischen Völker und Sprachen: eine Einführung in die Slavistik. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1947. S. 95–116.

441. Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodrzyców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164. Kraków: Nomos, 2004. 311 s.

442. Turchin P., Gavrilets S. Evolution of Complex Hierarchical Societies. *Social Evolution & History*. 2009. Vol. 8, № 2. P. 167–198.

443. Tymieniecki K. Społeczeństwo Słowian lechickich: (ród i plemię). Lwów: K. S. Jakubowski, 1928. 260 s.

444. Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 109–131.

445. Tyszkiewicz L. Zachodni sąsiedzi plemion śląskich. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. 1964. T. 19. S. 3–17.

- 446.** Tyszkiewicz L. Ze studiów nad osadnictwem słowiańskim między Bobrem a Sałą do końca XII w. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*. 1965. T. 9. №36. S. 5–27.
- 447.** Urbańczyk P. Polabian Slavs and processes of political consolidation. *Archaeologia Polona*. 2010. T. 48. 2015. P. 245–256.
- 448.** Váňa Z. Die Keramik der Slawischen Stamme in Ostdeutschland. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / red. J. Eisner. T. 3. Praha: ČSAV, 1960. S. 123–168.
- 449.** Vaněček V. Počátky práva a státu v československu. Praha: Věšhrd, 1946. 177 s.
- 450.** Vaněček V. Prvních tisíc let. Předstátní společenská organizace a vznik státu u českých Slovanů. Praha: Život a práce, 1949. 161 s.
- 451.** Vasmer M. Der Name der Obodriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1939. T. 16. S. 361–362.
- 452.** Waceba R. Dryżyna książęca w systemie ustrojowym państwa obodrzyckiego (IX–XII wiek). *Wojna–Wojsko–Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki: studia i materiały* / red. A. Aksamitowski, P. Chrobak, R. Galaj-Dempniak, D. Okoń, A. Smoliński, H. Walczak, A. Wojtaszak. Szczecin, 2017. T. 2. S. 305–317.
- 453.** Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia / Posłowiem zaopatrzył Gerard Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2000. 178 s.
- 454.** Wachowski K. Kultura Karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992. 127 s.
- 455.** Wagner R. Die Wendenzeit. *Mecklenburgische Geschichte in Einzeldarstellungen* / hrsg. R. Beltz. H. 2. Berlin: Wilhelm Süsserott, 1899. 195 s.
- 456.** Wehner D. Das Land Stodor: Eine Studie zu Struktur und Wandel der slawenzeitliche Siedlungsräume im Havelland und in der nördlichen Zauche. Rahden: Verlag Marie Leidorf, 2012. 446 s.
- 457.** Wenzel W. Die slawischen Stammesnamen Neletici und Nudzici. *Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 2016. T. 63. H. 1. S. 69–74.
- 458.** Widajewicz J. Serbowie nadłabscy. Kraków: L. Anczyc i Sp., 1948. 63 s.
- 459.** Widajewicz J. Weleci. Katowice: Instytut Śląski, 1946. 21 s.
- 460.** Widajewicz J. Wichman. Poznań: PTPN, 1933. 116 s.

- 461.** Widajewicz J. Niemcy wobec Słowian Połabskich. Poznań: Instytut Zachodni, 1946. 63 s.
- 462.** Wigger F. Ueber die neueste Kritik des Helmold. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 42. 1877. S. 21–63.
- 463.** Wigger F. Mecklenburgische Annalen bis zum Jahre 1066: eine chronologisch geordnete Quellensammlung mit Anmerkungen und Abhandlungen. Schwerin: Verlag von August Hildebrand, 1860. 148 s.
- 464.** Willroth K.-H. New research on the early history of the Slavs in the Lower Middle Elbe Region. *Archaeologia Polona*. 2010. T. 48. 2015. P. 175–195.
- 465.** Winter F. Die Prämonstratenser des 12. Jahrhunderts und ihre Bedeutung für das nordöstliche Deutschland: ein Beitrag zur Geschichte der Christianisirung und Germanisirung des Wendenlandes. Berlin: Schweigger, 1865. 386 s.
- 466.** Witte H. Wendische Bevölkerungsreste in Mecklenburg. *Forschungen zur deutschen Landes und Volkskunde* / hrsg. Dr. A. Kirchhoff. Bd. 16. Stuttgart: Verlag von J. Engelhorn, 1905. S. 1–124.
- 467.** Witte H. Wendische Zu- und Familiennamen. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 71. 1906. S. 153–290.
- 468.** Wojciechowski Z. Ustrój polityczny ziem polskich w czasach przedpiastowskich. *Pamiętnik Historyczno-Prawny* / red. Przemysław Dąbkowski. T. 4. Z. 2. Lwów, 1927. 80 s.
- 469.** Wojtkowiak J. Skandynawskie wpływy kulturowe w Wolinie (IX–XI wiek). Wrocław: Chronicon, 2012. S. 114–115.
- 470.** Wright H. Early state dynamics as political experiment. *Journal of Anthropological research (Formerly Southwestern Journal of Anthropology)*. 2006. Vol. 62, No 3. P. 305–319.
- 471.** Yorke B. Królowie i królestwa Anglii w czasach Anglosasów 600–900 / tł. Mateusz Wilk. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015. 267 s.
- 472.** Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli tzw. Geograf bawarski. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, 1917. 79 s.
- 473.** Zaroff R. The Origins and Evolution of the North-Eastern and Central Polabian

(Wendish) Religious and Political System: A thesis submitted in the Department of History, the University of Queensland, Brisbane, Australia, for the degree of Doctor of Philosophy, June 2000. URL: <https://www.academia.edu/21276444>

474. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. 2. Analiza, wnioski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. 315 s.

475. Żak J. Import zachodniosłowiański do Skandynawii w IX–X–XI wieku. *Pomerania Antiqua*. 1972. T. 4. S. 123–143.

476. Żak J. Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w. n. e. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1962. 323 s.

477. Żak J. „Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku: streszczenie analityczno-syntetycznej części pracy habilitacyjnej. Poznań: Katedra Archeologii Polski i Powszechnej UAM, 1964. 41 s.

478. Żołądź D. Redarowie. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 217–222.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список наукових публікацій здобувача за темою дисертації

Статті в українських фахових і закордонних виданнях:

1. Вацеба Р. Генріх Готшалкович – “король” слов’ян і нордальбінгів: політичний портрет правителя і його держави. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Історичні науки*. Чернігів, 2015. Вип. 134. С. 145–154.

2. Вацеба Р. Внешняя торговля Полабья в VIII–IX веках. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.* Минск, 2016. Вып. 8. С. 7–15.

3. Waceba R. Dryżyna książęca w systemie ustrojowym państwa obodrzyckiego (IX–XII wiek). *Wojna–Wojsko–Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki: studia i materiały / red. A. Aksamitowski, P. Chrobak, R. Galaj-Dempniak, D. Okoń, A. Smoliński, H. Walczak, A. Wojtaszak*. Szczecin, 2017. T. 2. S. 305–317.

4. Вацеба Р. Проблема формування держави у полабських слов’ян: концептуальний вимір історіографії. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. Миколаїв, 2017. Вип. 19. С. 20–28.

5. Вацеба Р. Етнокультурна структура слов’янського Полаб’я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 329–341.

6. Вацеба Р. Північні велети у IX–X ст. і формування політичних інституцій Лютицького союзу. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2018. Вип. 137. С. 98–103.

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Вацеба Р. Південнополабські слов’яни у IX ст.: зовнішньополітичний аспект історії. *Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної*

наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2014. С. 228–231.

8. Вацеба Р. Етнополітична структура Південного Полаб'я наприкінці VIII – у першій третині X ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 4. С. 7–21.

9. Вацеба Р. Славянская этнонимика Ельбо-Заальского междуречья как источник исследования ранней государственности у белых сербов. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Материалы XXVIII Международной научной конференции*. Москва, 2016. С. 151–153.

10. Вацеба Р. Похід Карла Великого на велетів (789 р.) у світлі знахідок ранньокаролінзьких мечів зі Слов'янського Полаб'я. *Проблеми історії та археології України: Матеріали X Міжнародної наукової конференції*. Харків, 2016. С. 46–47.

11. Вацеба Р. Скандинавсько-, фризько- та франко-слов'янська торгівля на території Полаб'я (VIII–IX ст.) *Записки Львівського медієвістичного клубу / редкол.: Ю. Овсінський (голова), Д. Димидюк, О. Друздев, С. Козловський, Т. Оліярчук, Р. Тарнавський*. Львів, 2016. Вип. 1. С. 50–59.

12. Вацеба Р. Розселення племен Слов'янського Полаб'я у VIII–X ст. *Записки НТШ*. Т. 271: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів, 2018. С. 603–623.

Додаток Б

Відомості про апробацію результатів дослідження

1. Звітна наукова конференція Львівського національного університету імені Івана Франка, 6 лютого 2017 р. Усна доповідь: «*Князівства велетів у VIII–X ст.: ключові проблеми внутрішньополітичного розвитку*» (очна форма участі);
2. XXV Міжнародний славістичний колоквиум; 18–19 травня 2017 р., Інститут славістики Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів). Усна доповідь: «*Білі хорвати в етногенезі верхньолужичан*» (очна форма участі);
3. International Conference of Young Historians “Middle-East Europe in historical research of PhD students”; 26–27 травня 2017 р., Instytut Historii UAM w Poznaniu (Познань, Республіка Польща). Усна доповідь: «*Zagadnienie funkcji politycznej małych grodzisk nizinnych na terenach Słowian północnopółabskich w końcu VIII i w IX wieku*» (очна форма участі);
4. Друга міжнародна хорватсько-українська наукова конференція “Україна і Хорватія: історичні паралелі”; 1–3 червня 2017 року (Дрогобич–Трускавець–Східниця; Усна доповідь: «*До питання про участь білих хорватів в етногенезі верхньолужичан*» (очна форма участі);
5. XV Міжнародний сорабістичний семінар “Актуальні проблеми сорабістики та перспективи її розвитку”; 12–14 жовтня 2017 року, кафедра слов’янської філології імені проф. Іларіона Свенціцького Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів). Усна доповідь: «*Система влади у сербських князівствах Ельбо-Заальського межиріччя наприкінці VIII – на початку X ст.*» (очна форма участі);
6. Звітна наукова конференція Львівського національного університету імені Івана Франка, 7 лютого 2018 р. Усна доповідь: «*Політичний розвиток князівства ободритів наприкінці VIII – у першій половині IX ст.*» (очна форма участі);

7. Wojsko a polityka – relacje na przestrzeni dziejów (Ogólnopolska doctoranska konferencja naukowa); 11 грудня 2015 р., Instytut Historii UMCS (Люблін, Республіка Польща). Доповідь: «*Drużyna księżęca w systemie ustrojowym Państwa Obodrzyckiego (IX–XII wiek)*» (заочна участь);
8. XXVIII Международная научная конференция “Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании”, 14–16 квітня 2016 р., Историко-архивный институт РГГУ (Москва, РФ). Доповідь: «*Славянская этнонимика Ельбо-Заальского междуречья как источник исследования ранней государственности у белых сербов*» (заочна участь);
9. X Міжнародна наукова конференція “Проблеми історії та археології України”, присвяченої 125-річчю професора К. Е. Гриневича; 4–5 листопада 2016 р., ХИАО, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків). Доповідь: «*Похід Карла Великого на велетів (789 р.) у світлі знахідок ранньокаролінзьких мечів зі Слов’янського Полаб’я*» (заочна участь).

Додаток В

Мапа 1: Слов'янське Полаб'я наприкінці VIII – у першій третині X ст.¹⁴¹²

¹⁴¹² Мапа 1 складена автором на співставлення результатів даної роботи з мапою заліснення території Полаб'я у ранньослов'янський період, поданою у монографії Й. Германа (див.: Die Slawen in Deutschland... S. 55). При створенні мапи була також використана інформація з мапи Південного Полаб'я, поданої у праці Ю. Відасвича (див.: Widajewicz J. Serbowie nadlaby... S. 64) та мапи Північного Полаб'я, уміщеної у монографії А. Турашевича (див.: Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodrzyców... S. 22).

Додаток Д

Загальний огляд світової полабістики II половини XIX ст. – початку XXI ст.

Праці істориків та археологів другої половини XIX – початку XX ст. покривають відносно широкий спектр наукових питань. Нерідко, тематика зацікавлень дослідників з різних країн перетиналася. Важливим напрямком полабістичних студій на теренах Російської імперії, розвинутим не в останню чергу завдяки доробку українських істориків, було історичне джерелознавство. Свідчення Титмара Мерзебургського про слов'ян вивчали Олександр Чистяков¹⁴¹³ та Федір Якович Фортинський¹⁴¹⁴, інформацію Адама Бременського про Полаб'я аналізував Василь Ляскоронський¹⁴¹⁵, а “Слов'янській хроніці” Гельмольда було присвячена одна з ранніх праць Михайла Сергійовича Грушевського¹⁴¹⁶. Огляд джерел до історії балтійських слов'ян з 1131 по 1171 р. ще раніше представив Іван Лебедев¹⁴¹⁷, а Дмитрій Єгоров на початку XX ст. більш докладно дослідив “Десятинний список” Ратцебургської єпархії¹⁴¹⁸. Серед німецьких дослідників твір Гельмольда з Босау аналізували Фрідріх Віггер¹⁴¹⁹ і Герман фон Бреска¹⁴²⁰. Пізніше Фрідріх Вестберг опублікував у Санкт-Петербурзі розвідку про слов'ян за даними переказів Ібрагіма ібн Якуба¹⁴²¹. Через кілька років це ж джерело докладно опрацював відомий сходознавець Йозеф Маркварт¹⁴²².

У німецькій історіографії цього періоду помітне особливе зацікавлення німецькою колонізацією Полаб'я і пізнішою германізацією слов'янського

¹⁴¹³ Чистяковъ А. Жизнь древнихъ славянъ, по хроникѣ Дитмара.. Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1957. 27 с.

¹⁴¹⁴ Фортинскій Ф. Титмаръ Мерзебургскій и его хроника... – 201 с.

¹⁴¹⁵ Ляскоронскій В. Г. Этнография по Адаму Бременскому. *Киевские университетские известия*. 1883. №2; 4 (цит. за: Вилинбахов В. Балтийские славяне... С. 194; Рудь М. О. Полабо-слов'янська проблематика у вітчизняній історіографії другої половини XIXст. *Вісник Київського славістичного університету*. 2003. № 15. С. 169–171).

¹⁴¹⁶ Грушевскій М. Гельмольд и его «Славянская хроника». *Рудь М. Ранняя праця Михайла Грушевського з джерелознавства полабсько-прибалтійських слов'ян. Київська старовина*. 2007. № 5 (377). С. 9–37.

¹⁴¹⁷ Лебедевъ И. А. Обзоръ источниковъ исторіи балтійскихъ славянъ съ 1131 по 1170 годъ. Москва: Университетская типографія (Катковъ), 1876. 218 с.

¹⁴¹⁸ Егоровъ Д. Новый источникъ по исторіи прибалтійскаго славянства. *Сборникъ статей, посвященныхъ Василию Осиповичу Ключевскому его учениками, друзьями и почитателями ко дню тридцатилѣтія его профессорской дѣятельности въ Московскомъ Университетѣ (5 декабря 1879 – 5 декабря 1909 года)*. Москва: Печатня С. П. Яковлева, 1909. С. 332–346.

¹⁴¹⁹ Wigger F. Ueber die neueste Kritik des Helmold. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 42. 1877. S. 21–63.

¹⁴²⁰ von Breska H. Untersuchungen über die Nachrichten Helmolds vom Beginn seiner Wendenchronik bis zum Aussterben des lübisches Fürstenhauses. *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 4. 1884. S. 1–67.

¹⁴²¹ Вестбергъ Ф. Комментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба о славянахъ. Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1903. 156 с.; Вестбергъ Ф. Къ анализу восточныхъ источниковъ о Восточной Европѣ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1908. № 2/3. С. 1–52; 364–412.

¹⁴²² Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940). Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, T. Weicher, 1903. 557 s. Обидві вказані вище праці були згодом рецензовані Михайлом Грушевським (див.: Грушевскій М. [Рец. на кн.:] Фр. Ф. Вестберг. К анализу восточныхъ источниковъ о Восточной Европе (ЖМНП, 1908, II, с. 364–412; III, с. 1–52). J. Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrh[underts] (ca. 840–940) Липськ, 1903, с. L+557. *Твори. У 50 т.* / ред. П. Сохань, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2012. Т. 16. С. 16–19).

населення (праці Ф. Вінтера¹⁴²³, Г. Ернста, Ц. Плятнера¹⁴²⁴, Г. Венда, А. Майцена, М. Бегайм-Шварцбаха, Г. Роппа, Е. О. Шульце, Б. Гайла, Б. Гутмана, а особливо, В. Онезорге¹⁴²⁵ та К. Брунс-Вюстерфельда¹⁴²⁶). Тим часом у Росії германізацію балтійських слов'ян дослідив Йозеф Первольф¹⁴²⁷, а колонізацією Мекленбургії займався Дмитрій Єгоров¹⁴²⁸.

XIX – початок XX ст. були також періодом появи перших опрацювань археологічних знахідок з теренів Слов'янського Полаб'я. Слов'янські городища, зокрема, досліджували Роберт Бегла¹⁴²⁹ та Гуго Шуман¹⁴³⁰, в ширшому контексті – Ізмаїл Срезневський¹⁴³¹, а поховання – Роберт Бельц¹⁴³², Олександр Котляревський¹⁴³³ та Адольф Павінський¹⁴³⁴. Лінгвістичний матеріал з Полаб'я, а особливо, Лужиць на межі XIX–XX ст. став предметом зацікавлень Тимофія Флоринського¹⁴³⁵ та Арношта Муки¹⁴³⁶.

З іншого боку, національні історіографії мали свої особливості. Німецькі дослідники присвятили чимало уваги слов'янській ономастиці з Гольштинії,

¹⁴²³ Winter F. Die Prämonstratenser des 12. Jahrhunderts und ihre Bedeutung für das nordöstliche Deutschland: ein Beitrag zur Geschichte der Christianisirung und Germanisirung des Wendenlandes. Berlin: Schweigger, 1865. 386 s.

¹⁴²⁴ Platner C. Über Spuren deutscher Bevölkerung zur Zeit der slavischen Herrschaft in den östlich der Elbe und Saale gelegenen Ländern. *Forschungen zur Deutschen Geschichte*. Bd. 17. 1877. S. 409–520.

¹⁴²⁵ Ernst H. Die Colonisation Mecklenburgs im XII. und XIII. Jahrhundert. Rostock: Werther, 1875. 130 s.; Wendt G. Die Germanisation der Länder östlich der Elbe. T. 1–2. Liegnitz, 1884/1889; Meitzen A. Die Ausbreitung der Deutschen in Deutschland und ihre Besiedelung der Slawengebiete. Jena: Ed. Frommann, 1879. 59 s.; Beheim-Schwartzbach M. Die Besiedlung von Ostdeutschland durch die zweite germanische Völkerwanderung. Berlin: C. Habel, 1882. 68 s.; Ropp G. Deutsche Kolonisation im 12. und 13. Jahrhundert. Giessen, 1886; Schulze E. Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe. Leipzig: Hirzel, 1896. 421 s.; Heil B. Die Gründung der norddeutschen Kolonialstädte. Wiesbaden, 1896; Guttman B. Die Germanisation der Slaven in der Mark. *Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte*. Bd. 9. 1897. S. 395–514; Ohnesorge W. Ausbreitung und Ende der Slawen zwischen Nieder-Elbe und Oder. Lübeck: Lübeck & Nöhring, 1911. 404 s. (цит. за: Bulín H. Německý přínos k dějinám polabských Slovanů... S. 59, 63).

¹⁴²⁶ Bruns-Wüsterfeld K. Die Uckermark in slavischer Zeit, ihre Kolonisation und Germanisierung. Prenzlau: Mieck, 1919. 225 s.

¹⁴²⁷ Первольф І. Германізація Балтійських слав'ян. Санкт-Петербург: Типографія В. С. Балашева, 1876. 260 с.

¹⁴²⁸ Єгоровъ Д. Н. Славяно-германскія отношенія въ средніе вѣка. Колонізація Мекленбурга въ XIII в. Т. 2. Процессъ колонізації. Москва: Московская художественная печатня, 1915. 614 с.

¹⁴²⁹ Behla R. Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland: eine vergleichend-archäologische Studie. Berlin: Asher, 1888. 210 s. (цит. за: Bulín H. Německý přínos k dějinám polabských Slovanů... S. 60).

¹⁴³⁰ Schumann H. Die Burgwälle des Randowthals und ihre Bedeutung für die Geschichte und Geographie des heidnischen Pommern. *Baltische Studien*. Bd. 37. 1887. H. 1. S. 1–91.

¹⁴³¹ Срезневскій И. И. О городищахъ въ земляхъ славянскихъ, преимущественно западныхъ. *Записки Одесскаго общества исторіи и древностей*. Т. 2. 1848. С. 532–549.

¹⁴³² Beltz R. Wendische Alterthümer. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 58. 1893. S. 173–231. Інші праці автора на цю тематику: Beltz R. Über Slavengräber. *Korrespondenz-Blatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Bd. 43. 1912. S. 80–81; Beltz R. Germanen und Slawen in Mecklenburg. *Der ostdeutsche Volksboden: aufsätze zu den Fragen des Ostens* / hrsg. von Wilhelm Volz. Breslau: F. Hirt, 1926. S. 180–191 (див.: Bulín H. Německý přínos k dějinám polabských Slovanů... S. 60).

¹⁴³³ Котляревскій А. А. О погребальныхъ Обычаяхъ языческихъ Славянъ. Москва: Сунодальна Типографія, 1868. 252 с.

¹⁴³⁴ Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне в русской историографии... С. 201.

¹⁴³⁵ Флоринскій Т. Лекції по славянскому языкознанію. Ч. 2. Сѣверо-западные славянскіе языки (чешскій, словацкій, польскій, кашубскій, серболужицкій и полабскій (вымершій)). Киевъ: Типографія С. В. Кульженко, 1897. 703 с.

¹⁴³⁶ Muka E. Die Grenzen des sorbischen Sprachgebietes in alter Zeit. *Archiv für slavische Philologie*. Bd. 26. 1904. S. 543–559.

Мекленбургії та о. Рюген (Пауль Кюнель¹⁴³⁷, Георг Якоб¹⁴³⁸, Герман Єлінггаус¹⁴³⁹, Пауль Броніш¹⁴⁴⁰, Ганс Вітте¹⁴⁴¹), а також, початкам християнства і становленню церковної організації у Північному Полаб'ї (Леопольд фон Ледебур¹⁴⁴², Георг Дегіо¹⁴⁴³, Гарі Бресслау¹⁴⁴⁴, Альберт Гаук¹⁴⁴⁵, Людвіг Ноттрот, Едмунд Кройш¹⁴⁴⁶, Фріц Куршман¹⁴⁴⁷, Міхаель Тангль¹⁴⁴⁸, Карл Шмальц¹⁴⁴⁹). Вагомий внесок у вивчення географії етно-територіальної структури Слов'янського Полаб'я зробив Генріх Бьотгер¹⁴⁵⁰.

У Російській історіографії чималою популярністю серед дослідників користувалася тематика стосунків полабських слов'ян з франками та німцями у VIII – XII ст. У різний час це питання чи окремі його аспекти розробляли Михайло Касторський¹⁴⁵¹, Олександр Гільфердинг¹⁴⁵², Іван Лебедев¹⁴⁵³, Миколай Філіппов¹⁴⁵⁴ та Дмитрій Єгоров¹⁴⁵⁵.

¹⁴³⁷ Kühnel P. Die slavischen Ortsnamen in Mecklenburg. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 46. 1881. S. 3–168.

¹⁴³⁸ Jakob G. Das wendische Rügen in seinen Ortsnamen dargestellt. *Baltische Studien*. 1894. Bd. 44. S. 43–194.

¹⁴³⁹ Jellinghaus H. Holsteinische Ortsnamen. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. 1899. Bd. 29. S. 205–325.

¹⁴⁴⁰ Bronisch P. Die slavischen Ortsnamen in Holstein und im Fürstentum Lübeck. Sonderburg: Motte, 1901–1903. T. 1–3 (цит. за: Bulín H. Německý přínos k dějinám polabských Slovanů... S. 60).

¹⁴⁴¹ Witte H. Wendische Bevölkerungsreste in Mecklenburg. *Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde* / hrsg. Dr. A. Kirchhoff. Bd. 16. Stuttgart: Verlag von J. Engelhorn, 1905. S. 1–124; Witte H. Wendische Zu- und Familiennamen. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 71. 1906. S. 153–290.

¹⁴⁴² von Ledebur L. Der Umfang, im besonderen die Nordwestgrenze des Havelbergischen Sprengels. *Allgemeines Archiv für die Geschichtskunde des preussischen Staates*. Bd. 11. 1833. S. 27–41.

¹⁴⁴³ Dehio G. Geschichte des Erzbistums Hamburg-Bremen bis zum Ausgang der Mission. Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz, 1877. Bd. 1. 350 s.

¹⁴⁴⁴ Bresslau H. Zur Chronologie und Geschichte der ältesten Bischöfe von Brandenburg, Havelberg und Aldenburg. *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte*. Bd. 1. 1888. H. 2. S. 61–83.

¹⁴⁴⁵ Hauck A. Die Gründung der Kirche im norddeutschen Wendenland. *Kirchengeschichte Deutschlands*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1896. Teil 3. S. 69–149.

¹⁴⁴⁶ Notrott L. Aus der Wendenmission: ein Beitrag zur kirchlichen Heimatskunde für das Volk. Halle: C. A. Kaemmerer & C., 1897. 579 s.; Kreusch E. Kirchengeschichte der Wendenlande. Paderborn: Bonifacius-Druckerei, 1902. 262 s. (цит. за: Bulín H. Německý přínos k dějinám polabských Slovanů... S. 62).

¹⁴⁴⁷ Curschmann F. Die Stiftungsurkunde des Bisthums Havelberg. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. 1903. Bd. 28. S. 393–434; Curschmann F. Die Diözese Brandenburg: Untersuchungen zur historischen Geographie und Verfassungsgeschichte eines ostdeutschen Kolonialbistums. Leipzig: Duncker & Humblot, 1906. 487 s.; Curschmann F. Die Entstehung des Bistums Oldenburg. *Historische Vierteljahrschrift*. 1911. Bd. 14. S. 182–198.

¹⁴⁴⁸ Tangl M. Der Aufruf der Bischöfe der Magdeburger Kirchenprovinz zur Hilfe gegen die Slaven aus dem Anfang des 12. Jh. *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters*. Bd. 30. 1905. H. 1. S. 183–191.

¹⁴⁴⁹ Schmaltz K. Die Begründung und Entwicklung der kirchlichen Organisation Mecklenburgs im Mittelalter. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 72. 1907. S. 85–270; Bd. 73. 1908. S. 31–176.

¹⁴⁵⁰ Böttger H. Diöcesan- und Gau-Grenzen Norddeutschlands zwischen Oder, Main, jenseit des Rheins, der Nord- und Ostsee, von Ort zu Ort schreitend festgestellt: nebst einer Gau- und einer dieselbe begründenden Diöcesankarte. T. 4. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1876. 456 s.

¹⁴⁵¹ Касторський М. Вліяніє Каролінгської династії на славянські племена. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1839. № 24. С. 16–60.

¹⁴⁵² Гильфердинг А. Борьба славянъ съ нѣмцами на балтійскомъ Поморьѣ въ средніе вѣка. Санкт-Петербургъ: Типографія II-го Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1861. 124 с.

¹⁴⁵³ Лебедевъ И. А. Послѣдняя борьба балтійскихъ славянъ противъ онѣмченія. Ч. 1. Москва: Университетская типографія (Катковъ и К°), 1876. 307 с.; Лебедевъ И. А. Крестовый походъ нѣмцевъ на славянъ 1147 года. *Русскій вѣстникъ*. 1873. Т. 108. С. 376–406.

¹⁴⁵⁴ Филипповъ Н. Н. Очеркъ тысячелѣтней борьбы балтійско-полабскаго славянства съ нѣмцами до возрожденія сербо-лужицкаго племени (IX в. – 1848 г.) Санкт-Петербургъ: Изданіе книгопродавца Н. Г. Мартынова, 1897 – 70 с.

Додаток Е

Дослідження історії Полаб'я у польській історіографії 40–80-х рр. ХХ ст.:

У повоєнні десятиліття польська історіографія переживала небувалий розквіт студій над історією та матеріальною культурою полабських слов'ян. Вже у другій половині 1940-х рр. вийшли друком відносно лаконічні узагальнюючі нариси про надлабських сербів, велетів і відносини полабських слов'ян з німцями за авторством учня О. Бальцера – Юзефа Відаєвича¹⁴⁵⁶, а також науково-популярна праця Юзефа Костшевського¹⁴⁵⁷. Пік поглибленого системного вивчення вузько тематичних питань полабослов'янської проблематики припав на 1950–1960-ті рр. і увінчався дисертаційними дослідженнями Адама Турашевича про політичну історію ободритів¹⁴⁵⁸, Ришарда Марціняка про політичний устрій ободритського союзу до середини XI ст.¹⁴⁵⁹, Леха Тишкевича про поселенсько-племінні стосунки на території між Бобром і Заале (тобто, у Південному Полаб'ї)¹⁴⁶⁰, Єжи Стшельчика про полабських древ'ян¹⁴⁶¹ і Яніслава Осенгловського про початки слов'янського Рюгену до 1168 р.¹⁴⁶², роботою Леха Лецієвича про міста північнополабських слов'ян¹⁴⁶³, книгами Кристини Перадзкої¹⁴⁶⁴ та Казимира Шляского¹⁴⁶⁵ про ранньосередньовічних слов'ян на Балтійському морі і кількома ґрунтовними статтями Зигмунта Суловського¹⁴⁶⁶, котрий готував спеціальну монографію про історію велетів–лютичів (на жаль, планам професора Люблінського Католицького Університету не судилося здійснитись). Помітний

¹⁴⁵⁵ Егоровъ Д. Н. „Крестовое воззваніе” противъ славянъ 1108 г. Сборникъ статей въ честь Матвѣя Кузьмича Любавскаго. Петроградъ: Типографія Б. Д. Брукера, 1917. С. 297–317.

¹⁴⁵⁶ Widajewicz J. Serbowie nadłabscy. Kraków: L. Anczyc i Sp., 1948. 63 s.; Widajewicz J. Weleci. Katowice: Instytut Śląski, 1946. 21 s.; Widajewicz J. Niemcy wobec Słowian Połabskich. Poznań: Instytut Zachodni, 1946. 63 s.

¹⁴⁵⁷ Kostrzewski J. Tragedia Słowian połabskich. Warszawa: Czytelnik, 1948. 28 s.

¹⁴⁵⁸ Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164. Kraków: Nomos, 2004. 311 s.

¹⁴⁵⁹ Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku. *Materiały Zachodniopomorskie*. 1966. T. 12. S. 481–546.

¹⁴⁶⁰ Tyszkiewicz L. Stosunki osadniczo-plemienne na terytorium między Bobrem a Salą. Wrocław, 1964 (цит. за: Strzelczyk J. O Obodrycach i książce o nich. *Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164*. Kraków: Nomos, 2004. S. 16); Tyszkiewicz L. Zachodni sąsiedzi plemion śląskich. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. 1964. T. 19. S. 3–17; Tyszkiewicz L. Ze studiów nad osadnictwem słowiańskim między Bobrem a Salą do końca XII w. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*. T. 9. 1965, №36. S. 5–27.

¹⁴⁶¹ Strzelczyk J. Drzewianie połabscy. *Slavia Antiqua*. 1968. T. 15. S. 61–211.

¹⁴⁶² Osieglowski J. Początki słowiańskiej Rugii do roku 1168 (Zagadnienia etniczne i polityczne). *Materiały Zachodniopomorskie*. 1967. T. 13. S. 239–287; Osieglowski J. Polityka zewnętrzna Księstwa Rugii: (1168–1328). Warszawa–Poznań: PWN, 1975. 183 s.

¹⁴⁶³ Leciejewicz L. Miasta Słowian północno-połabskich. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1968. 260 s.

¹⁴⁶⁴ Pieradzka K. Walki Słowian na Bałtyku w X–XII wieku. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. 146 s.

¹⁴⁶⁵ Ślaski K. Słowianie zachodni na Bałtyku w VII–XIII wieku. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie. 180 s.

¹⁴⁶⁶ Sułowski Z. O syntezę dziejów Wieleatów-Luciców. *Roczniki Historyczne*. 1958. T. 24. S. 113–144; Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem. *Roczniki Historyczne*. 1960. T. 26. S. 55–88; Sułowski Z. Geneza i upadek państwa Wieleatów-Luciców. *Kwartalnik Historyczny*. 1963. T. 70. S. 325–340.

слід у дослідженні окремих аспектів велето-лютицької тематики у другій половині XX ст. зробили також Єжи Налєпа (проблема локалізації князівства Драговіта і перебіг велетської кампанії Карла Великого 789 р.¹⁴⁶⁷), Казимир Мислінський (проблеми локалізації і внутрішньополітичного розвитку велетських утворень VIII–X ст., південновелетське князівство стодорян у XII ст. і проблематика польсько-велетських відносин у X–XII ст.)¹⁴⁶⁸, Герард Лябуда (локалізація князівства Драговіта, стосунки Польщі, Чехії, Німеччини і Лютицького союзу у X ст.)¹⁴⁶⁹, Тадеуш Грудзінський (польсько-велетські стосунки у другій половині XI ст.)¹⁴⁷⁰, Ян Піскорський (локалізація та історія укрян)¹⁴⁷¹ і Юзеф Спорс (проблема локалізації редарів)¹⁴⁷².

На цьому тлі у 1968 р. вперше побачила світ узагальнююча праця Єжи Стшельчика “По інший бік Одера. Історія і занепад полабських слов’ян”¹⁴⁷³ згодом у дещо зміненому вигляді двічі перевидана під назвою “Полабські слов’яни”¹⁴⁷⁴. Приблизно тоді ж достатньо змістовний і глибокий нарис політичної історії слов’янських народів Полаб’я з попереднім аналізом племінної географії регіону помістив на сторінках свого фундаментального кількатомного видання “Початки Польщі” Генрик Ловм’янський¹⁴⁷⁵. У 1970-х рр. чимало важливого матеріалу зі Слов’янського Полаб’я концептуалізував, залучивши до свого синтетичного дослідження “Західні слов’яни” Лех Лєцієвич¹⁴⁷⁶. Тенденція до більш загального погляду на історію полабських слов’ян також добре помітна

¹⁴⁶⁷ Nalepa J. Wyprawa Franków na Wielec w 789 r. *Slavia Antiqua*. T. 4. 1953. S. 210–230. Дослідження цієї теми було продовжене Єжи Налєпою через 40 років у статті: Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą – głównie w czasach Karola Wielkiego. *Slavia Occidentalis*. 1998. T. 55. S. 69–91.

¹⁴⁶⁸ Myśliński K. Zachodniosłowiańskie księstwo Stodoran w XII wieku i jego stosunek do Polski. *Europa – Słowiańszczyzna – Polska: studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego* / red. J. Bardach. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1970. S. 245–258; Myśliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII–X wieku. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 133–153; Myśliński K. Słowiańskie organizacje polityczne nad Hawelą i Sprewą i Związek Wielecki przed aneksją brandenburską. *Przegląd Zachodni*. 1986. T. 42, № 5–6. S. 181–200; Myśliński K. Polska wobec Słowian połabskich do końca wieku XII. Wodzisław Śląski: Wydawnictwo Templum. 244 s.

¹⁴⁶⁹ Labuda G. Civitas Dragaviti. Zu den fränkisch-slavischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts. *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag* / hrsg. von Klaus-Detlev Grothusen, Klaus Zernack. Berlin: Duncker & Humblot, 1980. S. 87–98; Labuda G. Polska, Czechy, Niemcy i Związek Wielecki w wieku X. *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960. T. 1. S. 247–302.

¹⁴⁷⁰ Grudziński T. Stosunki polsko-wieleckie w drugiej połowie XI w. *Przegląd Zachodni*. 1952. T. 8, № 3–4. S. 484–505.

¹⁴⁷¹ Piskorski J. Rozmieszczenie i zasięg osadnictwa Wkrzan w świetle źródeł pisanych, językowych i archeologicznych. *Materiały Zachodniopomorskie*. 1980. T. 26. S. 201–260; Piskorski J. Z dziejów politycznych Wkrzan. *Przegląd Zachodniopomorski*. 1981. T. 25, Z. 1. S. 43–56; Piskorski J. Wkrzanie. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 223–228.

¹⁴⁷² Spors J. Lokalizacja terytorium plemiennego Redarów na tle geografii plemiennej plemion północnopołabskich. *Studia nad wczesnośredniowiecznymi dziejami Pomorza Zachodniego. XII – pierwsza połowa XIII wieku. Studium pierwsze*. Słupsk: Stowarzyszenie społeczno-kulturalne „Pobrzeże” w Słupsku, 1988. S. 10–60.

¹⁴⁷³ Strzelczyk J. Po tamtej stronie Odry: dzieje i upadek Słowian połabskich. Warszawa: Książka i Wiedza, 1968. 288 s.

¹⁴⁷⁴ Strzelczyk J. Słowianie połabscy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002. 95 s.; Strzelczyk J. Słowianie połabscy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2013. 143 s.

¹⁴⁷⁵ Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. T. 3. Warszawa: PWN, 1967. S. 195–222; Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. T. 5. Warszawa: PWN, 1973. S. 230–309.

¹⁴⁷⁶ Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. 424 s.

у науковій спадщині Герарда Лябуди, котрий у збірнику “Уривки історії Західної Слов’янщини” серед іншого звернув особливу увагу на перші згадки про слов’ян над Ельбою і Балтійським морем¹⁴⁷⁷, стосунки західних слов’ян зі Скандинавією у IX–XII ст.¹⁴⁷⁸, повстання полабських слов’ян наприкінці X ст.¹⁴⁷⁹ та місійну діяльність німецької церкви на їхніх землях¹⁴⁸⁰.

Помітним здобутком польської полабістики 1980-х рр. стало проведення спеціалізованої наукової конференції з подальшою публікацією колективної монографії “Полабська Слов’янщина між Німеччиною і Польщею” за участі більшості провідних польських дослідників цієї тематики. Поряд зі статтями Г. Лябуди¹⁴⁸¹, Л. Тишкевича¹⁴⁸², З. Суловського¹⁴⁸³ та Є. Стшельчика¹⁴⁸⁴, котрі мали можливість підсумувати і систематизувати результати своїх попередніх студій, у збірнику з’явилася й низка зовсім нових досліджень на зразок невеликих наукових розвідок Войцеха Соколовського¹⁴⁸⁵ та Дороти Жолоньдж¹⁴⁸⁶ про вагрів і редарів, а, насамперед, цікавих аналітичних оглядів ключових проблем ободритської і велетської історії за авторством Леха Лецієвича¹⁴⁸⁷ та Казимира Мислінського¹⁴⁸⁸.

¹⁴⁷⁷ Labuda G. Pierwsze wzmianki o Słowianach nad Łabą i Bałtykiem. *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960. T. 1. S. 87–122.

¹⁴⁷⁸ Labuda G. Słowiańszczyzna zachodnia i Skandynawia we wczesnym średniowieczu (IX–XII wiek). *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1964. T. 2. S. 107–190.

¹⁴⁷⁹ Labuda G. Powstania Słowian połabskich u schyłku X wieku. *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960. T. 1. S. 205–246.

¹⁴⁸⁰ Labuda G. Działalność misyjna i organizacyjna kościoła niemieckiego na ziemiach Słowian połabskich (do schyłku XII wieku). *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1971. T. 3. S. 176–207.

¹⁴⁸¹ Labuda G. Wytworzenie wspólnoty etnicznej i kulturalnej plemion Słowiańszczyzny połabskiej i jej przemiany w rozwoju dziejowym. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 7–24

¹⁴⁸² Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 109–131.

¹⁴⁸³ Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wioletów-Luciców. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 155–165.

¹⁴⁸⁴ Strzelczyk J. Problemy badań nad zachodnią peryferią osadnictwa słowiańskiego w Niemczech. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 183–199.

¹⁴⁸⁵ Sokołowski W. Wagrowie. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 229–237.

¹⁴⁸⁶ Żołądź D. Redarowie. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 217–222.

¹⁴⁸⁷ Leciejewicz L. Główne problemy dziejów obodrzyckich. *Słowiańszczyzna Połabska...* S. 167–182.

¹⁴⁸⁸ Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą... S. 133–153.

Додаток Ж

Опис обряду вокняжіння австрійських ерцгерцогів у Каринтії за твором “Історії Швабів” домініканського монаха Фелікса Фабрі (XV ст.):

“...з приходом до влади кожного нового герцога тут проводиться небачене ніде більше дійство. Неподалік від міста св. Віта, на широкій долині, видно залишки прадавнього міста, назва якого з бігом часу була втрачена. Тут же, неподалік, здіймається гранітний камінь. На нього виходить селянин, уповноважений на це особливим правом, успадкованим від предків. З правого боку стоїть худий віл чорної породи, з лівого – худа кобила. Тоді з протилежного боку на рівнині з’являється герцог; в його оточенні йде знать у пурпурі, несучи перед ним хоругву і клейноди... Кожен у супроводі скидається на вельможу, окрім герцога, який має вигляд селянина. [Він] має селянський одяг і селянський капелюх, а взуття і палиця в його руці видають пастуха. Як тільки його [герцога] бачить селянин, що стоїть на камені, викрикує слов’янською: «Хто є той, кого я бачу, що так гордо крокує?» Ті, що оточують його, відповідають, що надходить володар країни. Тоді той: «Чи це справедливий суддя, що дбає про благо вітчизни, вільний і гідний поваги? Чи він є сповідником християнської віри і її оборонцем?» Усі відповідають: «Є і буде!». Знову він [селянин]: «Питаю, отже, на основі якого права [він] мене з цього місця посуне?» Граф Горіції відповідає: «За 60 грошків купується в тебе це місце, ця худоба буде твоєю – вказуючи на вола і кобилу – бери також одяг герцога, який він незадовго до цього з себе скинув, а дім твій буде вільний і без податку». Після цих слів селянин ввічливо звертається до герцога, плеснувши його злегка по щоці: «Будь же, просимо, нашим правителем і вождем добрим, справедливим і благочестивим, а [тепер у світі тебе вже не лише герцогом, але й ерцгерцогом називатимуть». Після цього селянин поступився місцем і забрав з собою звірів. Натомість герцог, вийшовши на скелю, махає оголеним мечем, повертаючись до всіх сторін світу, обіцяючи народу, що буде справедливим суддею...»¹⁴⁸⁹.

Коментар:

Можливо, не до кінця зрозуміле самим його учасникам, описане дійство, вочевидь, добре передає реалії значно ранішого періоду. Звісно, справжнім носієм влади виступає тут слов’янський селянин, а повноваженнями, які він передає австрійському герцогу, вочевидь, колись володіли його предки (прикметно, що роль селянина на скелі передається у спадок). Цікавим є інше: з реплік учасників дійства недвозначно випливає, що йдеться, головню, про повноваження судді. Слов’янського селянина, насамперед, цікавить, чи буде герцог справедливим суддею, а герцог, вийшовши на скелю, обіцяє народу справедливий суд. Розмахування мечем, безсумнівно, є відкликом до другої функції – військової, якій, проте, в наведеному дійстві відведена лише другорядна роль.

¹⁴⁸⁹ Sieniawski K. Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski od czasu wystąpienia ich na widownię dziejową aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych. Gniezno: J. B. Lange, 1881. S. 368–369.

Додаток 3

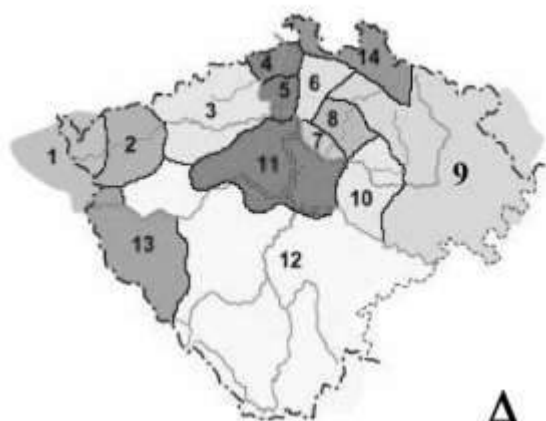
Мапа 2. Південне Полаб'я, Чеська котловина і Нижня Сілезія у IX–X ст.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁹⁰ Мапа 2 складена автором; в процесі підготовки використана текстова та графічна інформація з видань: Die Slawen in Deutschland... S. 55; Brather S. Archäologie der westlichen Slawen... S. 97, 261; Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian... Załącznik. Ryc. 57: Strefy sepulkralne na obszarze Słowiańszczyzny zachodniej w fazie IIa, Ryc. 58: Strefy sepulkralne na obszarze Słowiańszczyzny zachodniej w fazie IIb; Łosiński W. Z dziejów obrzędowości pogrzebowej... S. 476; Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 204.

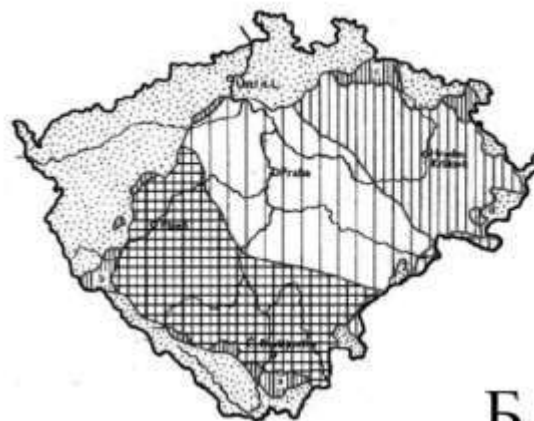
Додаток К

Мапа 3. Чеська котловина: А) племінна структура у Ранньому Середньовіччі
(за Р. Турком, з корективами П. Рандусе)¹⁴⁹¹ і Б) сучасні діалекти
чеської мови¹⁴⁹²

А

1 – гбани;	8 – хорватці
2 – седлічани	✧ 9 – хорвати
3 – лучани	10 – злічани
4 – дечани	11 – чехи
5 – літомержичі	12 – дуліби
6 – лемузи	13 – Тугост
7 – пшов'яни	14 – Загост

Б

	– середньочеський діалект;
✧	– північно-східночеський діалект;
	– південно-західночеський діалект;
	– периферійні чеські говірки;
	– землі без традиційних говірок.

¹⁴⁹¹ Předpokládaná kmenová území. 8. až 11. století (podle Rudolfa Turka s korekcí Petra Randuse). Режим доступу: http://www.moraviamagna.cz/mapky/m_ckmenu.htm

¹⁴⁹² Mapa nářečí českého jazyka. *Čeština po síti*. Режим доступу: <https://www.webcitation.org/6AgyUUaOb>

Додаток Л

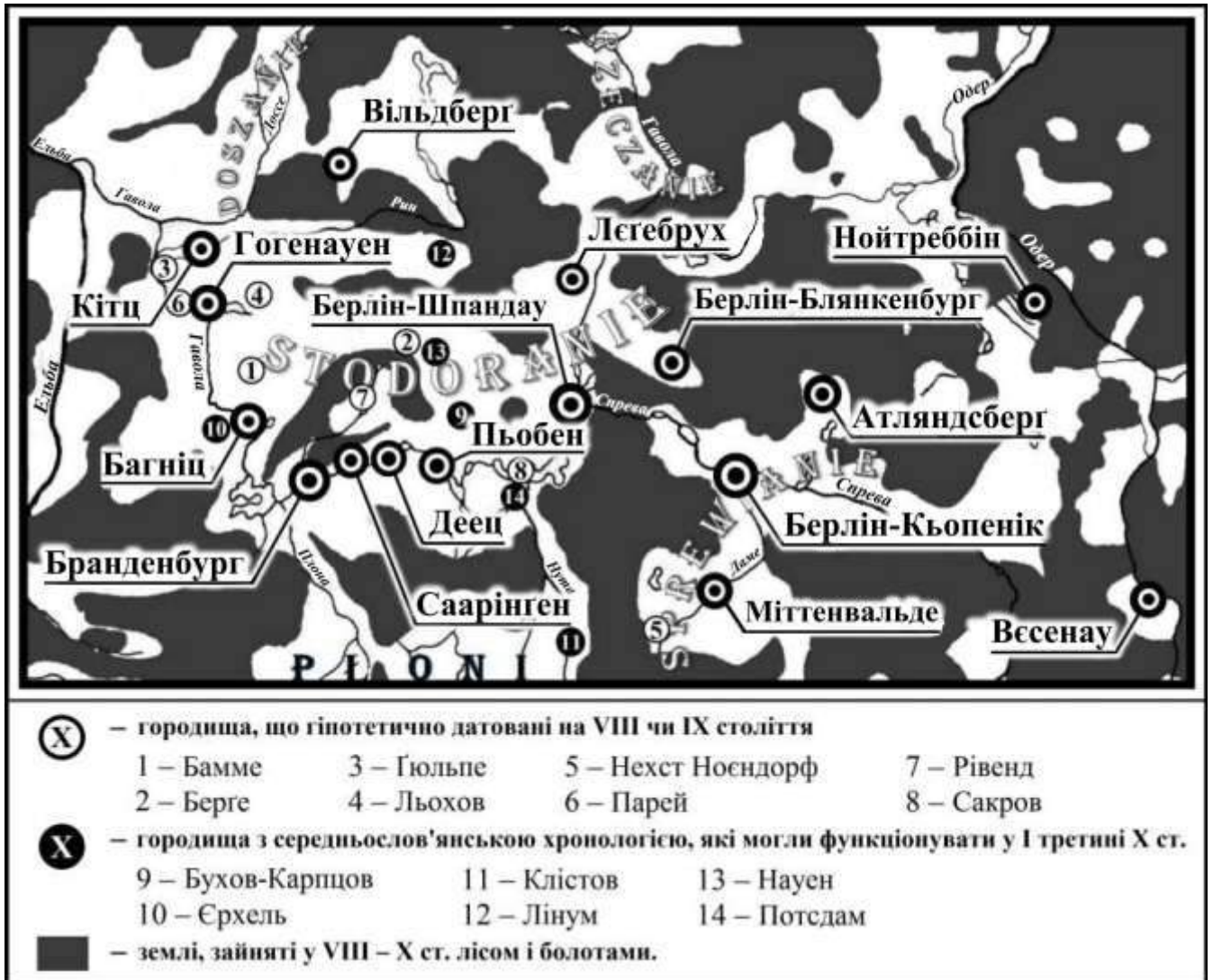
Таблиця 1. Слов'янські городища Північного Полаб'я, пов'язані з Торновською зоною взаємодії (TIS)

Місцезнаходження		Фаза	Площа внутр. поверхні (га)	Діаметр (м)	Сучасна хронологія зведення оборонного укріплення	Дендродати (р.)
О б о д р п и т и	Старий Любек <i>Alt-Lübeck, Hansestadt Lübeck</i>		0.48		перша чверть IX ст. / 817–819 рр.	817–819
	Босау-“Бішофсвардер” <i>Bosau-“Bischofswarder”, Lkr. Plön</i>		0.65		II–III чверть IX ст. 837 р. (?)	837, 870 , після 735, після 763, після 852, після 822, після 856, після 857.
	Фархау <i>Farchau, Lkr. Herzogtum Lauenburg</i>		0.13–0.28	40–60	кінець VIII – перша половина IX ст.	
	Граммдорф <i>Grammdorf, Lkr. Ostholstein</i>		0.28–0.5	60–80	VIII–IX ст.	
	Гаммер <i>Hammer, Lkr. Herzogtum Lauenburg</i>		0.64–0.79	90–100	середина IX ст.	
	Ольденбург-Стариград <i>Oldenburg-Starigard, Lkr. Ostholstein</i>	1	1	100–120	VIII ст.	
		2	3.3	220 (140×260)	межа VIII–IX ст.	
	Шарсторф <i>Scharstorf, Lkr. Ostholstein</i>		0.07–0.2	30–50	830–840-ві рр.	835/845 – 875/885
	Шваберов <i>Schwaberow, Lkr. Ludwigslust</i>		0.28–0.39	60–70	друга половина IX ст. (?)	
	Фрідріхсруе <i>Friedrichsruhe, Lkr. Parchim</i> (I фаза – велике городище “фельдберзького” типу)	1	2	125×200	кінець VIII ст.	771, 792, 794, 802
2		0.2	50	830 р.		
Л і н я н и	Вустров <i>Wustrow</i> (Lenzen-„Neuehaus”), <i>Lkr. Prignitz</i> (I фаза – велике городище “фельдберзького” типу)	1	1.13	120	бл. 800 р.	
		2	0.28	60	880 р.	
	Ленцерсільге <i>Lenzersilge, Lkr. Prignitz</i>		0.5	80	820-ті рр.	825 , 845
Г а в е л л а н д	Багніц <i>Bahnitz</i> (?), <i>Lkr. Havelland</i>		0.2	50	VIII–IX ст. (?)	
	Берлін-Блянкенбург <i>Blankenburg, Stadt Berlin</i>	a	0.2	50	кінець IX ст.	
		b			920-ті рр.	бл./після 921
	Бранденбург <i>Brandenburg, Stadt Brandenburg</i>		1.1/1.8	120/150	IX ст. / 920-ті рр. (?)	920
	Деєц <i>Deetz, Lkr. Potsdam-Mittelmark</i>		1	80×150	IX ст.	
Гогенауен <i>Hohenauen, Lkr. Havelland</i>		0,16	45	кін. VIII – I пол. IX ст. (?)		

О Л Я Н И И С П Р Е В ' Я Н И	Кітц <u>Kietz</u> (?), <i>Lkr. Havelland</i>		0.5–0.79	80–100	VIII–IX ст. (?)	
	Леґебрух <u>Leegebruch</u> , <i>Lkr. Oberhavel</i>		0.39–0.5	70–80	II пол. VIII – IX ст.	
	Пьобен <u>Phöben</u> , <i>Lkr. Potsdam</i>		0.2	50	межа IX–X ст.	невдовзі після 895, 909+/-10 р., 887+/-10 р.
	Саарінген <u>Saaringen</u> , <i>Stadt Brandenburg</i>				бл. 900 р.	бл. 886, у/після 896, 890+/-10 р.
	Берлін-Шпандау <u>Spandau</u> , <i>Stadt Berlin</i>	1	0.05	25 (?)	третя третина IX ст. (?)	
		2	0.28	60	920-ті рр. (?)	920
	Вільдберг <u>Wildberg</u> , <i>Lkr. Ostprignitz-Ruppin</i>	1	0.28	50–70	VIII–IX ст. (?)	
		2			кінець IX–X ст. (?)	
	Атляндсберг <u>Atlandsberg</u> , <i>Lkr. Märkisch-Oderland</i>		0.44	75	IX ст.	
	Берлін-Кьопенік <u>Köpenick</u> , <i>Stadt Berlin</i>		0.2	50	третя чверть IX ст.	874+/-10 р. , 849, 851 (2), 858, 853+/-10 р.
Міттенвальде <u>Mittenwalde</u> („Pennigsberg”), <i>Lkr. Dahme-Spreewald</i>		0.29	55–66	третя третина IX ст. (870–890 рр.)		
Нойтреббін <u>Neutrebbin</u> , <i>Lkr. Märkisch-Oderland</i>		0.39	70	IX–X ст. (?)		
Вссенау <u>Wiesenaу</u> , <i>Lkr. Oder-Spree</i>		0.33	80×50	бл. 890 р.		

Додаток М

*Мапа 3. Південновелетські городища кінця VIII – першої третини X ст.*¹⁴⁹³

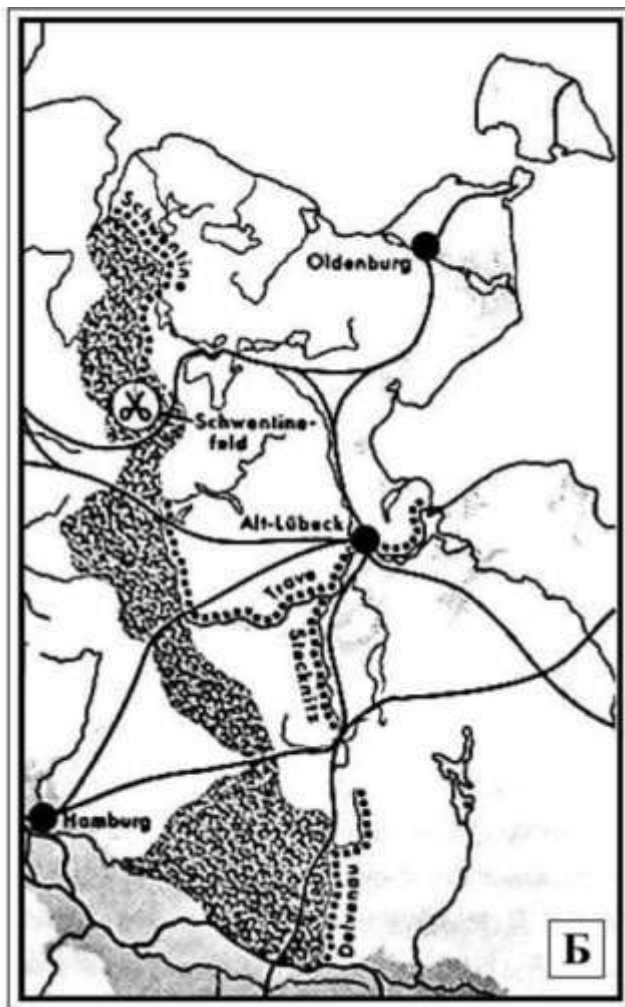
¹⁴⁹³ *Мапа 3* складена автором; в процесі підготовки використана графічна інформація з праці: Gringmuth-Dallmer E. Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft auf dem Territorium der DDR unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgebiete... Karte 17: Die slawischen Siedlungsgebiete westlich von Oder und Neisse.

Додаток Н

Мапа 4. Землі пізніших вагрів і полабів (Східна Гольштинія) у ІХ столітті:

А) західноободритська мережа градів¹⁴⁹⁴ і

Б) шляхи сполучення (за Інго Габріелем)¹⁴⁹⁵

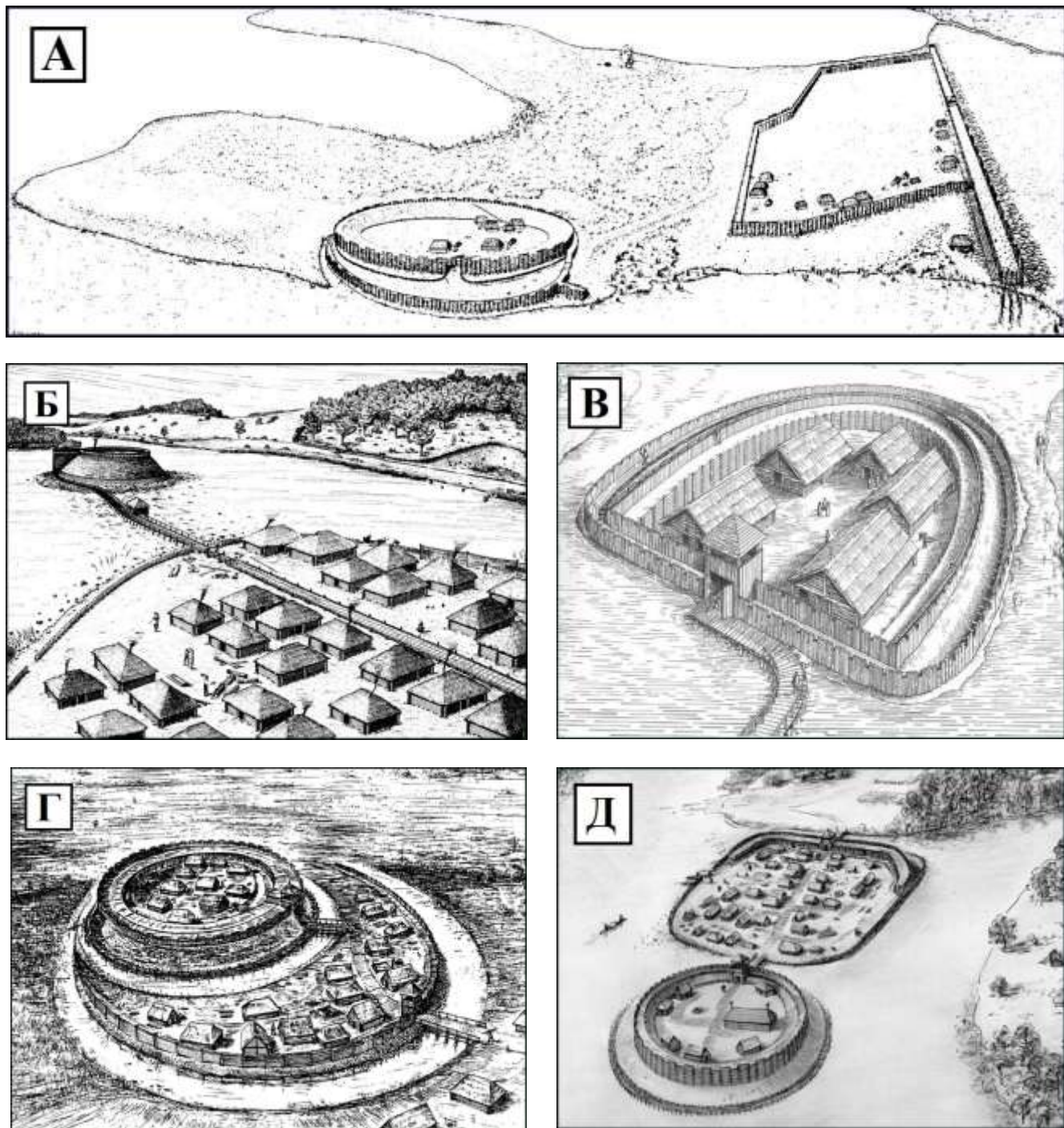

¹⁴⁹⁴ *Mana 4* складена автором; в процесі підготовки використана графічна інформація з праці: Gringmuth-Dallmer E. Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft auf dem Territorium der DDR unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgebiete... Karte 17: Die slawischen Siedlungsgebiete westlich von Oder und Neiße.

¹⁴⁹⁵ Starigard, Oldenburg: ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein... S. 60.

Додаток П

Рис. 1. Малі перстеноподібні городища Північного Полаб'я¹⁴⁹⁶:

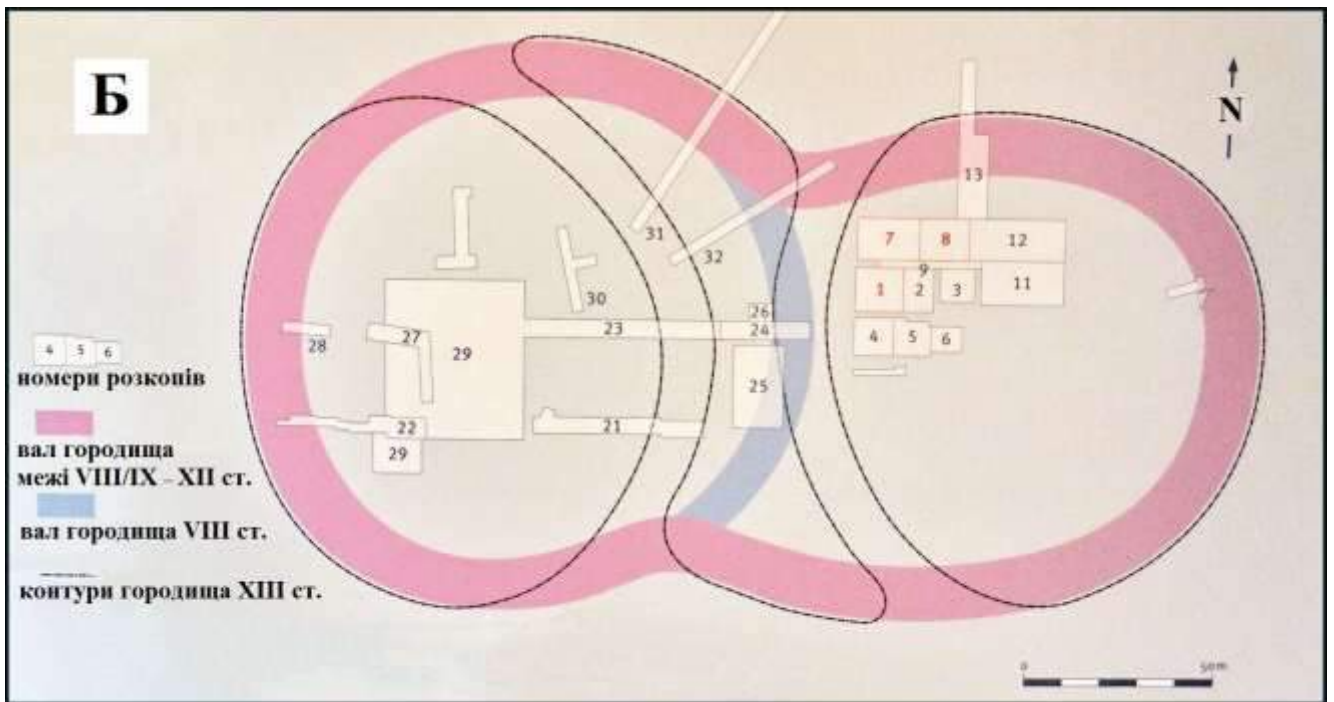

- А – городище у Шарсторфі (реконструкція за К. В. Струве);
 Б – городище на Грос-Радені (реконструкція за Е. Шульдтом);
 В – перша фаза городища у Берліні-Шпандау (за А. фон Мюллером і К. Мюллер-Мучі);
 Г – град “Пеннігсберг” біля Міттенвальде (реконструкція за Ф. Бірманом);
 Д – найдавніше слов’янське городище у Берліні-Кьопеніку (реконструкція за Г. Натгом).

¹⁴⁹⁶ Biermann F. The small Early Medieval lowland ringforts in Northern Masovia and their counterparts in the northern West-Slavic territory... S. 40–41, 45.

Додаток Р

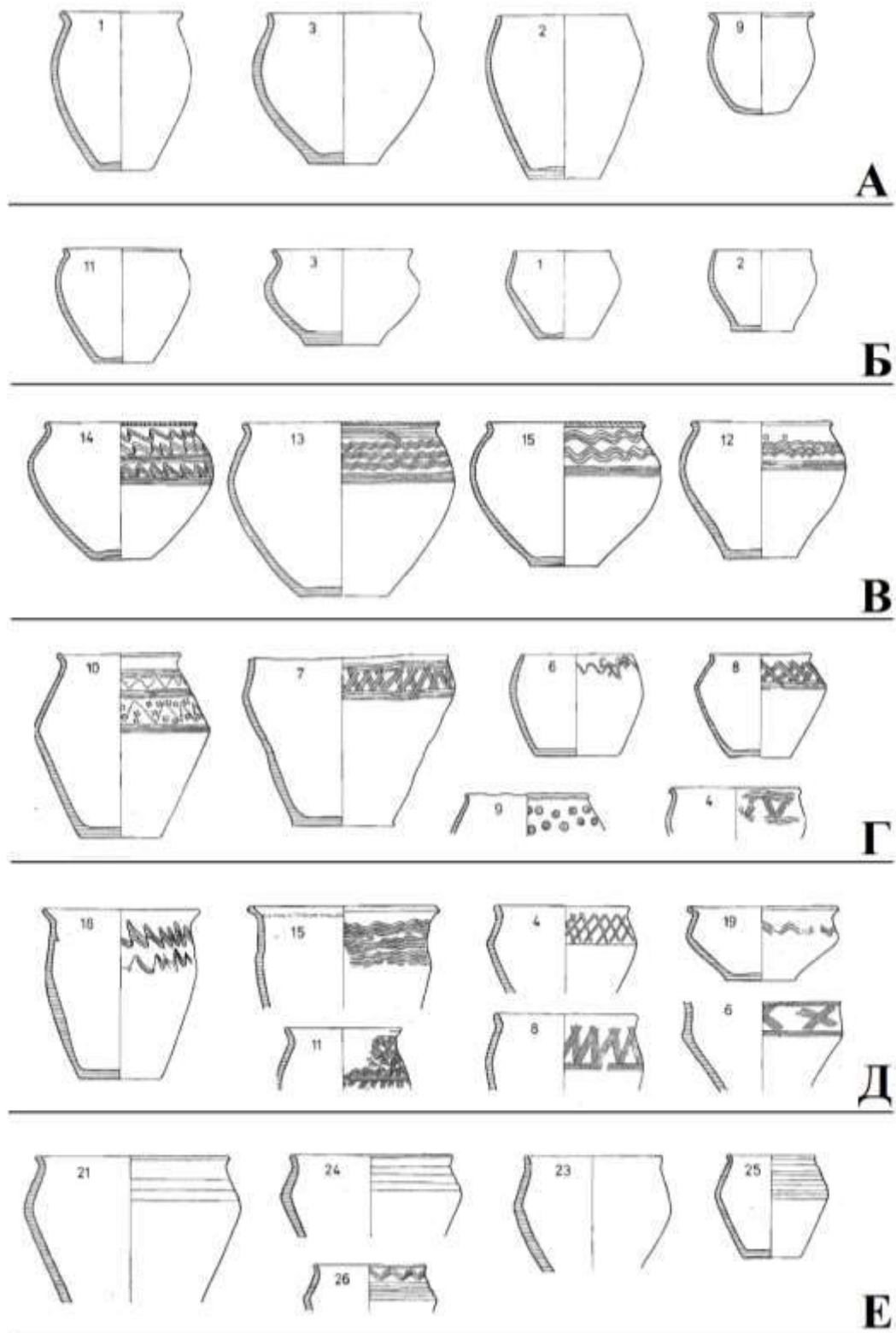
Рис. 2. Слов'янський Старград: макет (а) і схема внутрішнього планування (б)¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹⁷ Експозиція музею Ольденбурзького городища "Oldenburger Wallmuseum" у землі Шлезвік-Гольштейн (ФРН). Фото автора.

Додаток С

Рис. 3. Ранньослов'янська та середньослов'янська керамічна продукція з Полаб'я:

А) – празький тип;

В) – фельдберзький тип;

Д) – рюсенський тип;

Б) – тип Суков;

Г) – менкендорфський тип;

Е) – торновський тип¹⁴⁹⁸.¹⁴⁹⁸ Die Slawen in Deutschland... S. 24–25.

Додаток Т

Франкські писемні джерела про похід Карла Великого на велетів у 789 році

Annales Regni Francorum (Annales Laurissenses maiores):

“DCCLXXXVIII. Inde iter per motum partibus Sclavaniae, quorum vocabulum est Wilze, Domino adiuvante; et una cum consilio Francorum et Saxonum perrexit Renum ad Coloniam transiens per Saxoniam, usque ad Albiam fluvium venit; ibique duos pontes construxit, quorum uno ex utroque capite castellum ex ligno et terra aedificavit. Exinde promotus in ante, Domino largiente, supradictos Sclavos sub suo dominio conlocavit. Et fuerunt cum eo in eodem exercitu Franci, Saxones; Frisiones autem navigio per Habola fluvium cum quibusdam Francis ad eum coniunxerunt. Fuerunt etiam Sclavi cum eo, quorum vocabula sunt Suurbi, nec non et Abotriti, quorum princeps fuit Witzan. Ibique obsides receptos, sacramenta conplurima, Domino perducente, Franciam pervenit.”¹⁴⁹⁹

Аннали Королівства Франків (Великі Лорські аннали):

789. Потім, з Божою поміччю, помандрував до неспокійних частин Склаванії, [заселеної племенами,] чия назва є вільці; і разом з зібранням франків і саксів дістався Рейну біля Кельну, пройшов через Саксонію, прибув до річки Ельби; у цьому місці спорудив два місти, на одному з яких з обидвох боків звів вежі з дерева та землі. Звідти виступивши вперед, милістю Божою, названих вище слов'ян під свою владу підпорядкував. І були з ним у тому ж війську франки, сакси; натомість фризи приєднались до них прибувши флотом по річці Гаволі, разом з деякими франками. Були також з ним слов'яни, чия назва є серби, так само як і ободрити, князем яких був Вітцан. І коли там отримали заручників і численні присяги, ведений Богом, прибув до Франкії.

Annales Fuldenses:

“DCCLXXXVIII. Carlus per Saxones iter faciens venit ad Albim fluvium, habens in exercitu suo Francos, Saxones, Sorabos et Abodritos, quorum princeps erat Witzan, Fresones quoque per Habola fluvium navigio venientes. Constructis duobus pontibus, quorum alterum ex utraque parte castellis munivit, transito flumine, Sclavorum, qui vocantur Wilzi, terram ingressus magnis eos proeliis domuit ac dicioni suae subiugavit.”¹⁵⁰⁰

Фульдські аннали:

789. Карл тримаючи шлях через Саксонію дістався річки Ельби, маючи у своєму війську франків, саксів, сербів і ободритів, чиїм князем був Вітцан, фризів, котрі прибули човнами по річці Гаволі. Спорудивши два мости, другий з яких з кожного кінця захистив фортецями, перейшов річку, вступив у землю слов'ян, що звуться вільці, розбив їх у великих битвах і владі своїй підпорядкував.

¹⁴⁹⁹ Annales regni Francorum... P. 84, 86.

¹⁵⁰⁰ Annales Fuldenses... P. 11.

Annales qui dicuntur Einhardi:

“DCCLXXXVIII. Natio quaedam Sclavenorum est in Germania, sedens super litus oceani, quae propria lingua Welatabi, francica autem Wiltzi vocatur. Ea Francis semper inimica et vicinos suos, qui Francis vel subiecti vel foederati erant, odiis insectari, belloque premere ac lacesire solebat. Cuius insolentiam rex longius sibi non ferendam ratus, bello eam adgredi statuit, conparatoque ingenti exercitu Rhenum apud Coloniam traiecit. Inde per Saxonim iter agens, cum Albiam pervenisset, castris in ripa positus annem duobus pontibus iunxit, quorum unum ex utroque capite vallo munivit et inposito praesidio firmavit. Ipse fluvio transito, quo constituerat, exercitum duxit ingressusque Wiltzorum terram cuncta ferro et igni vastari iussit. Sed gens illa, quamvis bellicosa et in sua numerositate confidens, impetum exercitus regii diu sustinere non valuit, ac proinde, cum primum civitatem Dragawiti ventum est, — nam is ceteris Wiltzorum regulis et nobilitate generis et auctoritate senectutis longe praeminebat, — extemplo cum omnibus suis ad regem de civitate processit, obsides qui imperabantur dedit, fidem se regi ac Francis servaturum iureiurando promisit. Quem ceteri Sclavorum primores ac reguli secuti omnes se regis dicioni subdiderunt. Tum ille subacto illo populo et obsidibus quos dare iusserat, acceptis eadem via, qua venerat, ad Albim regressus est et exercitu per pontem reducto...”¹⁵⁰¹

Т. зв. “Ейнгардові аннали”:

Є в Германії певний слов'янський народ, що сидить над берегами Океану, котрий своєю мовою Велатабами, франкською ж Вільцями називається. Цей Франкам завжди ворожий, і сусідів своїх, які є франкам чи підданими, чи федератами (союзниками), звик був ненавистю переслідувати, війною пригноблювати і знесилювати. Король, не можучи більше стерпіти цієї зарозумілості, постановив піти на них війною, зібравши велике військо, Рейн біля Кельна перейшов. Звідти через Саксонію шлях тримаючи, дістався до Ельби, розташував табір на річці, глибоку воду поєднав двома мостами, один з яких з обидвох кінців обгородив валом і укріпив, забезпечивши гарнізоном. Після переправи через річку, повів військо куди запланував, вступивши в землю Вільців, усе спустошити вогнем і мечем наказав. А народ цей, хоч войовничий і в своїй чисельності певний, натиску королівського війська довго стримувати не зумів, таким чином (відтак), коли підійшли до першого граду (до першої жупи) Драговіта – бо цей усіх інших Велетських правителів і знатністю роду, і авторитетом похилого віку перевищував – відразу ж з усіма своїми до короля з граду вийшов, заручників яких наказали надав, зберігати вірність королю і Франкам клятвено пообіцявся. Тоді останній [Карл Великий], підкоривши цей [велетський] народ і заручників, яких наказав дати прийнявши, тим самим шляхом, яким прийшов, до Ельби повернувся і військо через міст перебравлося...¹⁵⁰²

¹⁵⁰¹ Annales qui dicuntur Einhardi... P. 85, 87.

¹⁵⁰² Переклад здійснено з урахуванням видання: Annales q. d. Einhardi pod rokiem 789... P. 87.

Einhardi Vita Karoli Magni:

“(cap. 12:) *His motibus ita conpositis, Sclavis, qui nostra consuetudine Wilzi, proprie vero, id est sua locutione, Welatabi dicuntur, bellum inlatum est. In quo et Saxones velut auxiliares inter ceteras nationes, quae regis signa iussae sequebantur, quamquam ficta et minus devota oboedientia, militabant. Causa belli erat, quod Abodritos, qui cum Francis olim feoderati erant, adsidua incursione lacessebant nec iussionibus coerceri poterant. Sinus quidam ab occidentali oceano orientem versus porrigitur, longitudinis quidem inconpertae, latitudinis vero quae nusquam centum milia passuum excedat, cum in multis locis contractior inveniatur. Hunc multae circumsedent nationes; Dani siquidem ac Sueones, quos Nordmannos vocamus, et septentrionale litus et omnes in eo insulas tenent. At litus australe Sclavi et Aisti et aliae diversae incolunt nationes; inter quos vel praecipui sunt, quibus tunc a rege bellum inferebatur, Welatabi. Quos ille una tantum et quam per se gesserat expeditione ita contudit ac domuit, ut ulterius imperata facere minime rennuendum iudicaret...*

(cap. 15:) *...deinde omnes barbaras ac feras nationes, quae inter Rhenum ac Visulam fluvios oceanumque ac Danubium positae, lingua quidem poene similes, moribus vero atque habitu valde dissimiles, Germaniam incolunt, ita perdomuit, ut eas tributarias efficeret; inter quas fere praecipuae sunt Welatabi, Sorabi, Abodriti, Boemani – cum his namque bello conflixit –; ceteras, quarum multo maior est numerus, in deditionem suscepit.*¹⁵⁰³

Ейнхард. Життєпис Карла Великого:

(§12:) Коли ті збурення були таким чином врегульовані, зі слов'янами, яких наші звикли вільцями, буквально ж, на своїй мові, велатабами називаються, війна була почата. У якій і сакси навіть допомагали серед інших народів, що прийшли під знамена короля, хоча фальшиво і не дуже віддано підкоряючись, воювали. Причина війни була [в тому], що ободритів, які колись з франками були союзниками, постійно атаками знесилювали, ані [королівськими] наказами [їх] стримувати не могли. Затока певна від західного океану на схід повертаючи простягається, довжина якої невідома, а ширина якої ніде не перевищує ста тисяч кроків, хоча у багатьох місцях буває вужчою. Навколо неї сидять численні народи; дани, так само як і свеони, яких ми звемо норманами, і північним берегом, і усіма [розміщеними] на ньому островами володіють. На південному березі проживають слов'яни і ести та інші різноманітні народи; серед котрих головними є [ті], що були тоді королем війною атаковані, велатаби. Котрих той [Карл Великий] лише раз у кампанії, яку особисто провадив, настільки розбив і підкорив, що в подальшому розсудили [його] управлінню мінімальний спротив чинити... (§15:) ...зрештою усі варварські і дикі народи, що між річками Рейном і Віслою, океаном та Дунаєм знаходяться, мова котрих майже така сама, звичаями щоправда як і зовнішністю (одягом) надзвичайно різні, Германію населяють, повністю підкорив, і данниками їх зробив; серед яких загалом головними є велатаби, сораби, ободрити, богемани – з цими [Карл] сходився у війні –; інші котрих число значно більше, під [його] панування віддалися [добровільно].¹⁵⁰⁴

¹⁵⁰³ Einhardi Vita Karoli Magni... P. 78, 84.

¹⁵⁰⁴ Переклад здійснено з урахуванням видання: *Ейнхард. Жизнь Карла Великого...* С. 85.

Poeta Saxo:

ANNO DCCLXXXVIII. INDICTIONE XI.
*Gens est Slavorum Wilti cognomine dicta,
 Proxima litoribus que possidet arva supremis,
 Iungit ubi oceano proprios Germania fines.
 Haec Francis inimica nimis cum tempore multo
 Esset, eis vel subiectos vel foedere iunctos
 Sclavorum populos sibimet regione propinquos
 Insectans odiis, bello quoque sepe premebat.
 Nec potuit tolerare diu hoc inclitus archos,
 Sed populis secum variis legioneque multa
 Assumpta gentem studuit penetrare procacem.
 Cui per Saxonum terras iter istud agenti
 Albia traiciendus erat latissimus amnis.
 Illic immensum positus in litore castris
 Est opus aggressus, celeri quod fine peregit;
 Nam gemino stravit quam maxima ponte fluenta
 Et caput ipsius vallo munivit utrumque,
 Imponens et praesidium, ne forte regresso
 Quis prohibere viam super alto flumine stratam
 Lignorum rupta fragili compage valeret.
 Exin Wiltorum terras invaserat amne
 Transmisso, quas cum ferro vastaret et igni,
 Barbaricum subito domuit terrore tumorem.
 Denique Francorum multis ubi castra referta
 Conspiciunt populis Wilti, fortissima quamvis
 Gens foret et numero pollens, certamina belli
 Omnimodis fugiens se dedit ilico regi;
 Inprimis rex Dragawiti, quem nobile clarum
 Prae reliquis fecit genus et maturior aetas.
 Namque propinquaret cum rex illius ad urbem,
 Obvius ipse suo pariter processerat omni
 Cum populo, Caroli sese tradens dicioni.
 Sic quoque cum ducibus gens et primoribus illa
 Cuncta suis servituras se mente fideli
 Francorum dominis dans iuramenta spopondit.
 Tum rex obsidibus, quos iusserat ipse, receptis
 Et simul hoc populo tali ratione subacto,
 Tramite quo venit, memoratum rursus ad amnem
 Felici cursu rediit; cunctisque reductis
 Per pontem propriis legionibus ipse reversus
 Wormatia tempus hiemis transegit in urbe.¹⁵⁰⁵*

¹⁵⁰⁵ Poeta Saxo... P. 29–30.

Annales Mettenses priores:

“Anno dominicae incarnationis DCCLXXXVIII. Gloriosus rex Carolus iter induxit exercitibus suis partibus Sclavaniae, quarum vocabulum est Vulze. Traiectoque Reno iuxta Coloniam urbem per Saxoniam et Albiam fluvium [venit], ibique II-os pontes construxit. Quorum unum ex utroque capite castellis tutissimis ex ligno et terra [munivit]. Inde proficiscens suprascriptos Sclavos subiugavit. Fuerunt autem in ea expeditione Franci et Saxones, Frisonesque navigio per Abolam fluvium in auxilium profecti sunt. Fuerunt etiam Sclavi cum eo, quorum vocabula sunt Surbi nec non Abodriti, quorum princeps fuit Wazan. Venit autem eorumdem Sclavorum rex ad eum qui vocabatur Drogoviz et reddidit regnum illi partibus Francorum, asserens sé olim ab invicto principe Carolo eandem potestatem vel dominationem consecutum fuisse. Ergo obsidibus et iuramentis secundum illorum morem receptis, cum gaudio reversus est in Franciam.”¹⁵⁰⁶

Метські аннали:

Року Божого Втілення 789. Славний король Карл влаштував похід своїй армії у землі слов'ян, яких назва є вулце. Перейшовши Рейн біля міста Кельн [прийшов] до Саксонії і річки Ельби, де два мости спорудив. З яких один з двох боків найнадійнішими фортецями з дерева і землі [захистив]. Виступивши звідти названих вище слов'ян підкорив. Були ж у цьому поході франки і сакси, фризи ж прибули на допомогу флотом по річці Гаволі. Були з ними також слов'яни, що називаються серби, так само як і ободрити, чий князь був Вазан. Прибув, однак, до них король цих слов'ян, котрий називався Дроговіц і повернув (передав) це королівство до Франкських земель, стверджуючи що одного дня (колись давно) від непереможного принцепса Карла свою юрисдикцію (повноваження) чи владу, що з неї випливає, отримав. Таким чином заручників і обітниці згідно їхнього звичаю прийнявши, з радістю повернувся до Франкії.

Fragmentum Annalium Chesnii:

“Anno 789. fuit rex Carlus in Sclavania, et venerunt ad eum reges Sclavaniorum, Dragitus et filius eius, et alii reges Witsan, et Drago cum reliquos reges Winidorum; et fuit usque ad Pana fluvium, et subdidit has nationes in sua ditone, et reversus est in Franciam.”¹⁵⁰⁷

Фрагмент Дюшена:

Року 789. був король Карл у Склаванії, і прийшли до нього королі слов'янські, Драгіт і син його, та інші королі Вітсан, і Драго з рештою королів Вінідів; і [він дійшов] був аж до річки Пене, і підпорядкував ті племена своїй владі, і повернувся до Франкії.¹⁵⁰⁸

Annales S. Amandi: “789. Carlus pugnavit contra Wulzis in Wenedonia...”¹⁵⁰⁹

Аннали святого Аманда: 789. Карл воював проти вульців у Венедонії...

¹⁵⁰⁶ Annales Mettenses Priores... P. 77–78.

¹⁵⁰⁷ Fragmentum Annalium Chesnii... P. 34.

¹⁵⁰⁸ Переклад з урахуванням видання: Фрагмент Дюшена... С. 447–448.

¹⁵⁰⁹ Annales S. Amandi... P. 12.

Chronicon Moissiacense:

*“Et insequenti anno Karolus rex per Saxoniam pervenit usque ad Sclavos, qui dicuntur Vulsi. Et venerunt reges terrae illius cum rege eorum Tranvito ei obviam, et petita pace, tradiderunt terras illas universas sub dominatione eius: et seipsis traditis, rex reversus est in Francia.”*¹⁵¹⁰

Хроніка Муассака:

І наступного року король Карл через Саксонію дістався до слов'ян, що зуться вульсі. І прийшли королі тих земель з королем їхнім Транвітом йому назустріч, і просили миру, передали усі ті землі під його владу: і самих себе передали, король повернувся у Франкію.

Annales Guelferbytani:

*“...vicesimo anno regnante Carolo rege ibit cum exercitu magno Francorum super regem Sclavorum nomine Dragovit, et ipsius Wiltiam conquesivit in partibus aquilonis usque ad mare, et reversus in pace.”*¹⁵¹¹

Вольфенбюттельські аннали:

...двадцятого року правління король Карл виступив з великим франкським військом на короля слов'ян на ім'я Драговіт, і його Вільцію завоював частинами з півночі аж до моря, і повернувся в мирі.¹⁵¹²

Annales Alamannici cont.:

*“Karolus rex cum exercitu Francorum perrexit in Sclavos in Wilcia, et conquisivit ipsam patriam cum ipso rege nomine Tragowit, et reversus est cum pace.”*¹⁵¹³

Алеманські аннали:

Король Карл з військом франків напав на слов'ян у Вільції, і підкорив їхню батьківщину з їхнім королем на ім'я Траговіт, і повернувся з миром.

Annales Nazariani: *“...Carolus autem rex una cum Francis seu ceteris gentibus in partiam Wilciorum hostiliter perrexit, ipsamque patriam conquesivit et regem eorum nomine Dragoidus adprehendit et iterum ipsi iam praefato regi illam patriam commendavit; et reversus est cum pace in Franciam.”*¹⁵¹⁴

Назарійські аннали:

Король Карл разом з Франками чи іншими народами з ворожими намірами рушив у землі вільців, чию батьківщину завоював і короля їхнього на ім'я Драгоїд захопив і знову цьому ж вже попередньо [згаданому] королю країну довірив; і повернувся з миром у Франкію.

Annales Petaviani:

*“789. Eo anno fuit domnus rex Karolus in Winnetes, pervenitque in Wilcia, et adquisivit ibi Draoscionem regem et alios quam plurimos, et acceptis obsides plures, atque omni terra illa obsessa sive subiugata, victor rediit in Franciam.”*¹⁵¹⁵

¹⁵¹⁰ Chronicon Moissiacense... P. 298.

¹⁵¹¹ Annales Guelferbytani... P. 44.

¹⁵¹² Переклад з урахуванням видання: Вольфенбюттельские анналы... С. 454.

¹⁵¹³ Annales Alamannici... P. 44.

¹⁵¹⁴ Annales Nazariani... P. 44.

¹⁵¹⁵ Annales Petaviani... P. 17.

Аннали Петау:

789. Цього року був пан король Карл у вінетів, дістався він у Вільцію, і прийняв там Дрожка короля та багатьох інших, і взявши численних заручників, і на додачу землю цю заселену [собі] підкоривши, переможцем повернувся до Франкії.

Annales Mosellani:

“788. *Hoc anno Karlus rex, transiens per Saxoniam, abiit in Winidos, gentem paganissimam, tempore aestivo, et ex eis magna multitudine absque ullo gravi praelio superata, cum pace rediit ad propria.*”¹⁵¹⁶

Мозельські аннали:

788. Того року король Карл, перейшовши через Саксонію, пішов на слов'ян, народ найбільш язичницький, літньої пори, і з цих велику кількість без жодної серйозної битви здолав, з миром повернувся додому.

Annales Laureshamenses:

“789. *Tunc Carlus rex iterum per Saxoniam pervenit usque ad Sclavos qui dicuntur Wilti, et venerunt reges terre illius cum rege eorum Tragwito ei obviam, et petita pace tradiderunt universas terras illas sub dominatione Caroli regis Francorum; et dati sunt obsides, et se ipsis traditis, rex reversus est in Francia.*”¹⁵¹⁷

Лорські аннали:

789. Тоді король Карл знову через Саксонію дістався аж до Слов'ян що зветься вільці, і прибули королі цієї землі з королем своїм Трагвітом йому назустріч, і, шукаючи миру, передали усі землі ці під панування франкського короля Карла; і надані заручники, і самі себе передали, король повернувся у Франкію.¹⁵¹⁸

Annales Laurissenses minores (“Chronicon Laurissense breve”): “§21. *Karlus Sclavorum gentem qui dicuntur Wilzi trans fluvium Helbia dicioni suae subegit.*”¹⁵¹⁹

Малі Лорські аннали (“Коротка Лорська хроніка”): Карл слов'янський народ що зветься вільці за річкою Ельбою під владу свою отримав.

Annales Maximiniani: “789. *Cum exercitu suo perrexit per Albiam fluvium et conquesivit Winidos qui dicuntur Wilzi et suo dominio subiugavit.*”¹⁵²⁰

Максимінські аннали: 789. З військом своїм перейшов через річку Ельбу і завоював вінідів, що зветься вільці, і своїй владі підпорядкував.

Annales Colonienses: “(791.) *Karolus pergit in Sclavos, qui dicuntur Wilti.*”¹⁵²¹

Кельнські аннали: (791.) Карл виступив на слов'ян, що зветься вільці.

¹⁵¹⁶ Annales Mosellani... P. 497.

¹⁵¹⁷ Annales Laureshamenses... P. 34.

¹⁵¹⁸ Переклад з урахуванням видання: Лоршские анналы... С. 443.

¹⁵¹⁹ Annales Laurissenses minores... P. 119.

¹⁵²⁰ Annales Maximiniani... P. 22.

¹⁵²¹ Annales Colonienses... P. 97.

Annales Lobienses: “789. Karolus rex duxit exercitum in partibus Sclavorum, ubi multas gentes Sclavorum subiugavit.”¹⁵²²

Лобські аннали: 789. Король Карл повів військо у слов'янські сторони, де багато слов'янських народів підпорядкував.

Annales Sithienses: “789. Carlus Sclavos qui Vulzi vocantur cum magno exercitu adgressus, domuit ac dicioni suae subiugavit.”¹⁵²³

Сітінські аннали: 789. Карл слов'ян, що зветься вульці з великим військом атакував, переміг і владі своїй підпорядкував.

Annales Sangallenses breves:

“789. Karolus rex pergīt in Sclaos, qui dicuntur Wilzi.”¹⁵²⁴

Короткі Санкт-Галленські аннали:

789. Король Карл виступив на слов'ян, що зветься вільці.

Annales Quedlinburgenses: “Carolus gentem Vulzorum subegit, qui Lutici vocantur, duobus super Albiae flumen pontibus factis.”¹⁵²⁵

Кведлінбурзькі аннали: Карл підкорив велетський народ, що зветься лютичами, два мости через річку Ельбу зробив.

Alcuinus, Epistolae. Nr 6:

“...Mandate mihi per litteras, quomodo habeatis vel quid faciatis; et quomodo consentiant vobis Saxones in praedicatione; et si spes ulla sit de Danorum conversione; et si Wilti vel Vionudi, quos nuper adquisivit rex, fidem Christi accipiant...”¹⁵²⁶

Листування Алкуїна. №6:

Повідомте мені через листи, як тримаєтесь і що робите, і як погоджуються сакси на проповідь; і чи є якась надія на навернення данів, і чи вільті або віонуди, котрих нещодавно здобув король, приймають віру Христову; і що робиться в тих краях...

Alcuinus, Epistolae. Nr 7:

“...Sed anno transacto idem rex cum exercitu inruit super Sclavos, quos nos Vionudos dicimus, eosque suae subegit dicioni.”¹⁵²⁷

Листування Алкуїна. №7:

Але минулого року цей же король з військом напав на слов'ян, котрих називаємо віонудами, і підкорив їх своїй владі.¹⁵²⁸

¹⁵²² Annales Lobienses... P. 229.

¹⁵²³ Annales Sithienses... P. 36.

¹⁵²⁴ Annales Sangallenses breves... P. 65.

¹⁵²⁵ Annales Quedlinburgenses... P. 433.

¹⁵²⁶ Alcuinus, Epistolae. №6: Alcuinus N. amicum in Saxonia commorantem cohortatur... P. 31.

¹⁵²⁷ Alcuinus, Epistolae. №7: Alcuinus Colcu magistro scribit de Saxonibus et Frisionibus ad Christi fidem conversis... P. 32.

¹⁵²⁸ Переклад здійснено з урахуванням видання: Письма Алкуїна... С. 462.